

MHA 1759

M A G Y A R K Ö N Y V - S Z E M L E

KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

112. évfolyam

1996

4

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA REVUE DE L'INSTITUT DES SCIENCES
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK LITTÉRAIRES DE L'ACADÉMIE
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI HONGROISE DES SCIENCES POUR
FOLYÓIRATA L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

112. ÉVFOLYAM 1996/4. sz.

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG — COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY

(felelős szerkesztő)

BORSA GEDEON

FÜLÖP GÉZA

KULCSÁR PÉTER

MONOK ISTVÁN

NAGY LÁSZLÓ

ROZSONDAI MARIANNE

VIZKELETY ANDRÁS

Technikai szerkesztő:

TÓDOR ILDIKÓ

SZERKESZTŐSÉG — RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

*Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL
ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

*

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbetítő postahivatalnál, a Posta hírlap-üzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219–98636, 021-02799 pénzforgalmi jelzőszámára. Példányonként megvásárolható a következő könyvesboltokban: az Akadémiai Kiadó *Magiszter* könyvesboltjában (1052 Budapest, Városház u. 1.), a *Balassi Kiadó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Írók Boltjában* (1061 Budapest, Andrássy út 45.) és az *Osiris Kiadó* könyvesboltjában (1053 Budapest, Veres Pálné u. 4–6.).

Előfizetés díj 1995-től egy évre 816 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat (H-1389 Budapest, Pf. 149.).

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszoveg után). A Tanulmányok rovatba szánt kézirathoz 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 25 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők a korrekktúra visszaküldésével egy időben.

PAVERCSIK ILONA

David Frölich sajátkezű feljegyzései műveiről II.*

Magyarországi kiadványok 1634-től 1640-ig: Lőcse és Bártfa

David Frölich hazai naptárkiadásai 1633-ra rendszeressé váltak Lőcsén; mivel azonban a kiadványok többsége nem őrződött meg, a tudós naptárszerző évről évre ismétlődő – és neki folyamatos jövedelmet hozó – könyvkiadási tevékenységét naplójából kell rekonstruálnunk. Egyedüli hazai kiadási helye az időszak elején továbbra is a lőcsei nyomda volt, amelyet tulajdonosa éppen ekkor újított fel, s az 1630-as évek közepétől a protestáns egyház és iskola sokféle igényének kielégítésével termékeny periódusába jutott.¹ Mielőtt az 1634. évre kiadott lőcsei naptárak adatait számba vennénk, az 1633-as esztendő elejéről Frölichnek egy másfajta munkáját kell megemlítenünk. Naplójába 1633. február 6-án a következőket jegyezte be: „20 Imp. accipi a Grosó Dn. An.i Keczer noe p[...] tum Natalitiorum componendorum.” Lipóczi Keczer Andrásról tehát 20 rajnai forint, azaz 36 magyar forintnyi összeget fogadott el horoszkóp készítéséért. Lipóczi Keczer András jászkun kapitány művelt nemes volt, korábban Thurzó György nádor kedvelt embere; a Sáros megyei Peklinen lakott. II. Mátyás prágai udvarába kétszer viselt követséget; Sáros vármegye követe volt az 1622-es, 1625-ös és az 1634–35-ös soproni országgyűlésen. 1635-ben a Lengyelország felőli határok megvizsgálására kiküldött bizottság tagjává nevezték ki.² Egyik fia, Lipóczi Keczer Ambrus Thököly István familiárisa volt, 1647-ben egy Frölich-kiadvány mecénása.³ Frölich jó viszonyban volt az idősebb Keczer Andrással: kétszer is említette, hogy Keczer egy hordó bort, illetve második alkalommal még 10 forintot is küldött neki.⁴ A történeti szakiro-

* Az I. részt l.: MKsz 1996. 3. sz. 292–319.

¹ PAVERCSIK Ilona: *A lőcsei Brewer-nyomda a XVII–XVIII. században. II. rész.* = OSzK Évk. 1980. Bp. 1982. 362–363, 377–379.

² GYÁRFÁS István: *A jász-kánok története.* Bp. 1885. IV. 188, 190, 210, 220–221. — NAGY Iván: *i. m.* VI. 147–148. Vö.: I. rész 89. jegyzet. — TÓTH Sándor: *Sáros vármegye monográfiája* I. Bp. 1909. 346–347.

³ MKsz 1878. 273. — Caraffa 1687-ben az eperjesi véstörvényszéken az ő András nevű fiát és legközelebbi rokonait végeztette ki. NAGY Iván: *i. m.* VI. 149.

⁴ 1633. december 10, 1634. november 23.

dalom nem ismeri Keczer András halálának pontos dátumát: Frölich naplójából ezt is megtudjuk: 1635. december 10: „Dn. And. Kec. obiit.” A „natalitiumról” Frölich az 1638. évi boroszlói naptárban fejtette ki véleményét: szerinte az illető földrajzi hely, város pontos meridiánja, a születés lehetőleg órára vagy negyedórára pontosított ideje és a bolygók valóságos mozgásának ismerete kell a pontos, „természetes” horoszkóphoz, amelynek jóslatai néha meglepő módon beválnak. A született személy keresztnévei vagy bizonyos számok alapján készített judiciumokat, nem „természetes” horoszkópokat határozottan elítélte.⁵

Az 1634-re Lőcsén kiadott Frölich-naptárakat a napló következő adatai dokumentálják: 1633. május 16-án Frölich személyesen adta át a német és feltehetően magyar naptár kéziratát: „Fui Leutschoviae et tradidi L. Brewero KL Germ. et [...] – itt a levágott lapszéle a szöveg csonkulásával. A latin naptár csak két hónappal később készült el, 1633. július 16-án: „Misi KL Lat (cujus Progn. sunt 4 Duern et 1 fol) Leutschov.” A prognosztikon kéziratának terjedelme 4 levélpár és még egy levél volt. Mindkét kis kalendárium tehát időben „lekörözte”, megelőzte a nagy latint (ez már az előző évben is így volt): feltehetően a jóval magasabb nyomtatandó példányszám miatt kellett ezeket hónapokkal korábban nyomdába adni. Az egyes kiadványok mecénásai: a német naptárért 1633. augusztus 8-án fizetett a michelsdorfi (strázsai) lelkész (személyét nem sikerült azonosítani), a magyar vagy a latin naptárért augusztus 20-án „Magnifica Domina Szechiana”, azaz ismét özvegy Széchy Györgyné Homonnai Drugeth Mária fizetett 10 rajnai forintot. Az 1634. évre nyomtatott lőcsei latin naptárat Frölich boroszlói kiadójának is megküldte, mégpedig nyolc példányt belőle 1633. szeptember 20-án.

A következő, 1635. esztendő különlegessége, hogy a latin, magyar és német naptárak mellett először került sor cseh nyelvű tizenhatodréti lőcsei naptár megjelenítésére, és nem 1640-ben, bár az első lőcsei cseh kalendáriumot példányból csak 1640-ből ismerjük. A kéziratok nyomdába adását Frölich nem jegyezte fel: valószínűleg nem személyesen volt Lőcsén, mert a naptárakért járó honorárium (egy részét) is a kántor útján kapta csak meg Lorenz Brewertől: 1634. május 14: „Dnus Cantor ratione dedit 3 fl 86 d noe L. B. absque d[...] Imp. fl.” – 1634. július 8: „Dnus Cantor 33 gr mihi numeravit loco L. B.” Késmárkon a kántor és egyben az iskola 3. osztályának tanítója ekkor a berlini születésű Zacharias Wiehr (Wiherus) volt.⁶ Július végén már kész példányt küldhetett patrónusának: 1634. július 25: „KL Germ. misi Ch. Guthm.” A megmaradt német naptár segít a névrövidítés feloldásában: Christof Guttsmittel leibiczi bíró volt a kiadvány támogatója. A szerző három hónap múlva, október 24-én kapott tőle 4 rajnai forintot. Az első fennmaradt lőcsei tizenhatodréti naptár, ez a német nyelvű kiadás még két vásárjegyzéket tartalmazott: külön a felső és alsó-magyarországi és külön az erdélyi vásárok felsorolását. (Így lehetett ez a korábbi kis naptárainál is; láthatjuk, hogy a szerző és a kiadó a

⁵ RMK III. 1538. B1b–B2a lev.

⁶ LIPTÁK: *i. m.* 42. Vö.: I. rész 11. jegyzet.

naptárak erdélyi értékesítését is megcélozta.) A kis naptárban Frölich reklámozta nagyobb, igényesebb naptárait, de szerényen más szerzőkhöz való fordulásra is biztatta olvasóit:

„Und so viel zu diesem mal. Wer weitlauffiger Bericht von künftigen Jahrs Zustand haben will, der lese meine große lateinische zur Leutschau, oder deutsche zu Breslau edirte Calendaria und adhibire daneben andere Autores: denn nicht einer alles allein beschreiben kann, und einer trifft auch zuweilen mit seinem Judicio besser ein als den andre, nach dem ihm nemlich Gott Eustochiam gegeben und verliehen hat.”⁷

Az 1635. évi latin kalendáriumot Frölich I. Rákóczi György erdélyi fejedelemnek küldte el. 1634. szeptember 20: „Misi P[rincipi] Rakoczi KL Latinum.” Novemberben kapta meg érte a bőkezű jutalmat, 20 aranyat, azaz 60 magyar forintot.⁸ E két adat alapján helyesbítenünk kell a *Régi Magyarországi Nyomtatványok* bibliográfiát, közvetve azonban Frölichet: Frölich nem az 1634. évi, hanem az 1635. esztendőre szóló latin naptárat ajánlotta I. Rákóczi Györgynek. 1639-ben, a *Medulla geographiae practicae* című művének előszavában így írt többek között erről az 1634. évi ajánlásról:

„Cum enim Fastos Latinos anno 1634 celsissimo principi Transylvaniae d. d. Georgio Rakoci, Hungaricos anno 1638 tibi illustris comes d. d. Francisce de Nádasd, Latinos iterum anno 1633 illustri comiti d. d. Casparo Illésházi inscriberem...”⁹

Jó példa arra, hogy néhány év múlva már a szerzők is tévedhetnek műveik kiadási körülményeit illetően. Maga a példány, mint abszolút perdöntő bizonyíték nem maradt meg. Azt viszont tudjuk, hogy Frölich 1634. szeptember 29-én boroszlói kiadójának is elküldött belőle egy példányt, 1634. október 31-én Krakkóba szintén egy példányt. 1634. november 16-án pedig Johann Harster rozsnói polgár (akinek, másokkal együtt, Frölich az 1635-ös boroszlói naptárat ajánlotta), „20 KL Latinum”-ot vitt magával Boroszlóba. 1634. december 10-én ugyanezért a latin naptárért Frölich Rákóczi Pál országbírótól, Sáros és Torna vármegye főispánjától¹⁰ is kapott 20 rajnai forintot: „Paulus Rak. 20 Imp. obtulit noe KL Lat.”

Magyar nyelvű kalendáriumát Frölich 1634. október 4-én említette: „12 gl p. Kl Hung.”, tehát valakitől 12 groschent, azaz 36 dénárt fogadott el a naptárért: ennyi volt tehát a kis naptár ára. December 20-án pedig a kiadvány mecénását jegyezte fel: „16 Imp. a Dno Tatay noe Hung. KL. dedic[ationis].” „Dominus Tatay” minden bizonnyal Tatai György kassai patrícius polgárral azonos, aki mint mecénás már Szepsi Csombor Márton *Europica varietas* című művénél is szerepelt. Gazdagságát jól mutatja, hogy Hosszutóthy László szepesi prépostnak többször kölcsönzött magas összegeket, és a szepesi káptalan két birtokát, Kisidát és Zsebest hosszabb időre

⁷ RMNy 1596. C8b lev.

⁸ 1634. november 10.

⁹ RMNy 1570.

¹⁰ NAGY Iván: *i. m.* IX. 601.

zálogba vette.¹¹ A késmárki tudós 1635. február 6-án Kassán járt: ekkor jegyezte be Tatai Frölich Stammbuchjába a nevét.¹² A „szláv” kalendáriumot pedig, az első löcsei cseh nyelvű naptárat Frölich 1634. október 10-én küldte el patrónusának: „Misi KL Slavonicum Dno Abafi”. Talán Abaffy Miklósnak, aki 1621-ben Bethlen Gábor seregében kapitány volt, és vitézi érdemeiért 1625-ben a szabolcs megyei Kinis helységet kapta a fejedelemtől?¹³ Vagy Abaffy András árvai kapitánynak? ÓrOLA csak 1647-ből van adatunk,¹⁴ így nem tudjuk eldönteni, hogy melyik személyről lehet szó. Annyi bizonyos, hogy Abaffy két rajnai forinttal jutalmazta a szerzőt 1634. december 24-én. Ezzel az 1635. évi kiadvánnyal tehát Lőcsén előbb kezdtek cseh kis naptárakat nyomtatni, mint Trencsénben, a cseh exulánsok 1637-ben alapított nyomdájában.

Az 1636-os szökőévre készített löcsei naptárak közül a csehnek és a latin kalendáriumnak az összeállítását jegyezte fel David Frölich naplójába. De időben mindent megelőzte a nyomdásztól kapott honorárium feljegyzése: 1635. június 12: „Dnus Cantor 5 fl dedit noe L. Breweri.” Június 16-án személyesen találkozott vele: „I Imperiale a Laur. Brewero accepi”. Ekkor már Frölich leadhatta a német és magyar kis naptár kéziratát, a cseh nyelvűt azonban még nem: 1635. július 6-án „Tradidi KL Boh. Dno Coll.” Úgy tűnik, a szerző maga gondoskodott fordítóról: a cseh naptár (német vagy latin nyelvű) kéziratát a késmárki gimnázium tanárának adhatta át fordítás céljából. A rektor Késmárkon még mindig David Praetorius volt, és tanárként dolgozott mellette ez idő tájt a sziléziai Teschenből származó Michael Stanek:¹⁵ feltehetően ő volt Frölich segítségére. Az 1636. évi latin naptár készítését Frölich meglehetősen későn, 1635. augusztus 27-én kezdte el (júliusban volt a lakodalma): „Inchoavi KL Progn. Lat.” Szeptember 24-én fejezte be a prognosztikon kéziratát. Október 1-jénél feljegyezte a löcsei nyomdász krakkói útját.¹⁶ A kész példányokat október 20-án kapta meg a nyomdából: „Fastos Latinos Ao 36 ex typographia accepi.” Október 23-án Frölich átadott belőle egy példányt a dokornak, Christian Augustini ab Hortisnak. A latin naptárat 1635. december 3-án küldte el a leibici bírónak is: „Misi Fastos Lat. ad Jud. Leib.” Frölich az 1636. évi löcsei német naptárról semmit sem írt be naplójába. A magyar naptárnak egy példánya megmaradt, innen tudjuk, hogy Frölich a Sáros és Szepes vármegyében birtokos család egyik tagjához, Palocsai Horváth Istvánhoz fordult benne ajánlással.¹⁷ A szepesolasziak a magyar és a latin naptár példányaiért fizettek Frölichnek 1635. december 21-én:

¹¹ PIRHALLA: *i. m.* 397, 401, 420. Vö.: I. rész 105. jegyzet.

¹² KOVÁCS Sándor Iván: *Pannóniából Európába.* 140, 194. Vö.: I. rész 78. jegyzet.

¹³ GERGELY Sámuel: *Bethlen Gábor levelei feleségéhez, Károlyi Zsuzsannához.* = Történeti Tár 1882. 129., NAGY Iván: *i. m.* I. 2.

¹⁴ BRUCKNER, Viktor: *Késmárk und die Familie Thököly.* Késmárk, 1910. 35.

¹⁵ Stanek éppen ebben az évben, 1635-ben írt Frölich lakodalmát köszöntő verset. Vö.

RMNy 1622.

¹⁶ „L. Brewer Cracov. p. fectus.”

¹⁷ RMNy 1623. A1b lev., NAGY Iván: *i. m.* IX. 90.

„Accepi a [...]tu Olassiensi p. KL Ung. 10 Imp. Latins. 4 Ung.” – 10 rajnai és 4 magyar forintot. És itt, a magyar naptár prognosztikonának a végén olvasható az utalás latin naptárára: „A többi, úgy mint a jelen 1636. esztendő állapotjáról tudni illendő dolgok a Deák nagy kalendáriumban találtnak fel.”¹⁸

Azt, hogy a lőcsei különböző nyelvű kis naptárak szövege mennyire pontosan felelt meg egymásnak, nagyon nehéz megítélni, mert sem ekkor, sem a következő évtizedben nyomtatott naptárakból nem maradt fenn ugyanarra az évre szóló német, magyar vagy cseh naptár, mindig csak egy közülük. Azt a kérdést megvizsgálva, hogy e kis naptárak (pl. az 1635-ös lőcsei Almanach) mennyire támaszkodtak az ugyanezen évre szóló boroszlói nagy naptárra, megállapíthatjuk, hogy a várható téli időjárást jellemző mondatok kivételével nem találunk azonos mondatokat a két naptárban. Frölich a Magyarországra és Erdélyre kidolgozott kis naptárban kifejezetten itteni időjárás jellegzetességeket, példákat emelt ki. Egy későbbi, az 1638-as esztendőre kiadott magyar naptárnak „Főbb aspektusokról, hadakról, vérontásokról” szóló fejezete nagyon emlékeztet az az évi boroszlói Schreibkalenderben olvasható fenyegető veszedelmekre,¹⁹ viszont az évszakok jellemzése már nem vezethető vissza a boroszlói naptárra. Az időben legelőször kidolgozott boroszlói nagy naptár általában lényegesen különbözött a hazai kiadású naptáraktól. (A kisebbet – példány híján – nem tudjuk megítélni.) A lőcsei kis naptárak időjárást prognosztizáló része általában rövid volt, s szinte fontosabb volt a naptár „Magyar krónika a magyar nemzetnek emlékezetes viselt dolgairól” című része és a „Sokadalmak” leírása, azaz a vásárjegyzék. A lőcsei latin Ephemerisek jellegükben ugyan összevethetők a boroszlói német naptárakkal, de az egyes évekre kiadott boroszlói német, illetve lőcsei latin naptárak konkrétan más történeti, földrajzi, orvosi s egyéb tudnivalókat tartalmaztak. Frölichnek így meglehetősen sok idejét vehette igénybe az ekkor már négyféle típusú, egymástól eltérő naptár összeállítása. A „... Magyar országhi s erdélyi eghez szorgalmatosan alkotmazzatott...” „... kiváltképpen való szorgalmatos figyelmezzéssel Magyar Országra és Erdélyre alkotmazzatott...”: nem véletlenül lett a kalendáriumok címlapjának kedvelt kifejezése.²⁰ A *Bibliotheca seu cynosura peregrinantium* című művének ajánlásában is azt vallotta Frölich, hogy csillagászati számításai, azaz kalendariográfusi munkája ideje legnagyobb részét lekötötte.²¹

Az 1637. évi lőcsei naptárakról Frölich naplófeljegyzéseiből semmit nem tudhatunk, mert az 1636. évi boroszlói naptár üres lapjaira Frölich nem jegyzett fel semmit. A magyar naptár mindenestre fennmaradt, így tudjuk, hogy azt a szerző Darholcz Ferencnek ajánlotta. Darholcz Ferenc Sáros megyei birtokos az 1634–

¹⁸ RMNy 1624. D1b lev.

¹⁹ RMK III. 1538, C8a – b lev. és ČAPLOVIČ 830, C1b lev.

²⁰ RMK I. 671a A1a, RMK I. 682a A1a lev.

²¹ KOVÁCS Sándor Iván: *Magyar utazási irodalom*. 80. Vö.: I. rész 80. jegyzet.

35-ös soproni országgyűlésen vármegyéje követe volt.²² Az általa támogatott kiadvány ismét tartalmazta a latin nyelvű naptárra vonatkozó utalást: „... Aki többet effélét az esztendőnek állapotáról, avagy egyéb philologia matériák, vizsgálasra méltó dolgok felől kíván tudni, vegye meg magának az én Deák öreg kalendariomot...”²³ Cseh nyelvű naptárról nem tudhatunk, az 1637. évi német nyelvűről viszont egy halvány nyom árulkodik: ez a három évvel korábbi, 1634-es boroszlói naptár prognosztikon-része. Itt ugyanis a várható tavaszi és az őszi időjárás eseteleése mellett, az A4a és B3a levél margójára Frölich kétszer is felírta: „Ao 37 KL Sep. Germ.”²⁴ Talán a Szepességre kiadott német naptár utalt a korábbi boroszlói Schreibkalender szövegére?

Az 1638. évi löcsei kis naptárak készítéséről, az elkészült példányok átvételéről Frölich semmit sem jegyzett fel naplójába. Csak a latin naptárról írta, hogy 1637. július 8-án kezdte el összeállítását és július 28-án fejezte be. A dedikációért Homonnai Drugeth János fizetett 30 rajnai forintot: 1637. október 12: „Dnus Gratis. Homonnay 30 Imp. noe dedicati KL L[...]”²⁵ Homonnai Drugeth ungi és zempléni főispán a katolikus párt erős oszlopa volt Felső-Magyarországon. 1636-tól felsőmagyarországi főkapitány, s még ugyanebben az évben nyerte el a Rákóczi Pál halálával megüresedett országbírói méltóságot is. (A naptár példányát nem sokkal korábban egy „Radoschius” nevű személy vitte el neki Homonnára.)²⁶ Az 1638. évi magyar naptár fennmaradt, így tudjuk, hogy azt Frölich az ifjú Nádasdy Ferencnek, Vas vármegye főispánjának ajánlotta.²⁷ A magyar naptár prognosztikonában éppúgy utalt a bővebb latin naptárra, mint korábban: „Amely olvasó kíván erről [ti. a németországi hadakozásokról] többet érteni, az én Deák kalendariomban ezen caputban bővebben olvashat.”²⁸ A cseh kis naptárért a következő év tavaszán, 1638. május 14-én, tehát mintegy fél éves késéssel fizetett Beniczki András szepesi kanonok: „Dns Beniczki Canonicus Capit. p. Boh. KL obtulit 10 [...]” – a még félig látható első betű alapján valószínű, hogy Rfl-ről van szó. Beniczki András 1630–1643 között volt a szepesi prépostság kanonokja; irodalmilag is tevékeny ember, Pázmányhoz és a szepesi préposthoz írt dicsőítő versek szerzője.²⁹ Öt évvel korábban Thurzó Ádám hatalmaskodásának szenvedő alanya volt: a löcsei megyegyűlésről haza tartva Thurzó emberei agyba-főbe verték, szolgáját megölték. 1639-ben ő vezette be a katolikus Csáky Istvánt a szepesi vár birtokába.³⁰

David Frölich 1638-ra már Bártfán is megjelentetett magyar kis naptárt. A naplóban az 1637-es évről szereplő magyar naptárra vonatkozó adatok már nem a lö-

²² ČAPLOVIČ 824, A1b lev., NAGY Iván: *i. m.* III. 239.

²³ ČAPLOVIČ 824, D2b lev.

²⁴ RMK III. 1499.

²⁵ NAGY Iván: *i. m.* III. 404.

²⁶ 1637. október 1.

²⁷ ČAPLOVIČ 830, A1b lev.

²⁸ Uo, D2b lev.

²⁹ RMNy 1547, 1590.

³⁰ PIRHALLA: *i. m.* 419, 423.

csei, hanem a bártfai kiadásra vonatkoznak. 1637 szeptember 30-án Frölich 16 rajnai forintot fogadott el a magyar naptár mecénásától: „A Andr. Török noe Fast. Hung. 16 imp. accepi”. (A lőcsei naptárt láttuk, hogy egyedül Nádasdy Ferencnek ajánlotta.) Török András feltehetően a szendrői Török-család tagja volt, az egykori egri kapitány fia, (testvére, Bálint pedig Torna megyei alispán); 1639-ben halt meg.³¹ A Török András által támogatott kiadvány nyomdahelyét a napló következő bejegyzése árulja el: 1637. október 1: „Typographus Bartphensis Jacob Klös aureum misit p. Fasti Hung. An. 38.” A Jakob Klöss bártfai nyomdász által a szerzőnek fizetett honorárium, egy arany több volt a Lőcsén megszokott honoráriumnál: 3 magyar forint értékű összeg 1 forint 80 dénár helyett. Az 1637. október 1-jei naplóbejegyzésben arról is szó van, hogy Radoschius Török Andrásához és Bártfára is elment: „Expedivi Radoschium ad Homon. Török et Bartpham.”

Már az összes 1638-ra szóló lőcsei naptár kinyomtatása, illetve a kézirat nyomdába adása után, 1637. augusztus 30-án a késmárki tudós Lőcsére ment, hogy Lorenz Brewerrel tárgyaljon. „Leutschov. pfectus sum noe amission. ... Ord. Ca[...]”: árulja el a naplóbejegyzés, vagyis Frölich ekkor tárgyalt naptársorozatai lőcsei nyomtatásának megszüntetéséről. Valószínűleg ekkor jelentette be Brewernek, hogy a bártfai Klöss-nyomdában is frissen megjelent egy kiadványa a szeptember 1-jei, országos vásárra időzítve. (Nürnbergben is ugyanez történt: erről l. később.)

Az 1639. évre Frölich már minden naptárát Bártfán nyomtatta ki. Az eperjesi gimnázium rektorának, Serédi Jánosnak volt tanítványához, Medgyesi Pálhoz³² 1638. szeptember 15-én intézett leveléből is értesülünk róla, hogy Frölich már „elhasonlott” a lőcsei nyomdától. Serédi erről valóban tájékozott lehetett, hiszen ő volt az ez évi Frölich-naptár magyarra fordítója. Váradra írott levele a kalendáriummok fordítási nehézségeit is tükrözi:

„Úgy tetszik, Kegyelmednek utolsó levelét Váradról vöttem vala egy felküldött deák által, kinek az sokadalombeli soknemű disztractiokban nem szolgálhattam plenarie kívánsága szerint ... tavaly kívánt vala Kegyelmed új kalendáriomot, de Brewer uram még el nem készítette volt. Én mostan ez esztendeit küldtem Kegyelmednek, aminemőt a bártfainak fordítottam (mert Frölich uram elhasonlott már amattól) inter plures occupationes bizony csak cursim et per hamaritudinem, a Deákból penig, kibem csuda szokatlan és nehéz terminusokkal élt, kiket hertelen csak ad sensum quantumcumque fordítottam, magyaráztam. Ahol az Mensiseknek külön külön állapotját describálta, Decembris Lunatio: Januarii Lunatio etc. ilyen módon procedált. Ilyen obscurus sok szók voltak. Azt én consulalvan Comeniusnak Januam linguarum, Németől Mondenschein azaz hold-feltetésésének, lunae apparitionem magyaráztam. A lőcseinek Herlicius kalendáriomát fordítottam, de későre tette szerit.”³³

³¹ NAGY Iván: *i. m.* IX. 299–300.

³² Medgyesi Pál Váradon volt lelkész, majd éppen 1638 szeptemberében lett II. Rákóczi György udvari papja. Vö. ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon.* 3. bőv. kiad. Bp. 1977. 397.

³³ SZENTIVÁNYI Róbert: *Két régi levél* = Közművelődés 1911. 32. sz. 5–6. Uő. = Erdélyi Múzeum 1912. 193. — A lőcsei Herlicius naptár: RMK I. 694.

Uy és O
 KALENDARIUM
 Christus Urunk születése után,
 M. DC. XLIV

éftendőre,
 Magyar Országra, Szepességre és
 részint Erdély Országára is figyel,
 meesen alkotmánytattott

FRÖLICH DAVID
 Immar 21 Éftendői Practicus
 Astronomus által.

amich

13 arpa és 12 la vel: bi ront.
 az az 12. aldyna aher az 12. és 13. pter
 és a 12. hordal vel: bi ront. 13. pter

1644. X.

Serédi valószínűleg ekkor kerülhetett szembe az asztronómiai szókincs fordításának problémáival, ha ennyire részletezte levelében; korábban inkább más lehetett a Frölich-naptárak magyarra fordítója. 1639-re viszont két naptárt is magyarra fordított: a bártfai Frölich-naptárt latin kéziratból és Lorenz Brewer számára egy Herlicius-kalendáriumot. (David Herlicius német nyelvű naptárakat jelentett meg Stettinben, Danzigban és Nürnbergben, de ekkor már két éve halott volt: ennek ellenére a nyomdák még az ő nevével adták ki 1641-ig a népszerű kalendáriumokat.)³⁴ 1637-ben tehát Medgyesi Pál lőcsei kalendáriumot kért Seréditől, de a naptár akkor még nem jelent meg; 1638 őszén pedig az 1639-re szóló lőcsei magyar naptár később jött ki a lőcsei nyomdából, mint az ugyanezen évre szóló bártfai, ezért az eperjesi rektor ez utóbbiból küldött volt tanítványának. A lőcsei késelem oka az lehetett, hogy Lőcsén az őszi nagy országos vásárt október 16-án, Gál napján rendezték, míg Bártfán szeptember 1-jén, Egyed napján, és a nyomdák ehhez az eseményhez időzíthették a kis naptárak kiadását. A nem olyan nagy földrajzi távolságra lévő bártfai tipográfia ebben hat héttel megelőzve a lőcseit, bizonyosan rontotta ezzel a lőcsei nyomdász kalendárium-üzletét. Serédi egyébként, a stílusból, szóhasználatból ítélve még további Frölich-naptárt is fordított magyarra: az 1643-ra megjelenő lőcseit bizonyosan.³⁵ Az 1644. évre szóló magyar nyelvű Frölich-naptárnak eredeti kézírata maradt fenn a lőcsei városi levéltárban:³⁶ ez a fordítás – amely valószínűleg a lőcsei nyomda számára készült – szóhasználatából ítélve már nem Serédi János műve, hanem egy ismeretlen személyé, ugyanazé, aki az 1645. évi lőcsei magyar nyelvű Frölich-naptárt fordította.³⁷

David Frölich 1639-es bártfai kiadványait két csoportba bontva érdemes tárgyalnunk: nemcsak latin, magyar és német naptára jelent meg ebben a városban, hanem egy latin nyelvű öröknaptár is és a nagy jelentőségű *Medulla geographiae practicae* című kötet, az első rendszeres magyar földrajz. A késmárki tudós 1638. február 6-a és 12-e között fordult meg Bártfán: „Bartpha discessi notitia contraxi cum Past. Mart. et [...] Leonh. Vagneris.” 1638. február 12: „Bartpha redii.” Nem tudjuk, hogy Martin Wagner bártfai evangélikus lelkésszel, a későbbi ötvárosi evangélikus superintendenssel és rokonával³⁸ milyen ügye lehetett Frölichnek, de valószínű, hogy ekkor tárgyalhatott Jakob Klöss bártfai nyomdásszal a „Medulla” kiadásáról. Korábban, amikor Frölichnek munkája elkészítéséhez a legfőbb ösztönzést a „Múzsák nagy Atlasza és polihisztora”, Johann Heinrich Alsted adta, valószínűleg gyulafehérvári – vagy legalábbis a fejedelem által támogatott kiadást remélt, hiszen Alsted megígérte, hogy pártfogókat szerez neki készülő műve kinyomtatásához.³⁹

³⁴ ZINNER: *i. m.* 61, 392, 400 stb. Vö.: I. rész 3. jegyzet.

³⁵ RMK I. 743.

³⁶ Levoča, Mestský archív, XX. 14.

³⁷ RMK I 777.

³⁸ ZOVÁNYI: *i. m.* 692., HAIN: *i. m.* 211, 333. Vö.: I. rész 58. jegyzet.

³⁹ Vö. a „Medulla” ajánlásával, magyarul a már idézett *Magyar utazási irodalom* című kötetben, 47.

Úgy tűnik azonban, hogy ezen törekvését nem Alsted 1638. november 8-án bekövetkezett halála hiúsította meg, hanem Frölich már korábban megbízható pártfogóra lelt saját apósában, Bartholomaeus Bertram késmárki tanácsos és gyógyszerész személyében.⁴⁰ Valószínű, hogy Frölich már az 1638-as esztendő elején (vagy talán már 1637 augusztus végén, a lőcsei kiadások felmondása idején) Bártfa mellett döntött.

1639. július 29-én David Frölich ismét személyesen járt Bártfán, és átvette a „Medulla” (és a latin naptár) kész példányait: „Fui Bartphae p. Geogr. et Fastis Lat.” Itt valószínűleg a kinyomtatott példányok ellenőrzése volt a szerző célja, és néhány példányt vett csak magához, mert a többiért Stanislaus famulusát küldte: 1639. augusztus 1: „Expedivi Bartpham Stanisl.” A „Medullát” Frölich Illésházy Gáspárnak, Nádasdy Ferencnek és I. Rákóczi Györgynek ajánlotta. A mecénások közül a trencsényi főispánnak szánt példányt Frölich rokona, Joachim Hechtel vitte el Trencsénbe. 1639. szeptember 3-án tért vissza: „Joach. Hechtel rediit Trentschnio allatis [...] ab Illyesch.” – itt a bejegyzés további része már másra vonatkozik. A mecénástól kapott jutalom összegét a naptár széléről levágták. Nem tudhatjuk meg a naplóból azt sem, hogy az erdélyi fejedelem és Nádasdy Ferenc mennyivel honorálták a szerző fáradozásait. A földrajzkönyv példányainak szétküldését már nyáron megkezdte: 1639. augusztus 10: „Henemanno misi 2 Exempl. Geogr.”, 1639. december 31-én pedig meg nem nevezett személyhez további négy példányt küldött el a geográfiájából. A földrajztudós tevékenységéhez kapcsolható adat, hogy Frölich 1640 elején térképet kapott Bécsből: 1640. február 24: „Mappas Geogr. Vienna accipi.”

Ezek után vegyük sorra Frölich 1639-re Bártfán kiadott naptárait. A magyar naptár kéziratát a szerző már 1638. április 17-én elküldte a bártfai nyomdáznak. (A naplóbejegyzésnél a város nevét levágták, de a továbbiakból kiderül, hogy csak Bártfáról lehetett szó.) 1638. szeptember 12-én kapta meg a honoráriumot az ajánlás címzettjétől: „20 Joachimus p. Ung. KL Paulus Vahradi Coeptus.” A kiadvány szerencsére fennmaradt, így tudjuk, hogy mecénása valóban Váradi Pál kassai tanácsos volt. Váradi nemes ember volt és kálvinista vallású: vallása miatt az 1640-es években komoly összetűzései voltak a lutheránus városi vezetéssel, s 1647-ben le is mondott hivataláról.⁴¹ A prognosztikon végén ismét olvasható a szokott utalás a – példányból nem ismert – latin kalendáriumra: „Az ki pedig többet és mélységesbeket kíván ez jelen esztendőnek állapotja felől olvasni, vegye meg magának az én Déák Calendariomomat, kit az Bártfai Könyv-nyomtatónál, vagy én magamnál Késmárkon talál venni.”⁴² Frölich nemcsak itt, hanem boroszlói negyedrétnaptárban is felhívta a figyelmet a latin naptár új kiadási helyére, Bártfára. Az 1639. évi

⁴⁰ RMK II. 536. impresszumadatai közlik a mecénás nevét.

⁴¹ Személyéről l. SZABÓ Lajos: *Kassai kálvinista krónika 1644–1944*. Kassa, 1944. 12, 113. – HAIN: i. m. 367.

⁴² ČAPLOVIČ 166, E3a lev.

Judicium astromanticum című prognosztikon C2b levelén, a „Von Krieg und Blutvergiessen” című fejezet végén olvasható:

„Wer mehrer hievon zu wissen begehret, und Lust zu Historien hat, die sich auff solch und dergleichen Constellationes begeben, der lese mein Lateinisches Prognosticon zu Bartfeld in Ungern und zu Nürnberg in Francken gedruckt.”

A bártfai latin naptár címe, a későbbi kiadásokból⁴³ ítélve *Fasti reformati vulgo calendarium...* lehetett.

Az 1639. évre szóló latin naptár megjelenését Lippay György egri püspök, Magyarország kancellárja támogatta: 1638. november 23-án Frölich 17 aranyat kapott tőle a latin kalendáriumért: „Cancellarius Regni Ung. Lippai 17 Aureos Lat. KL obtulit”. Lippayt III. Ferdinánd 1635-ben nevezte ki királyi kancellárrá, 1637-ben egri püspökké.⁴⁴ Hivatali teendői miatt többnyire távol tartózkodott egyházmegyéjétől. Egri püspökségét csak 1638 nyarán foglalta el.⁴⁵ Frölich 1638. augusztus 29-én jegyezte fel a naplójába: „Regni Cancellarius Lippa hic fu[...] meum humaniter con... [olvashatatlan szó] est”, tehát személyes találkozásukkor a főrangú személy igen kegyesen bánt a tudóssal. Frölich egy későbbi művében magasztalta az akkor már esztergomi érsek és főkancellár Lippay Györgyöt, mint a matematika nagy kedvelőjét, aki terhes elfoglaltsága szüneteiben kedvvel műveli ezt a tudományt.⁴⁶ A késmárki tudós kapcsolata a kancellárhoz továbbra is megmaradt: 1641-ben a szeptesi és az erdélyi szászok történetéről, leszármazásáról írott műve lőcsei kiadásának támogatását is neki köszönhette.⁴⁷

Az 1639. évre szóló latin naptárral ellentétben az 1639-ben kinyomtatott latin nyelvű öröknapútár, *Calendarium perpetuum* példánya fennmaradt: a kiadványt Frölich Püsky János csanádi püspöknek ajánlotta.⁴⁸ Püsky a nagyszombati érseki udvarban tartózkodott mint Lósy Imre primás segédpüspöke és helynöke. Később váci, illetve nyitrai püspökké nevezték ki, egy évtized múlva pedig kalocsai érseknek.⁴⁹ A mecénástól a 12 arany nagyszegű jutalmat Frölich rokona, Joachim Hechtel

⁴³ Pl. RMK II. 550, 566, 613 stb.

⁴⁴ Életrajzát legújabban SUGÁR István írta meg: *Az egri püspök története*. Bp. 1984. 309–318.

⁴⁵ Ezt I. Rákóczi György erdélyi fejedelemhez írott leveléből tudjuk; 1638-ban még csak készült Jászóra. 1638. május 1: „... Én elindultam volt immár hogy az én püspökségemben menjék, ... mindazáltal visszahívatott ő felsége az articulások kibocsátása és subscriptioja kedvéért.” BEKE Antal: *Pázmány, Lippay és Eszterházy levelezése I. Rákóczi Györggyel*. = Történelmi Tár 1882. 298.

⁴⁶ A *Hemerologium* című, 1644-ben megjelent művében: „... Nam episcopus magnopere delectatur hisce disciplinis Mathematicis, cui nostra aetate merito conferendus est Reverendiss. et Illustriss. D. D. Georg. Lippai, Archiepiscopus Strigoniens. Dominus Patronus meus gratosus, qui similiter mathesis impensius amat, atque ab suam jucundissimam utilitatem quandoque a gravioribus respirans curis, feliciter exercet.” RMK II. 640 K2a lev.

⁴⁷ RMK II. 576.

⁴⁸ ČAPLOVIČ 168, A1b lev.

⁴⁹ JUHÁSZ Kálmán: *A csanádi püspökség története (1608–1699)*. Makó, 1936. 29–32.

hozta el, egyidőben a trencsényi úttal. Az 1639. szeptember 3-iki, már említett, teljes naplóbejegyzés: „Joach. Hechtel rediit Trentschinio allatis [...] ab Illyesch. et 12 aureos a Joh. Puscki.”

Az 1639. évre Bártfán kiadott német kis naptárról Frölich 1638. november 19-én a következőket jegyezte fel: „Topschinenses 12, Vallenses 1 Bartph. Fastis Germ. obtulit”, tehát Dobsinára küldött 12 példányt, Szepesolaszira pedig egyet. Ennek a kiadványnak ügyében Jakob Klöss bártfai nyomdász 1638. október 26-án intézett kérvényt a városi magisztrátushoz. A kérvény is bizonyítja, hogy Bártfán erre az évre nyomtattak ki először német nyelvű Frölich-naptárat. Klöss tipográfiája felújításáról számolt be, amelyet régen megtett volna, de betüöntő hiányában akkor még nem tudta. 1638-ban viszont „... zu einem glückseligen Aufgang meiner deutschen Typi habe das Frölichii Kal. ao 1639 vor die Hand genommen und in Druck lassen ausgeben...” Kérése a városi tanácshoz: „zum ersten mal von mir gedruckten neuen deutschen Kalender zu dediciren u. promulgiren lassen.” Indoka: nem a saját dicsőségére nyomtat, hanem Istennek, hazájának és az iskolai ifjúságnak szolgál vele. A kérvényre alul rávezetett tárgymegjelölés elárulja, hogy a tipográfus 12 példányt adott át a naptárból a tanácsnak: „Jacobi Klös Typographi offeren. 12 Calen. Germanicus. Libellus supplex.”⁵⁰ – Cseh nyelvű kalendárium kiadásának viszont semmi nyoma nincs Bártfán.

1640-re ismét megjelentek Lőcsén Frölich kis naptárai, legalábbis erre következtethetünk az 1640. évre szóló, fennmaradt cseh naptárból. A naplóban erről a lőcsei naptárról a következőket olvashatjuk: 1639. november 25: „Misi Fastos Boh. Steph. Schos.”, illetve november 29: „Misi Fastos Boh. Sam. Kunski.” Ők a kalendáriumnak csak vásárlói voltak, nem mecénásai, hiszen az 1640. évi lőcsei cseh naptárat⁵¹ Frölich Palugyai Pongrác lipitói alispánnak ajánlotta. Palugyai 1639. december 27-én fizetett a szerzőnek: a honorárium összegét a levágott lapszél miatt nem tudjuk. A következő évekből Lőcséről számos kis naptár példányát ismerjük, így bizonyosak lehetünk benne, hogy ezek kiadása ügyében Frölich újra megegyezett a lőcsei nyomdással. A latin naptársorozat, az öröknapta, a magyar nyelvű naptár kiadása révén Bártfa maradt domináns. Lőcsén a kis naptárak kiadása, köztük a cseh nyelvű is megmaradt. Az egyedüli párhuzamosságot, a magyar naptárak kiadását mindkét városban, úgy tűnik, hogy a vásárlóközönség nagysága már lehetővé tette.

Az 1640. évre szóló bártfai latin naptárat Frölich gróf Maximilian von Trautmannsdorf császári és királyi titkos tanácsosnak, királyi főkamarmesternek ajánlotta. Trautmannsdorf 1633 óta volt III. Ferdinánd király főudvarmestere, kiváló diplomata, akinek később nagy része volt a harmincéves háborút lezáró béke meg-

⁵⁰ Másolat a bártfai levéltár iratáról. HELLEBRANT Árpád: *Iratok a 17. századi iskolázás történetéhez* című gyűjteményében, MTA Könyvtára Kézirattára, 89. fol. recto. Az irat rövid tartalmára már ESZE Tamás felhívta a figyelmet. (Könyv és Könyvtár 1963. 62–63.)

⁵¹ ČAPLOVIČ 845, A1b lev.

kötésében. 1625-ben nyerte el az indigenátust, felesége Pálffy Zsófia volt.⁵² Frölich a kész példányokat Lippay kancellár segítségével juttatta el az ajánlás címzettjének 1639. október 21-én.⁵³ Latin naptárából küldhetett a szerző 1640. március 14-én Patakra, továbbá Boroszlóba, Posenba, Frankfurtba és Bécsbe. (A „dupla” megjelenés lehetséges, hogy az 1640. évi bártfai latin naptárra és az 1639-es öröknaptárra vonatkozott.) 1640-re Bártfán magyar nyelvű naptár is megjelenhetett. A naplóban nincs ugyan nyoma, de valószínűleg ennek a naptárnak krónika-része váltotta ki Bornemisza János kassai vicekapitány felháborodását, aki 1639. október 6-án tiltakozó és az ügy kivizsgálását követő levelet írt a bártfai tanácsnak.

„... Minden tekéletes jámbor hívektől az kívántatik, hogy Istenfélő Keresztény földös Urakhoz nagy hívséggel és engedelmisséggel legyenek, így mind mi tőlünk, s Kegyelmetektől hasonló kívántatik. Honnét vagyon tehát, hogy az Kegyelmetek compactora avagy könyvnyomatója az mi Kegyelmes Urunk ő fölségének méltóságos becsületi ellen az Chronacanak utóján illetlen hazugságokat nyomtatván, az világnak szeme eleiben terjesztett, az mi Kegyelmes Urunk nagy preiudiciumával, és szemtelenől kibocsátani nyomtatásban nem általlotta. ... Tudósítson, ha Kegyelmetek hírével és engedelmeből lett ez a dolog, mert ha nem az Kegyelmetek akaratjából, miképpen legyen az ilyen dolog inspektor nélkül, holott minden helyekben, valahol az könyvek nyomtattnak, enéköl nincsenek.”

Bornemisza keményen fogadkozott, hogy a dolog „ebben nem marad, meg akarom a mi Kegyelmes Urunk méltóságának kisebbitőt tanítani.”⁵⁴ A bártfai tanács által 1639. október 21-én megfogalmazott válasz hangsúlyozta, hogy a következő évre szóló kalendárium krónika-részében (in *Chronicis Calendarii anni imminentis*) a kifogásolt rész nem az ő tudtukkal készült, a tipográfust is már megegzaminálták ez ügyben, aki szerint az autor maga fogalmazott így.⁵⁵ Az 1640. évre kiadott (feltehetően magyar) naptárból példány nem maradt fenn, így a krónikának kifogásolt részét nem lehet rekonstruálni. Jozef Repčák a bártfai levéltári iratok alapján a császári katonaságot sértő megjegyzésről ír. Az ügy elsimítása érdekében végül is a városi tanácsnak 67 forint büntetést kellett fizetnie.⁵⁶ Az 1640. évre kiadott naptárakhoz a naplóban még egy bejegyzés kapcsolódik: 1640. február 23-án Frölich a besztercebányai bíró özvegyétől honorárium gyanánt 4 Joachimust kapott. Vajon melyik naptár ajánlásáért: a bártfai magyar vagy a lőcsei magyar, esetleg a lőcsei német naptár ajánlásáért? (Bártfán az 1639-es kezdet után nincs nyoma német naptárnak.)

⁵² WURZBACH, Constant von: *Biographisches Lexikon des Kaisertums Österreich*. Bde. 1–60. Wien, 1856–1891. Bd. 47. 76–79.

⁵³ RMK II. 550, A1b lev.

⁵⁴ Vö. a 50. jegyzetben említett kéziratgyűjteménnyel, 89. fol. verso.

⁵⁵ Uo. 104. fol. recto.

⁵⁶ REPČÁK, Jozef: *400 rokov kníhtlačiarstva v Bardejove*. = *Knihy* 1977. 13.

Újabb kiadási hely: Nürnberg

A Lócse–Bártfa váltással egyidejűleg Frölich Boroszlón túl újabb külföldi kiadót keresett és talált negyedrént naptárai számára. Nürnberg neve naplójában 1635. december 13-án bukkant fel először: „Scripsi Lipsiam et Noribergam”. Lehetséges, hogy a Lipcsébe, és ezzel egyidejűleg Nürnbergbe is küldött levél már egy új kiadó felé való tájékozódás kezdete volt.

Az intenzív levelezés, amely már feltétlenül a kézirat kidolgozását, nyomtatásának előkészítését kellett hogy jelentse, Frölich naplója szerint csak 1638-ban indult meg Wolfgang Endter nürnbergi nyomdásszal és kiadóval. Wolfgang Endternek Georg nevű édesapja, tulajdonképpen könyvkötő, alapította meg a később híressé vált kiadót 1590-ben. Fiai közül az 1593-ban született Wolfgang tanulta ki a nyomdászatot, míg az ifjabbik Georg könyvkereskedő-könyvkiadó lett. Wolfgang Endter vagyonos polgár volt, aki nemcsak három nyomdával, hanem betűöntődével és papírmalmokkal is rendelkezett. 1637-ben választották a nürnbergi nagyobb tanács tagjává. 1651-ben kapta meg a nemességet III. Ferdinándtól. Mint apja, ő is sokféle naptárat adott ki, de nevezetesen bibliakiadásai is, elsősorban az 1641-ben, Ernő szász választófejedelem privilégiumával kiadott ún. „Kurfürstenbibel”, ami rendkívül népszerűvé vált. A lipcsei vásárokon Endter éppúgy részt vett, mint a dél-németországi frankfurtin: az utóbbit 1639-ben megjelentetett szortiment-katalógusa („Neue Bücher Frankfurter Herbst-Meß, anno 1639 bey Wolfgang Endter in Nürnberg zu finden”) is bizonyítja.⁵⁷

1638. január 29-én David Frölich Pyrlaeus-féle latin nyelvű naptárat küldött Nürnbergbe: „Misi Fastos Lat. Pyrl. ... Norib.” – feltehetően Wolfgang Endternek. 1638. március 21-én, amikor levelet küldött Nürnbergbe, már név szerint említette Endtert: „Scripsi ... literas Noribergam Endteri”. Ebben az évben még többször írt új kiadójának: április 17-én ismét névvel együtt jegyezte be naplójába a nürnbergi levelet, június 24-én, szeptember 1-jén és december 9-én pedig csak a városnévvel. Közben 1638. augusztus 20-án egy Guntherus nevű személy,⁵⁸ aki feltehetően egy jómódú késmárki polgárral azonos, Bécsbe ment kalendárium-ügyben Pálffyhoz: „Gunth. Viennam in KL ad Palfi.” Nagyon valószínű, hogy gróf Pálffy Pálhoz, aki a magyar kamara elnöke volt, királyi főpohárnokmester – később, az

⁵⁷ OLDENBOURG, Friedrich: *Die Endter. Eine Nürnberger Buchhändlerfamilie (1590–1740)*. München–Berlin, 1911. 11, 21–22, 49, 74.

⁵⁸ 1637. február 7-én így fordult elő a naplóban: „Guntherus Posonio rediit.” – Nora Baráthová késmárki muzeológus említett tanulmányában egy Günther nevű késmárki polgárt, aki 1634-ben Thököly István tudta nélkül elszállásolt két idegent, ezért a várúr megverette és bebörtönözte, s csak váltságdíj ellenében bocsátotta szabadon. Késmárk városa panaszt emelt ez ügyben a királynál, aki 1635-ben megtiltotta Thökölynek, hogy a város polgárait zaklassa. L. BARÁTHOVÁ, Nora: *Vzt'ach rodiny Tökölyovcov k mestu Kežmarok*. = Spiš. Vlastivedny zborník (5.) 1985. 55.

1640-es években országbíró, majd nádor.⁵⁹ Az 1640. évre kiadott bártfai latin naptár mecénása, Trautmansdorf Pálffy sógora volt. Pálffy személyében talán a Nürnbergben 1639-re kiadott Frölich-naptár mecénását tisztelhetjük? 1638 őszén, október 22-én egy újabb bécsi vonatkozású adatot olvashatunk Frölich naplójában: „Pancratis Viennam exped. Obtuli Senatui huic KL [...]” Frölich Pancratis nevű megbízottját a császárvárosba küldte, hogy általa a bécsi szenátusnak kalendáriumát átadassa. Nürnbergben 1639-re bizonyosan két Frölich-naptár jelent meg: egy latin nyelvű, amelyet Frölich 1638. január 29-iki naplóbejegyzése bizonyít – és egy német nyelvű, amelyet a késmárki tudós külön nem említett, példánya viszont fennmaradt. Frölich nürnbergi német naptárának *Vierfachtiges Prognosticon auff's Jahr ... 1639.* című prognosztikon-része csak a legutóbbi időben került elő a stockholmi királyi könyvtárból.⁶⁰ Ennek a résznek önálló mecénása nem volt, így a naptár anyagi támogatójának nevét nem ismerjük. Lehetséges azonban, hogy a két bécsi adat a nürnbergi naptárak pártfogóit jelentik: a latin nyelvűnél talán inkább Pálffyt, a német nyelvűnél inkább a bécsi magisztrátust. Az 1639. évre szóló latin naptár kiadását a boroszlói naptár már említett passzusa is megerősíti: aki többet akar tudni a témáról, és kedve van a históriákhoz, „... der lese mein Lateinisches Prognosticon zu Bartfeld in Ungern und zu Nürnberg in Francken gedruckt.”

Noha a nürnbergi kiadóval az intenzívebb levelezés csak 1638-ban indult meg, s 1637-ben mindössze ennyit olvashatunk ki a Frölich-naplóból: 1637. december 29: „Scripsi Norib. Posonium ad Lucam.” – mégis vissza kell kanyarodnunk egy évvel. Az első Frölich-naptár ugyanis nem az 1639-es, hanem az 1638-as esztendőre jelent meg a birodalmi városban. Klaus Matthäus, a nürnbergi naptárkiadás monográfusa David Frölich német nyelvű, *Tag-Büchlein oder ... Schreibkalender*, ill. *Prognosticon Astrologicum oder Practica* című kalendárium-sorozatát az 1638-as kezdő évtől tartja számon.⁶¹ Az 1638-ra kiadott prognosztikonból (amelynek pontos őrzőhelyét nem közli) többször idéz is. Ezek szerint Frölich az A2 levél rectóján említette odera–frankfurti tanárát, David Origanust; a C2 levél rectóján már jól ismert naptárszerkesztési törekvéseit: [seine Kalender und Praktiken] „also zu stylisieren, daß sie mehrer mit nützlichen, lustigen und wohlgegründeten physicalischen, astronomischen und historischen Discursen, als mit astrologischen Vanitäten gespicket sind.” Ugyanennek a levélnek a hátlapján Frölich elárulja, hogy már hétféle [!] német naptárt és prognosztikont ad ki, s ehhez jönnek még a „latin, magyar és szarmata [= cseh] fordítások”.⁶² – A hétféle német naptár megközelítőleg csak úgy jön ki, ha a naptár-részt és az időjósító prognosztikont külön kiadványnak vesszük.

⁵⁹ NAGY Iván: *i. m.* IX. 48. – FALLENBÜCHL Zoltán: *Magyarország föméltségai.* Bp. 1988. 136.

⁶⁰ RMK III. 6211.

⁶¹ MATTHÄUS, Klaus: *Zur Geschichte des Nürnberger Kalenderwesens.* = *Archiv für Geschichte des Buchwesens* IX. 1969. 1350. hasáb.

⁶² Uo. 1150, 1151. hasáb.

(Már korábban volt róla szó, hogy elsőnek mindig a boroszlói naptár kéziratát készítette el a szerző. A napló adataiból az is kétségtelen, hogy a latin „fordítást”, pontosabban az igen sok helyen eltérő latin változatot is ő készítette.)

1640. január 4-én David Frölich naplója szerint „Doct. Christ. Viennam abiit”: Christian Augustini ab Hortis késmárki orvos utazott el Bécsbe. Ő hozhatta el az 1640-re szóló latin és német nürnbergi naptárak példányait: „Kl.um Norib. Lat. Germ. impressa Ai 41 accipi Vienna p. D[...]”⁶³ – valószínűleg „Doctorem” a levágott lapszél miatt megcsonkult szó feloldása az előző bejegyzés alapján is. A problémát egyedül az 1641-es évszám okozza: lehetséges, hogy ilyen hamar, már 1640 elején kinyomtatták volna Nürnbergben a következő évi naptárakat? E kérdésre a választ a napló 1640. február 16-án kelt bejegyzése adja meg: Frölich ekkor küldött levelet és az 1641. évi német nyelvű prognosztikon kéziratát Bécsen keresztül Nürnbergbe: „Misi Literas et Progn. Germ. Ao. 41 p. ... Vienn. et Norib.” Az előző adat tehát elírás: csak az 1640. évi nürnbergi naptárakra vonatkozhat, ezeket vette át a doktor a kinyomtatás után talán fél évvel később Bécsben. (Christian Augustini ab Hortis még II. Ferdinánd udvari orvosa volt, a bécsi botanikuskeretet is ő tervezte, így számos alkalommal megfordulhatott a császárvárosban.)⁶⁴ Sem a latin, sem a német Frölich-naptár példánya nem maradt meg. – A fenti idézetben Bécs és Nürnberg szerepel, ami nyilvánvalóan nem azt jelenti, hogy Frölich Bécsbe és Nürnbergbe is küldött volna kéziratot, hiszen Bécsben nem jelent meg tőle semmi; Bécs itt csak az útirányt jelenti, az első állomást, ahonnan továbbították Nürnbergbe a kéziratot, a szerzőnek járó kész példányokat pedig ide küldték meg, alkalmas időben és megfelelő személy által történő továbbítás végett. Úgy tűnik – ellentétben a levéllel –, sem a kéziratot, sem a nyomtatott naptárakat nem volt tanácsos a postára bízni. Endternek Bécsben is lehetett megbízottja, ott is árulhatta kiadványait. 1638. augusztus 29-én, akkor, amikor Frölich 1639-es bártfai latin naptáráért a 17 arany bőkezű támogatást megkapta Lippay György kancellártól, Veit Bernhard bécsi nyomdász is küldött 3 aranyat. „Veit Bernh. 3 aur.”: mindössze ennyi a napló bejegyzése, így kérdés, hogy a bécsi nyomdász az itthon kiadott latin naptár árusítása után fizetett Frölichnek, vagy inkább a Wolfgang Endtertől az 1639. évi naptárak után akkor járó honoráriumot közvetítette? – Endtertől kapott szerzői honorárium adata Frölich naplójában egyébként nem szerepel.

Az első példányban fennmaradt, Nürnbergben kinyomtatott latin naptár az 1641. évre szóló: *Fasti sive Calendarium ... in annum aerae Christianae vulgatae MDCXLI. ... supputatum atq. historiis utilissimis jucundissimisq. illustratum, opera Davidis Froelichii, sac. caes. regiaeq. majestatis per Hungariam mathematici. A hozzá tartozó prognosztikon címe pedig: Prognosis astromantica eaq. Catholica in annum salutifero Deiparae Virginis partu MDCXLI. A kalendáriumban, melyet Frölich gróf Csáky Istvánnak, Szepes vármegye főispánjának, a szepességi katolikus*

⁶³ 1640. február 20.

⁶⁴ MELZER: *i. m.* 21. Vö.: I. rész 5. jegyzet.

egyház buzgó támogatójának, a későbbi tárnokmesternek⁶⁵ ajánlott, „Chronologia bellorum memorabilium” címmel ókori háborúkról közölt történeti feljegyzéseket.⁶⁶ Az 1641-re megjelent német naptár címe pedig (ez az első teljes terjedelmében fennmaradt nürnbergi német nyelvű naptár Frölichtől, amely Magyarországon hozzáférhető): *Tag Büchlein oder New Alt und Schreib Kalender sampt vierfachen Prognostico ... auffß Jahr Christi MDCXXXI. Nebenst der continuirlichen Beschreibung deß jetzigen Teutschen Kriegs ...*⁶⁷ Frölich e művében a harmincéves háború történetéről közölt feljegyzéseket 1624-től 1627 nyaráig: valószínű, hogy a témát már az 1638-as német naptárban elkezdte. „Der Rest soll künftig continuiret werden, wo mir Gott das Leben aus Gnaden länger fristen wird”⁶⁸ ígérte a szerző a téma folytatását.

Frölich naplója az 1641. évre kiadott nürnbergi naptárakról már semmit sem árul el, hiszen az 1640. évben már alig jegyzett be valamit naplójába. Az 1642-re és 1644-re kiadott latin, az 1643-ra, 1644-re és 1647-re kiadott német nyelvű naptárak⁶⁹ fennmaradt példányai azonban azt bizonyítják, hogy mind a latin, mind a német nyelvű Frölich naptárak ezután is (a nem említett években szintén) folyamatosan megjelentek Nürnbergben. A nevezetes háborúk történetét a latin, a harmincéves háború történetét a német naptárakban Frölich tovább folytatta.⁷⁰ Ezzel a német olvasóközönség igényeihez alkalmazkodott, a prognosztikonban pedig a „Bauern-Practica” közlésével még a boroszlói naptárnál is jobban törekedett népszerűsége. Frölich nürnbergi naptárait nemcsak a már látott példákban, hanem ezután is számos magyarországi személynek vagy városnak (Lőcse, Selmecbánya) ajánlotta. Kívül esik a tanulmány időkorén, de itt kell megemlítenünk, hogy az 1646-ra szóló bártfai latin naptár prognosztikonának utolsó levelén a szerző olyan nürnbergi naptárára hívta fel a figyelmet, amelynek példánya nem maradt fenn, sem más forrásból eddig nem ismertünk: „Qui exquisitiorem aspectum omnium enucleationem desiderat, Prognostica mea Noribergae et Wratislaviae quadrifariam edita consulat.”⁷¹ Wolfgang Endternek a kisebbik érdeme, hogy David Frölich negyedret naptárait Dél-Németországban is elterjesztette, egészen 1664-ig használva Frölich nevét a naptárkiadásban;⁷² a nagyobbik az, hogy a földrajztudós legismertebb és Európaszerte forgatott művét, a *Bibliotheca seu cynosura peregrinantium*ot 1643–1644-ben – ulmi nyomdahellyel – kiadta.

⁶⁵ NAGY Iván: *i. m.* III. 80.

⁶⁶ RMK III. 6217, 6223. Vö. HOLOVICS Flórián: *Régi magyarországi nyomtatványok a Csáky-család levéltárában.* = MKsz 1971. 349.

⁶⁷ RMK III. 1582.

⁶⁸ Uo. D3a lev.

⁶⁹ RMK III. 6217, 6223, 1598, 1624 illetve RMK III. 6211, 1582, 1610, 1625, 6278, 6279.

⁷⁰ RMK III. 1598, RMK III. 1610, 1625.

⁷¹ RMK II. 664. G2a–b lev.

⁷² MATTHÄUS: *i. m.* 1151, 1157, 1350. hasáb.

Összegzés

Boroszló – Lőcse – Bártfa – Nürnberg: a Frölich-napló által megszabott 1623–1640-es időközben csak ezeknek a városoknak nyomdáival–kiadóival állt kapcsolatban a tudós szerző. A kalendárium-kiadásban elterjedt utánnomás azonban Frölichet sem a kezdet kezdetén, sem a kassai esetről, sem itthon tartózkodása ideje alatt nem kímélte. Az 1620-as években már nem Krakkó, hanem egyre inkább Boroszló felé tekintettek élelmes nyomdászaink. Lipsiai Rheda Péter debreceni nyomdász és a Linzből Szebenbe elszármazott Marcus Pistorius ekkor, illetve az 1630-as évek legelején olyan kis naptárat adott ki, amely „az braszlai kalendárium-ból magyarrá fordított”. Az 1630-as évek közepétől ez a „viszonyulási pont” a naptárkiadásban egyre inkább a Frölich által foglalkoztatott felső-magyarországi nyomdák lettek: már nemcsak a boroszlóit, hanem a lőcsei, bártfai német és magyar kis naptárakat is utánnomták az erdélyi protestáns nyomdákban: Brassóban, Szebenben, Gyulafehérvárott és Kolozsvárott, ugyanígy a dunántúli protestánsok csepregi nyomdájában, illetve a cseh menekültek által alapított trencsényi műhelyben. A szerző engedélye nélkül kiadott Frölich-naptárak kiadási problémáit egy másik tanulmányunkban taglaltuk.⁷³ Feltételezésünk szerint ugyanis csak ott jelent meg a szerző és a kiadó együttműködésével Frölich-naptár, ahol a kiadványban a szerzőnek (nem pedig a nyomdásznak) az ajánlása olvasható.

Frölichnek vagy a kalendáriumait kiadó felső-magyarországi nyomdáknak nem volt privilégiumuk e naptárak egyedüli kiadására. Így sem Magyarországon, sem Erdélyben Frölich nem tudta meggátolni az utánnomást, bár az Erdélyi fejedelemség területére vonatkozóan ezt megpróbálta. Brandenburgi Katalin fejedelemszontól 1630-ban elnyert egy diplomát, amely megtiltotta volna a Frölich-kalendáriumok kiadását a szerző tudta nélkül; szerzői jogot védett volna egy olyan korban, amikor ez a jog még egyáltalán nem volt elismert. A rendelkezést azonban nem sikerült betartatni, mint azt a szebeni tanács 1631-es, saját nyomdászát pártfogoló határozata mutatja.⁷⁴ Erdélyben tehát nem, egyedül az Erdélyhez közel fekvő, Felső-Magyarországgal élénk kereskedelmi összeköttetésben álló Váradon nyomtattak az 1640-es években „legálisan” Frölich-naptárakat – és erre az időre már Trencsénben is, feltehetően az ottani műhelyt, de a tudós naptárszerzőt nemkevésbé pártfogoló Illésházy Gáspár hatására „legálissá” vált a naptárkiadás. Külföldön pedig Georg Baumann boroszlói nyomdász rendelkezett császári privilégiummal Frölich-naptárak kiadására. Wolfgang Endter nürnbergi nyomdász nem, bár 1643-ban megkísérelte azt elnyerni. Végül – már Frölich halála után

⁷³ David Frölichs Werke in der Nationalbibliothek Széchenyi. Előadás a Késmárkon, az 1995. november 11-én megrendezett Frölich-szemináriumon. S. a. a *Z minulosti Spiša* című gyűjteményben.

⁷⁴ TEUTSCH, Friedrich: *Die Hermannstädter Buchdrucker und Buchhändler*. = Korrespondenzblatt 1882. 65–66.

– 1652-ben császári privilégiumot nyert David Herlicius, Simon Partlicius, David Frölich és mások kalendáriumainak megjelentetésére.⁷⁵

A könyvkiadás szempontjából alapvető kérdés, mint a napló is jól jelzi, a mecénások megnyerése volt. Magas színvonalú városi kultúra-pártoló tevékenységet mutat, hogy Frölich a kiemelkedő szabad kir. városokból: a felső-magyarországi öt szabad királyi városból, Kassáról, Lőcséről, Eperjesről, Bártfáról és Kisszebenből, a szepességi kisebb városokból, az alsó-magyarországi bányavárosokból: Selmecbányáról, Besztercebányáról, Körmöcbányáról mind tudott pártfogót szerezni. A szepességi protestáns papokról, akikhez gyakran fordult ajánlással, maga írta a „Cynosurá”-ban: „Pastores nonnulli 13 oppidis Sepusiensibus Regi Poloniae oppignoratis, quoad amplitudinem familiae et generositatem equorum multos Nobiles superant.”⁷⁶ Szepes és Liptó vármegye kissé szegényesebb vidéke mellett a Sáros vármegyei gazdagabb, „illustis és nobilis familiák” neve sok esetben fordul elő a naplóban. Az 1630-as évek közepétől, amikor a katolikus egyház Pázmány főuratkat visszatérítő tevékenysége folytán már egyre inkább megerősödött, s ez a hatás az ország keleti felére is kezdett átterjedni, a mecénások között nemcsak protestáns, hanem katolikus főrangú személyeket, egyházi méltóságokat is találunk. Frölich olyan környezetben, a Lengyelországnak elzálogosított szepesi városok közvetlen közelében nőtt fel, ahol a protestáns lakosság, olykor még az egyébként magyarországi egyházmegyéhez tartozó evangélikus lelkipásztor is katolikus igazgatás alatt állt: így természetes lehetett számára katolikus főrangú személyek jóindulatának keresése, és érthető, hogy ezt a kapcsolatkeresést protestáns környezete nem egyházi szempontból értékelte, és ennek megfelelően tolerálta is. Másrészt a katolikus egyházi és világi személyek tudományszeretetének, kultúrapártfogásának ékes bizonyítéka egy a történet-, földrajz- és mai szóval természettudományok területén működő, de mégiscsak, munkáiban is protestáns szemléletű szerző kiadványainak anyagi támogatása.

Frölich igen kiterjedt mecénási körét a napló alapján azért is érdemes volt számba vennünk, hogy lássuk: egy olyan „magántudós”, mint ő, aki nem állt városa szolgálatában, sem vármegyei alkalmazásban, még kevésbé élt fejedelmi vagy főnemesi udvarban (bár Thököly István jóindulatát – ellentétben Késmárk városával – időnként élvezte), mennyire tudott megélni saját műveiből. A terjedelemre nagyobb szellemi alkotások kiadása tetemes költséget jelentett, a naptárkiadás viszont 1632-től nem jövedelmezett rosszul: általában évente 100–150 forintot, kiemelkedő évben pedig, például 1634-ben 200 forint fölötti summát is. Összehasonlításképpen: a késmárki rektor éves fizetése ebben az időben 78 forint volt.⁷⁷ A gondtalanabb megélhetést a késmárki tudós számára azonban csak a „császári és királyi matematikus” címmel járó éves kegydíj tette lehetővé.

⁷⁵ MATTHÄUS: *i. m.* 1150–1151. hasáb.

⁷⁶ RMK III. 1628, Liber III. 341.

⁷⁷ LIPTÁK: *i. m.* 39, 50.

Frölich igazi földrajztudósként, több ezer oldalt is kitevő terjedelmes munkáiban a világ természeti gazdagságát és kultúrkincsét ismertette meg olvasóival. Útkönyvével elsősorban a tanulni vágyó ifjakat kívánta segíteni, hogy peregrinációjuk során e nagy szellemi kincsből minél többet elsajátítsanak, hazahozzanak. Utazástól függetlenül – csillagászati, földrajzi, történeti, néprajzi érdekességeket közlő naptárainak kibocsátásával sem volt alapvetően más célja: művei által az Isten égi és földi csodái feletti töprengésre akarta készíteni olvasóit.

„Dahin habe ich auch in die 23 Jahr gesehen und meinen jährlichen Calendern solche Prognostica angefüget, darinnen ich mich beflissen, die Leute auf Gottes Ordnung zu weisen ... habe auch darin anmutige und nützliche Physica, Geographica, Astronomica und Astrologica Problemata, sampt denckwürdigen Historien einverleibet, wie solches meine Deutsche, Lateinische, Ungersche und Böhmisches Prognostica ausweisen. Zu welchem Ende ich denn auch gegenwärtiges Prognosticon ... habe ausgehen lassen, ... damit Gelehrte und Ungelehrte den himmlischen und irdischen Wunderdingen ferner nachzuspeculiren hierdurch veranlasset werden.”⁷⁸

A tanulmányban említett, eddig ismeretlen Frölich-művek jegyzéke

1. ALMANACH auf das Jahr 1629. Breslau 1628 Baumann. – 16°
2. EPHEMERIS ad annum 1630. Prognosticon. Leutschoviae 1629 Brewer. Máriássy [Ferenc?]nek ajánlva.
3. EPHEMERIS ad annum 1631. Prognosticon. Leutschoviae 1630 Brewer. Ostrosith [István?]nak ajánlva?
4. ALMANACH auf das Jahr 1632. Breslau 1631 Baumann. – 16° Stanislaus Horler iglói lelkésznek ajánlva.
5. ALMANACH auf das Jahr 1632. Leutschau 1631 Brewer. – 16° Horváth Stansith Boldizsárnak ajánlva?
6. EPHEMERIS ad annum 1632. Prognosticon. Leutschoviae 1631 Brewer. A naptár második részének leírását l. RMNy 1549 alatt. Özv. Széchy Györgyné Homonnai Drugeth Máriának ajánlva.
7. KALENDÁRIUM és prognosztikon az 1632. esztendőre. Lőcse 1631 Brewer. – 16° RMNy 1507. A naptár összeállítója feltehetően David Frölich. Újfalussy Péchy Zsigmondnak ajánlva?
8. ALMANACH auf das Jahr 1633. Breslau 1632 Baumann. – 16° Cornides Dániel zsákóczi lelkésznek ajánlva.
9. ALMANACH auf das Jahr 1633. Leutschau 1632 Brewer. – 16° Az RMNy 1546 feltételezését megerősíti. A naptár összeállítója David Frölich. Joannes Serpilius (I) leibici papnak ajánlva.
10. KALENDÁRIUM és prognosztikon az 1633. esztendőre. Lőcse 1632 Brewer. – 16° Az RMNy 1551 feltételezését megerősíti. A naptár összeállítója David Frölich. Ajánlása Palugyainak?
11. ALMANACH auf das Jahr 1634. Breslau 1633 Baumann. – 16°
12. ALMANACH auf das Jahr 1634. Leutschau 1633 Brewer. – 16° Az RMNy 1569 feltételezését megerősíti. A naptár összeállítója David Frölich. A strázsai lelkésznek ajánlva.
13. EPHEMERIS ad annum 1634. Prognosticon. Leutschoviae 1633 Brewer. – 4° Az RMNy 1570 feltételezését megerősíti, de az ajánlás nem az erdélyi fejedelemnek szól.

⁷⁸ Az 1646-os boroszlói naptár prognosztikonában, RMK III. 1665, A2a lev.

14. KALENDÁRIUM és prognosztikon az 1634. esztendőre. Lőcse 1633 Brewer. — 16° Az RMNy 1572 feltételezését megerősíti. A naptár összeállítója: David Frölich.

A 13. vagy 14. tétel özvegy Széchy Györgyné Homonnai Drugeth Máriának ajánlva.

15. ALMANACH auf das Jahr 1635. Breslau 1634 Baumann. — 16° A bártfai szenátusnak ajánlva.

16. EPHEMERIS ad annum 1635. Prognosticon. Leutschoviae 1634 Brewer. — 4° Az RMNy 1592 feltételezését megerősíti I. Rákóczi György erdélyi fejedelmek ajánlva.

17. KALENDÁRIUM és prognosztikon az 1635. esztendőre. Lőcse 1634 Brewer. — 16° Az RMNy 1593 feltételezését megerősíti. A naptár összeállítója: David Frölich. Tatai Györgynek ajánlva.

18. KALENDARŽ a prognostika na rok 1635. Levoča 1634 Brewer. — 16° Abaffy [Miklós?]nak ajánlva.

19. ALMANACH auf das Jahr 1636. Breslau 1635 Baumann. — 16°

20. EPHEMERIS ad annum 1636. Prognosticon. Leutschoviae 1635 Brewer. — 4° Az RMNy 1624 feltételezését megerősíti.

21. KALENDARŽ a prognostika na rok 1636. Levoča 1635 Brewer. — 16°

22. ALMANACH auf das Jahr 1637. Breslau 1636 Baumann. — 16° A beszercebányai szenátusnak ajánlva.

23. ALMANACH auf das Jahr 1637. Leutschau 1636 Brewer. — 16°

24. EPHEMERIS ad annum 1637. Prognosticon. Leutschoviae 1636 Brewer. — 4°

25. EPHEMERIS ad annum 1638. Prognosticon. Leutschoviae 1637 Brewer. — 4° Homonnai Drugeth Jánosnak ajánlva.

26. KALENDÁRIUM és prognosztikon az 1638. esztendőre. Bártfa 1637 Klösz. — 16° Török Andrásnak ajánlva.

27. KALENDARŽ a prognostika na rok 1638. Levoča 1637 Brewer. — 16° Beniczki András szepesi kanonoknak ajánlva.

28. ALMANACH auf das Jahr 1639. Breslau 1638 Baumann. — 16° Késmárk városának ajánlva.

29. FASTI reformati vulgo calendarium ad annum 1639. Prognosticon. Bartphae 1638 Klösz. — 4° Lippay György kancellárnak ajánlva.

30. FASTI sive Calendarium ad annum 1639. Nürnberg 1638 Endter. — 4° Pálffy Pálnak ajánlva?

31. TAG Büchlein oder Neu, alt und Schreib Kalender sampt vierfachen Prognostico ... aufs Jahr 1640. Nürnberg 1639 Endter. — 4° A bécsi szenátusnak ajánlva?

32. FASTI sive Calendarium ad annum 1640. Nürnberg 1639 Endter. — 4°

33. FASTI sive Calendarium ad annum 1646. Nürnberg 1645 Endter. — 4°

ILONA PAVERCSIK

David Frölichs Aufzeichnungen über seine eigenen Werke

David Frölich (1595 – 1648), nach seinen langjährigen Studien in Elbing, Frankfurt an der Oder und Wittenberg lebte in der Stadt Käsmark in Oberungarn, „nächst unter dem weitberühmten hohen Karpatho“, und als „astronomus practicus Caesareopolitanus“ machte er sich mit zahlreichen geographischen, historischen, kronologischen Werken sowie gelehrten und populären Kalendern namhaft. Nur selten blieben zur Nachwelt nicht nur die Werke, sondern auch das Tagebuch eines Gelehrten, so nach Frölich bezeichnend ein Tagebuch in Form seines eigenen – Breslauer – Schreibkalenders, wo er in die einzelnen Bände nebst den Daten kurze Notizen eingetragen hatte.

Die Studie versucht zum erstenmal diese – oft schwer leserliche, gekürzte und manchmal verstümmelte – lateinische Handschrift von Frölich systematisch zu ordnen und aus bibliografisch-buchgeschichtlichem Aspekt auszuwerten. Vier Verleger stehen im Mittelpunkt: Georg Baumann in Breslau, Lorenz Brewer in Leutschau, Jakob Klöss in Bartfeld (beide nahe zu Käsmark) und Wolfgang Endter in Nürnberg. Mit diesen Verlegern pflegte Frölich intensive Kontakte: jeder Verleger gab von ihm mehrere Kalenderserie heraus, außerdem seine geographischen, historischen Werke. Die Studie sammelt die Angaben über deren Erscheinen: wann wurden die Handschriften in Druck gegeben, wann erhielt der Autor fertige Exemplare, wer waren seine Mäzenen, wieviel Honorar bekam er von ihnen und von den Verlegern, wie und wo verbreitete noch Frölich selbst diese Druckwerke usw. Aus dem Tagebuch lassen sich jetzt 33 neue, bisher bibliographisch unbekannte Frölichs-Werke dokumentieren.

Die Studie befaßt sich – nach dem Tagebuch und nach gedruckten und übriggebliebenen Almanachen und anderen Werken – auch damit, wie Frölich über die Weissagungen der Prognostika meinte, wem er Horoskope machte und was für Horoskope er verurteilte, wie die Rezeption dieser Gattung in seiner Heimat war, besonders seitens protestantischer Geistlichen. Wesentlich sind die Quellenangaben über den finanziellen Hintergrund eines schöpferischen Lebens: aus dem Tagebuch stellt es sich – besser als in der bisherigen Forschung – heraus, daß der Autor für das Patronat viele protestantische und katholische, kirchliche und weltliche Persönlichkeiten gewinnen konnte, und es zur Folge hatte, daß er ohne feste Anstellung, als „freier“ Gelehrter tätig sein konnte, bis er letztlich mit dem Rang des kaiserlich-königlichen Mathematikers ausgezeichnet wurde. Das Ziel des Gesamtwerkes war – wie Frölich, zu seinem Tode nähernd, in einem Breslauer Prognostica klarlegte – „damit Gelehrte und Ungelehrte den himmlischen und irdischen Wunderdingen ferner nachzuspeculieren hierdurch veranlassen werden.“

SOLTÉSZ ZOLTÁNNÉ

Neves possessorok újabban felismert kötetei

Jelen dolgozat az Országos Széchényi Könyvtár 16. századi külföldi nyomtatványai (antikváik) közül néhány olyan kötetet ismertet, amelyet egykori neves tulajdonosaik possessor-bejegyzéssel láttak el. A betűrendben felsorolt könyvtulajdonosok között vannak olyan erdélyi fejedelmek, akiktől vajmi kevés könyv maradt fenn, továbbá olyan ismert bibliofilek, akiknek a könyvgyűjteményéről többnyire csak közel egykorú könyvjegyzékek tájékoztatnak. Most felismert köteteik tehát újabb adalékot szolgáltatnak érdeklődési körük megismeréséhez, szélesebb kitekintésben pedig elősegítik a 16–17. századi magyar társadalom olvasmányigényeinek és könyvműveltségének elemzését.

Bánffi György (mh. 1708).

Bánffi Dénes és Bornemisza Kata fia; apját Teleky Mihály kancellár megbuktatta és lefejeztette. György Fejér, Kolos, Doboka megye főispánja, Kolozsvár kapitánya, 1691-től Erdély első főkormányzója volt. 1696-ban grófi rangot nyert.¹ A rá vonatkozó első könyves adat szerint 1676. április 23-án egy „zöld aranyos táblájú Esopust” küldött nagynénjének, Apafi Mihály feleségének, Bornemisza Annának, aki könyveit gondosan őrizte radnóti könyvtárában.² Bánffi György alább ismertető kötet a görög nyelv elsajátításának egyik segédlete.

Lexicon Graecum. — (Appendix). (Ed. Michael Bentinus.) — Basileae, apud Valentinum Curionem. 1525. — 2° [328] ff. — Jelzet: Ant. 1391. — Soltész — Velencei — W. Salgó³ L 224.

A címlapon possessor-bejegyzés: Georgij Banffi. — Ugyanitt pecsétek: Sigillum Conv. Sabariensis Ord. S. Francisci. — A Népkönyvtári Központtól. — Országos Széchényi Könyvtár B Növedéknapló 1954/2114.

¹ NAGY Iván: *Magyarország családai.* I. 167.

² *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez III.* Művelődési törekvések a század második felében. Herepei János cikkei. Szerk.: KESERŰ Bálint. Bp. — Szeged, 1971. 82. — *Erdélyi könyvesházak III.* 1563–1737. Sajtó alá rend.: MONOK István, NÉMETH Noémi, VARGA András. Szeged, 1994. 74. /Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 16/3. Szerk.: KESERŰ Bálint./ /A továbbiakban: *Adattár XVI–XVIII. századi...*

³ SOLTÉSZ, Elisabetha — VELENCZEI, Catharina — W. SALGÓ, Agnes: *Catalogus librorum se- decimo saeculo impressorum, qui in Bibliotheca Nationali Hungariae Széchényiana asservantur. Editiones non Hungarice et extra Hungariam impressae.* I–III. Bp. 1990.

Barna borjúbörkötés papírtáblákon (300 x 200 mm), négy csatt nyomaival. Mindkét táblán görgetővel préselt, vaknyomásos keretdíszek. Az első kötetátlábn a „Lexicon graec.” cím és az „Anno dXXVII” évszám.

Báthori Zsigmond (1572–1613)

Báthori Kristóf erdélyi fejedelem fia és utóda 1581 és 1602 között. Miután több ízben lemondott trónjáról, 1602 júliusában véglegesen távozott Erdélyből Prágába.⁴ Művészetpártoló és könyvkedvelő családból származott,⁵ s a környezetében megismert szokást követve ő is possessor-bejegyzéssel látta el könyveit, vagy a kötetét díszítette a Báthori-címerrel. Egy kivételével Báthori-címeres kötésben maradt fenn az a hat kötete, amely ma a győri Székesegyházi Könyvtár tulajdona. Ezeket a gyulafehérvári fejedelmi könyvtár egyéb köteteivel együtt Náprági Demeter gyulafehérvári püspök és kancellár hozhatta magával, amikor a kedvezőtlen erdélyi események következtében 1600 júliusában végleg távozott Erdélyből.⁶ Könyvtárából egy további könyv a Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtárba került,⁷ az alább ismertetett kötete pedig a nemzeti könyvtár tulajdona.

BREDENBACH, Tilmann: *Collationum sacrarum libri VIII.* — Coloniae, apud Maternum Cholinum, 1584. — 8° [36] 831 [49] pp. — Jelzet: 6776. — Soltész — Velenczei — W. Salgó B 906.

A címlapon bejegyzés: Sig. Bat. Illmi Princ. Tran. — Ugyanitt pecsét: Ernst Lajos gyűjteménye. — Az előszövegvel verzőján pecsét: Orsz. Széchényi Könyvtár Növedéknapló 1948/14. 554.

Hártyakötés, aranyozott díszítéssel (160 x 95 mm). Mindkét táblára arannyal préselték a keskeny keret folyondárdíszét, a középmező motívumait és köztük a sárkányfogás Báthori-címert.

Batthyány Boldizsár (mh. 1590).

Főnemes zászlósúr, korának egyik legsikeresebb hadvezére és legműveltebb könyvgyűjtője. Sokoldalú tudományos érdeklődését apjától, Kristóftól örökölte, aki gondos nevelését, képzését külföldi tanulmányokkal is biztosította. 1566. janu-

⁴ NAGY Iván: *i. m.* I. 224.

⁵ Ma is több olyan könyv ismert, amelyet a család tagjai vásároltak, illetve birtokoltak. Báthori András püspök, Erdély fejedelme közel 400 kötetes gyűjteményt mondhatott magának. VERESS Endre: *Báthory András b. püspök könyvtára.* = MKsz 1905. 19., *Magángyűjtemények Magyarországon 1551–1721.* Szeged, 1981. 50. /Könyvtártörténeti Füzetek I./ [A továbbiakban: *Könyvtártörténeti Füzetek I.*], *Erdélyi könyvesházak III.* 333–340. — Báthori András szabolcsi főispán, országos főkapitány Nádasdi Bálint ferences szerzetesnek ajándékozott könyveket. SOLTÉSZ Zoltánné: *XVI. századi könyvgyűjtők kötetei a gyöngyösi műemlékkönyvtár antikva-gyűjteményében.* Bp. 1968. 118. — Báthori Miklós váci püspök kora legműveltebb magyar humanistáihoz tartozott, könyvtárának azonban csak néhány kötete maradt fenn. HOFFMANN Edith: *Régi magyar bibliofilek.* Hasonmás kiadás. Szerk.: WEHLI Tünde. Bp. 1992. 109–110, 258–259. — Báthori Kristóf erdélyi fejedelemtől és Báthori Miklós országbírótól a győri Székesegyházi Könyvtár őríz egy-egy kötetet. VÁSÁRHELYI Judit: *A győri Székesegyházi Könyvtár possessorai I–IV.* Bp. 1980. 231.

⁶ VÁSÁRHELYI: *i. m.* 230–231.

⁷ SZELESTEI N. László: *Művelődéstörténeti források a Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár Kézirattárában.* = MKsz 1994. 198.

ár 27-én kötött házasságot Zrínyi Dorottyaival, a szigetvári hős leányával.⁸ Életéről, gyűjteménye kialakításáról, az öt tanácsokkal támogató tudós barátairól Iványi Béla részletesen tájékoztat s Barlay Ödön Szabolcs cikke⁹ alapján közli két bécsi könyvkereskedője – Erhardt Hiller és Jean Aubry – Batthyányhoz intézett leveleit, számláit is.¹⁰ Könyvtára a legjelentősebb 16. századi magyar magánkönyvtárakhoz tartozhatott. A gyűjteményét 1590-ben fia, II. Ferenc örökölte; ennek fia, I. Ádám idejében került a könyvtár családi letétként a németújvári ferences kolostorba.¹¹

Az Országos Széchényi Könyvtárban felismert kötetei:

CORAS, Jean de: *Arrestum, sive placitum parlamenti Tholosani, continens historiam / in casu matrimoniali / admodum memorabilem.* – Francofurti, apud Andream Wechelum, 1576. – 8° 179 [recte 279] pp. – Jelzet: Ant. 6868. – Soltész – Velenczei – W. Salgó C 1022.

A címlapon: Balthas. de Batthyán. – A címlap verzóján pecsét: Orsz. Széchényi Könyvtár Növedéknapló 1950/3748.

Hártyakötés hangjegyes kódexlevélből (168 x 115 mm).

GORRUTIUS, Andreas: *De providentia divina et eius effectis tractatio.* – Sumptibus Eustathi Vignon et Iacobi Stoer, 1585. [Genève]. – 8° [40] 416 pp. – Jelzet: Ant. 6736. – Soltész – Velenczei – W. Salgó G 351.

A címlapon: Balthas. de Batthyán. – A címlap verzóján pecsét: Orsz. Széchényi Könyvtár Növedéknapló 1950/6910.

Díszítetlen hártakötés (164 x 110 mm).

Kecskés András

A bolognai egyetemen jogi doktorátust tett esztergomi érseki titkár. Jelentős könyvgyűjteményét nagyrészt két főpaptól örökölte. 1586-ban Telegdi Miklós pécsi püspök – korábban esztergomi érseki helynök – hagyta rá jogi könyveit.¹² 1587-ben Mossóczi Zakariás nyitrai püspök hagyományozta rá mint sógorára könyvtárát.¹³ Kecskés András könyveit később Kecskés János pozsonyi kanonok, majd 1639-től a pozsonyi jezsuita kollégium birtokolta. A jezsuita rend feloszlatása után a gyűjtemény egy része a budapesti Egyetemi Könyvtárba került.¹⁴

Az újabb kutatások szerint Martinban három, továbbá az Országos Széchényi Könyvtárban ugyancsak három könyve maradt fenn. A Martinban lévő Bellarmino-

⁸ NAGY Iván: *i. m.* I. 242–243.

⁹ BARLAY Ö. Szabolcs: *400 éves francia levelek és könyvszámlák. Batthyány Boldizsár és Jean Aubry barátsága.* = MKsz 1977. 156–166.

¹⁰ IVÁNYI Béla: *Batthyány Boldizsár a könyvbarát.* In: *A magyar könyvkultúra múltjából.* Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése. Szeged, 1983. 389–435. [Adattár XVI–XVIII. századi... 11./ L. még: HOFFMANN – WEHLI: *i. m.* 239. – *Könyvtártörténeti Füzetek I.* 30.

¹¹ *Adattár XVI–XVIII. századi... 11.* 410.

¹² KOLLÁNYI Ferenc: *Könyvek a XVI. és XVII. századbeli főpapi hagyatékokban.* = MKsz 1895. 211. – *Könyvtártörténeti Füzetek I.* 26. – *Adattár XVI–XVIII. századi... 11.* 98.

¹³ KOLLÁNYI: *i. h.* 211. – *Adattár XVI–XVIII. századi... 11.* 444. – *Könyvtártörténeti Füzetek I.* 28.

¹⁴ BITSKEY István – KOVÁCS Béla: *A pozsonyi jezsuita kollégium XVII. századi könyvtára és a Pázmány-hagyatéka.* = MKsz 1975. 27.

kötetét 1593-ban Pozsonyban vette,¹⁵ az 1551. évi lyoni kiadású *Digestum novuma* pedig Mossóczi Zakariástól került a tulajdonába.¹⁶

[*Concilium Tridentinum.*] *Sacrosancti et oecumenici concilii Tridentini ... canones et decreta.* — Leodii, apud Henricum Hovium, 1587. — 16° [35] 473 [177] pp. — Jelzet: Ant. 8061. — Soltész—Velencei—W. Salgó C. 957.

A címlapon: Andreae Kechkes et amicorum Posonii 1588. — Az előzéklével rektóján: Pro usu Thlgr Posoniens. Conv. 1773. — A címlapon pecsét: A Budapest-Belvárosi Ferencrendi Zárda Könyvtárából. — A címlap verzóján pecsétek: A Népkönyvtári Központtól. — Orsz. Széchényi Könyvtár B Növedéknapló 1953/7188.

Díszítetlen hárttyakötés.

EDER, Georg: *Malleus haereticorum de variis falsorum dogmatum.* — Ingolstadii, apud Davidem Sartorium, 1580. — 8° [80] 510 [2] pp. — Jelzet: Ant. 5728. — Soltész—Velencei—W. Salgó E 76.

A címlapon: Sum Andreae Kechkes et amicorum eius. Viennae in Austria, Anno dominij 1580. — Az előzéklével verzóján: Venerabilis Conventus Sümeghiensis. — A címlap verzóján pecsétek: Könyvelosztó föllőspéldány. — OSzK Ielt. Régi R. Ny. V 280/152/1978.

Hárttyakötés, aranyozott díszítéssel (170 x 107 mm). — A keskeny keret sarakaiban 1—1 stilizált liliom, a középmezőben ovális arabeszkos motívum (58 x 42 mm).

VENUTI, Filippo: *Dittionario volgare et Latino.* (Pars 1—2.) — In Venetia, apresso gli heredi di Luigi Valvassori et Gio. Domenico Micheli, 1582. (In fine:) In Trino, 1578, [Giovan Francesco Giolito de Ferrari.] — 8° [2] ff, 1044 coll., [1]: 92 ff. Jelzet: Ant. 7383. — Soltész—Velencei—W. Salgó V 120.

A címlapon: Andreas Kechkes mr. in suum et amicorum usum Bononiae emebat... 1584. Ugyanitt pecsét: Sigillum Conv. Sabariensis Ord. S. Francisci. A címlap verzóján pecsétek: A Népkönyvtári Központtól. — Országos Széchényi Könyvtár M Növedéknapló 1951/5503.

Díszítetlen hárttyakötés (158 x 108 mm).

Mossóczi Zakariás (1542–1587)

Humanista műveltségű főpap, neves jogtörténész és könyvgyűjtő; 1574-től knini, 1578-tól váci, 1582-től nyitrai püspök.¹⁷ Fő műve a magyar királyok törvényeinek kiadása.¹⁸ Könyvtára a legjelentősebb 16. századi egyetemes gyűjtőkörű magyar könyvtárak egyike. Könyveit és képeit végrendeletében (1587. július 7.) sógorára, Kecskés Andrásra hagyta. Könyveiről ekkor 936 tételes jegyzék készült.¹⁹ Kecskés Andrástól a gyűjtemény Kecskés János pozsonyi kanonokhoz, majd 1639-ben a pozsonyi jezsuita kollégiumba került. E rend feloszlatása után a gyűjtemény jelentős része a budapesti Egyetemi Könyvtár tulajdona lett, egyes kötetei pedig Budapesten, Győrben, Pécsen és Pozsonyban maradtak fenn.²⁰

¹⁵ SAKTOROVÁ, Helena—KOMOROVÁ, Klára—PETREKOVÁ, Emília—AGNET, Ján: *Tlače 16. storočia vo fondoch Slovenskej národnej knižnice Matice slovenskej.* Martin, 1993. Nr. 145.

¹⁶ Uo. Nr. 1062.

¹⁷ SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái.* IX. 347—348. hasáb.

¹⁸ *Decreta... regni Hungariae.* Tyrnaviae 1584. RMK. II. 183. — IVÁNYI Béla: *Mossóczy Zakariás és a magyar Corpus Juris keletkezése.* Bp. 1926. — BARTONIEK Emma: *Fejezetek a XVI—XVII. századi magyarországi történetírás történetéből.* Bp. 1975. 126—128. /Kézirat gyanánt./

¹⁹ *Adattár XVI—XVIII. századi...* 11. 444, 451—483.

²⁰ *Könyvtártörténeti Füzetek I. 28.*

Az újabb kutatások alapján váltak ismertté a Martinban és az Országos Széchényi Könyvtárban lévő kötetei. A martini Matica slovenská antikva katalógusa 66 könyve bibliográfiai leírását közli.²¹ A nemzeti könyvtár antikva-gyűjteményében az alábbi hét könyve maradt fenn:

BULLOCK, George: *Oeconomia methodica concordantiarum Scripturae Sacrae*. — Antverpiae, ex officina Christophori Plantini, 1572. — 2° [112] 1214 [2] pp. — Jelzet: Ant. 190. — Soltész—Velencei—W. Salgó B 1131.

A címlap előtti szöveges levél rektóján: Zachariae Moshoci Eppi Nitrien. An. 1584. Vien. Tall. 7. — Conventus Posoniensis Frum Minorum. — Ugyanitt pecsét: A Budapest-Belvárosi Ferencrendi Zárda Könyvtárából. — A címlap verzőján pecsét: Orsz. Széchényi Könyvtár Növedéknapló 1951/B 1591.

Fatáblás, fehér disznóbőr-kötés (410 x 270 mm), görgetőkkel préselt, vaknyomásos reneszánsz tábladiszítéssel.

FRANCK, Caspar de Ortrand: *Chronologia ecclesiastica*. — Viennae Austriae, ex officina Leonhardi Nassingeri, 1580. — 4° [20] ff. — Jelzet: Ant. 2321. — Soltész—Velencei—W. Salgó F 381.

A címlapon: Zacharias Moshoci Eppus Vacien. — Ugyanitt: Ex libris Georgij Branik ab Anno 1642. — Ugyanitt: Capituli Posoniensis 1710. — A címlap verzőján pecsét: Ex Bibl. Com. F Széchényi.

Papírkötés (190 x 140 mm).

NAUSEA, Friedrich: *Evangelicae veritatis homiliarum centuriae tres*. — Coloniae, Petrus Quentell excudebat, 1532. — 2° [20] CCCCXLV ff. — Jelzet: Ant. 1123. — Soltész—Velencei—W. Salgó N 54.

A címlapon: Zachariae Moshoci Eppi Tininien. SCRO consiliarij 1573. — Ugyanitt: Conventus Posoniensis Frum Minorum. — Ugyanitt pecsét: A Budapest-Belvárosi Ferencrendi Zárda Könyvtárából. — A címlap verzőján pecsét: Orsz. Széchényi Könyvtár Növedéknapló 1951/B/1584.

Fatáblás, vaknyomásos félbörkötés (325 x 210 mm).

SANDERS, Nicholas: *De visibili monarchia Ecclesiae libri VIII*. — Antverpiae, apud Ioannem Foulerrum, 1578. — 2° [12] 808 [12] pp. — Jelzet: Ant. 1351. — Soltész—Velencei—W. Salgó S 104.

A címlapon: Zach. Mosshocj E. Vacien. 1580. — Ugyanitt: Conventus Posoniensis Frum Minorum. — Ugyanitt pecsét: A Budapest-Belvárosi Ferencrendi Zárda Könyvtárából. — A címlap verzőján pecsétek: A Népkönyvtári Központtól. — Orsz. Széchényi Könyvtár B Növedéknapló 1953/10. 186.

Díszítetlen hártýakötés (335 x 225 mm).

SIXTUS Senensis: *Bibliotheca sancta*. — Francofurti, ex officina typographica Nicolai Bassaei, 1575. — 2° [8] 733 [33] pp. — Jelzet: Ant. 18. — Soltész—Velencei—W. Salgó S 558.

A címlapon: Zacharias Mossow Eppus Tininien. emit II. Marcij Anno 77. Tall. VI. — Ugyanitt: Monasterij Paltensis Cathalogo inscriptus 1646. — A címlap verzőján pecsétek: Biblioth. Reg. Scient. Vniversit. Hvngaricae. — Horvát István könyvtárából. — A M. N. Múzeum Könyvtárából.

Díszítetlen hártýakötés (380 x 255 mm).

THOMAS de Aquino: [Summa theologica. I—IV.] *Prima secundae partis Summae sacrae theologiae*. (Comment: Thomas de Vio.) — Lugduni, apud haeredes Iacobi Iuntae, 1562. — 2° [72] 388 pp. Jelzet: Ant. 1326. — Soltész—Velencei—W. Salgó T 185.

A címlapon: Zacharias Mossoczj Eppus Tininien. — Ugyanitt: Emerici Forgach de Gyarmat Equitis 1569. — Ugyanitt: Conventus Posoniensis Frum Minorum. — Ugyanitt pecsét: A Budapest-Belvárosi Ferencrendi Zárda Könyvtárából. — A

²¹ SAKTOROVÁ—KOMOROVÁ—PETRENKOVÁ—AGNET: *i. m.* 438.

– A címlap verzóján pecsétek: A Népkönyvtári Központtól. – Orsz. Széchényi Könyvtár B Növedéknapló 1953/7330.

Díszítetlen hártakötés (345 x 225 mm).

ZWINGER, Theodor: *Theatrum vitae humanae*. – Basileae, per Ioan. Oporinum, Ambrosium et Aurelium Frobenios fratres, 1565. – 2° 55, 1428 [24] pp. – Jelzet: Ant. 88. – Soltész–Velenczei–W. Salgó Z 90.

A címlapon: Zacharias Mossow' Protonotarius Apcus Comes palatinus, Archidianus Threnchin, Vicarius et Canonicus Ecciae Nitrien. 13. 9bris Anno 69. Viennae. – Ugyanitt: Idem Magro Adamo Zkarchani canonico Ecclesiae Nitrien. Hung. Flor. 6 dedit 4. die Februar. 157 (utolsó szám nem látható). – Ugyanitt: Sed idem dnus Adamus Zkarchanij Custos et Canonicus Ecclesiae Nitrien. Joan. Hrabowskij ... Aureis duobus dedit Nitriae 26. octobris Anno dni 1576. – Ugyanitt: Sigismundus Hrabovsky post annos multos rehabuit hunc librum cum alijs a Familia Beniczky Anno 1684 die 26. Augusti. – A címlap verzóján pecsét: A M. N. Múzeum Könyvtárából.

Fatáblás, vaknyomásos disznóbőr-kötés (385 x 260 mm). Az első kötéstáblán I. H. monogram.

Nádasdi Bálint (mh. 1564?)

A gyöngyösi ferences könyvtár antikváinak possessor-vizsgálata óta köztudott, hogy a legjelentősebb korai ferences könyvgyűjtő volt.²² Ugyancsak újabb irodalom hívta fel a figyelmet arra, hogy a korábban íróként nyilván nem tartott ferences szerzetes nem jelentéktelen irodalmi munkásságot fejtett ki. 1975-ben került az Országos Széchényi Könyvtárba az a gyűjteményes kötet, amelybe 1551-ben Párizsban kezdte beírni teológiai jegyzeteit, s amelyben tőle származó latin levélformulák, beszédek, prédikációk, a honfoglalásról és a magyar királyokról összeállított feljegyzések is fennmaradtak.²³

1542-ben Tasnádon, 1544-ben Nyírbátorban működött. 1546-ban Báthori András szabolcsi főispán, országos főkapitány udvarába fogadta, majd könyvekkel és párizsi egyetemi tanulmányainak lehetővé tételével támogatta. Hazatérte után 1559-ben a galgóci rendház guardiánja, 1561-ben kormánysegéd, 1564-ben ismét Báthori András udvari lelkésze volt. Feltehetőleg ugyanezen évben halt meg.²⁴

A gyöngyösi ferences könyvtár őnyomtatvány- és antikva-állományában 24 kötete maradt fenn,²⁵ a csíksomlyói ferences rendházból pedig egy 16. századi külföldi nyomtatványa ismert.²⁶ Bibliofil hajlama Párizsban alakulhatott ki. Itt vásárolt köteteit ugyanis nemcsak „F. V. N.” possessor-bejegyzéssel látta el, hanem ízléses

²² SOLTÉSZ: *XVI. századi könyvgyűjtők...* 116.

²³ VIZKELETY András: *Nádasdi Bálint omniáriuma és beszéde a fejedelmi tisztról*. In: *Collectanea Tiburtiana*. Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére. Szerk.: GALAVICS Géza, HERNER János, KESERŐ Bálint. Szeged, 1990. 121–123. *Adattár XVI–XVIII. századi...* 10./

²⁴ KARÁCSONYI János: *Szt. Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig*. I–II. Bp., 1922–1924. I. 419, II. 53, 580–581.

²⁵ SOLTÉSZ Zoltánné: *A gyöngyösi ferences könyvtár őnyomtatványainak possessorai*. = MKsz 1993. 132.

²⁶ KEVEHÁZI Katalin – MONOK István: *XVI–XVII. századi könyvgyűjtők kötetei a csíksomlyói ferences rendház könyvtárában*. = Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. XXI. Szeged, 1985. 122.

kötésükön „F. Valentinus Nádasd” aranyozott felirattal utalt tulajdonosi voltára. A rendkívül hasonló kötés alapján valószínű, hogy a most ismertetendő kötetét is még Párizsban vásárolta.

WILD, Johann: *In sacrosanctum ... evangelium secundum Ioannem... enarrationes.* — Parisiis, apud Sebastianum Nivellium, 1522. — 8° [4] 564 ff. — Jelzet: Ant. 7002. — Soltész–Velencei–W. Salgó W 195.

A címlap verzóján latin és héber betűs „F. V. N.” szignó. — A címlap rektóján: Conventus Pisoniensis Frum Minorum. — Ugyanitt pecsétek: A Budapest-Belvárosi Ferencrendi Zárda Könyvtárából. — A Népkönyvtári Központtól. — A címlap verzóján pecsét: Orsz. Széchényi Könyvtár B Növedéknapló 1953/10.233.

Barna borjúbőr-kötés papírtáblákon (178 x 115 mm). A reneszánsz ornamentikájú, vaknyomásos keretdísz közepén és a sarkokban 1–1 aranyozott motívum. Az első kötetéstáblán aranyozva az „F. VALENTINVS//NADASD” név, a hátsó táblán a műre utaló „FERVVS IN // IOANNEM” felirat.

Nádasdi Bálint egy további kötete – Nicolaus Denyse: *Opus super sententias* (Lugduni, 1516) – Martinban, a Matica slovenskában maradt fenn. Nyilván ezt a könyvét is Párizsban vette s ott aranyoztatta nevét a kötésre.²⁷

A most ismertetett két kötettel 27-re emelkedett Nádasdi Bálint nyilvántartott könyveinek száma. Közülük nem egy kötet több művet foglal magában. Nem jelentéktelen gyűjtemény ez a mohácsi vész előtti időszakból egy szegénységi fogadalmat tett szerzetes esetében. Később már aligha gyarapíthatta gyűjteményét, mert a ferences rendházak is rendkívül ínséges helyzetbe kerültek.²⁸

Oláh Miklós (1493–1568)

A történetíró humanista főpapak, esztergomi érseknek Bécsben és Nagyszombatban is volt könyvtára.²⁹ A számos gyűjteménybe szétszóródott kódexeiről, könyveiről publikációk sora számolt be. Ezeket a köteteket is felsorolva jelent meg 1994-ben a possessor-bejegyzéssel ellátott könyveinek – a korábbi ismereteinket lényegesen gyarapító – jegyzéke.³⁰ Ebben azonban még nem szerepelhetett a Széchényi Könyvtárban később felismert Valla-kötet (Jelzet: Ant. 5141. – Soltész–Velencei–W. Salgó V. 61.),³¹ valamint az alábbi, igen rossz állapotban fennmaradt nyomtatványa:

HANAPUS, Nicolaus: *Exemplorum omnium Sacrosanctae Scripturae liber.* — (In fine:) Apud Hulderichum Morhartum, Tubingae, 1533. — 8° [10] 263 ff. — Jelzet: Ant. 13358. — Soltész–Velencei–W. Salgó H 32.

²⁷ SAKTOROVÁ – KOMOROVÁ – PETRENKOVÁ – AGNET: *i. m.* Nr. 529.

²⁸ KARÁCSONYI: *i. m.* II. 54.

²⁹ CSONTOSI János: *Adalék Oláh Miklós könyvtárához.* = MKsz 1883. 61–66.

³⁰ SZELESTEI N. László: *Oláh Miklós könyvtáráról.* In: *Program és mítosz között.* 500 éve született Oláh Miklós. (Az 1993. jan. 9–10-i kolozsvári megemlékezés anyagából.) Szerk. MÓZES Huba. Bp. [1994.] 51–69.

³¹ SOLTÉSZ, Elisabeth: *Die Einbände eines Buches des Graner Erzbischofs Miklós Oláh und eines slawischen Druckes des Primus Truber.* = Gutenberg-Jahrbuch 1995. 240–245.

Az előzékleveél rektóján: Nicolaj s[um] Olahj. — A címlap verzóján: Pro Residencia Papensi FF. Franciscanorum 1663. — A hátsó kötéstábla belsején: Francisci Illyés Theol. 2^d Posonij in Arce 1786. — A 2. levél rektóján pecsét: Sz... Nagykánizsa Könyvtára. — Ugyanezen levél verzóján pecsét: A Népkönyvtári Központtól. — A címlap verzóján pecsét: OSZK Lelt. sz. Régi Nyomt. Tára: V 173/416/1979.

Barna vaknyomásos bőrkötés, papírtáblákon (150 x 100 mm). A kötéstáblák középpmezőjében makkos görgetővel préselt függőleges dekoráció.

Révay László (1600–1667)

Katonai sikerei és Naplója miatt egyik jelentős tagja a könyvszeretetéről híres Révay családnak.³² Révay Márton, Turóc vármegye alispánja és Esterházy Zsófia elsőszülött fia. Sorozatos katonai sikerei, érdemei alapján pályája gyorsan emelkedett: 1632-ben Beczkó vára, 1648-tól Pozsony kapitánya volt. 1635-ben báróságot nyert. Életéről legrészletesebben Naplója tájékoztat.³³

Mint elsőszülött fiú ő örökölte Esterházy Zsófia 1571-ben Bázalben nyomtatott, latin Isocrates-kötetét.³⁴ Széles körű művelődési igényéről tanúskodik az a további öt kötet, amely a martini Matica slovenskában maradt fenn,³⁵ valamint a Széchényi Könyvtárban lévő alábbi három könyve.

ARISTOTELES: *Organon*. (Graece et Lat. Ed. trad. Julius Pacius.) — Morgiis, excudebat Guillelmus Laimarius, 1584. [recte Genève?] — 4° [8] 831 pp. — Jelzet: Ant. 1242. — Soltész–Velenczei–W. Salgó A 568.

A címlapon: Ex libris Ladislai de Rewa [1]644. — A címlap verzóján pecsétek: Nagy Iván. — Orsz. Széchényi Könyvtár Növedéknapló 1958/20683.

Vaknyomásos disznóbőrbevonat új fatáblás kötéstáblákra áthelyezve (225 x 165 mm), V. Károly és János Frigyes (1503–1554) százsz választófejedelem portréjával. Mindkét képmásnak több mint 30 változata ismert a német, főleg wittenbergi reneszánsz kötetekről.³⁶ Kettőjük portréja díszíti Esterházy Zsófia Isocrates kötetének kötéstábláit is.³⁷

JOSEPHUS Flavius: *Antiquitatum Iudaicarum libri XX..* (Ed. trad. Sigismundus Gelenius, Desiderius Erasmus.) — Froben, Basileae 1554. (In fine:) Per Hier. Frobenium et Nic. Episcopium. — 2° [8] 886 [32] pp. — Jelzet: Ant. 1313. — Soltész–Velenczei–W. Salgó J 213.

A címlapon: Ex libris Ladislai de Réwa 1600.

³² Két szlovákiai katalógusban több mint húsz olyan könyv szerepel, amely egykor a Révay család különböző tagjainak a tulajdona volt. L. KOTVAN, Imrich: *Inkunábulya na Slovensku*. [Martin] 1979. 499. — SAKTOROVÁ—KOMOROVÁ—PETRENKOVÁ—AGNET: *i. m.* 440.

³³ NAGY Iván: *i. m.* IX. 705–706. — SZINNYEI: *i. m.* XI. 854–856. hasáb. — IPOLYI Arnold: *A Révay család naplója 1555–1661*. = Új Magyar Múzeum (7.) 1857. I. 441–449. — DUALSZKY János: *Révay László, Révay Márton és Esterházy Zsófia fiok, naplójából 1600–1655*. = Magyar Történelmi Tár III. 1857. 245–254.

³⁴ SOLTÉSZ Zoltánné: *Révay Mártonné Esterházy Zsófia Isocrates-kötetének kötése és későbbi possessorai*. = MKsz 1995. 138.

³⁵ Uo. 139.

³⁶ HAEBLER, Konrad: *Rollen- und Plattenstempel des XVI. Jahrhunderts*. Unter Mitwirkung von Dr. Ilse Schunke. I–II. Leipzig, 1928–1929. II. 444–445, 446–447.

³⁷ Az V. Károly portréval díszített első kötéstábla fényképét l. SOLTÉSZ: *Révay Mártonné...* 132.

Ugyanitt pecsétek: Ambrosii Lents Ord. Praemonst. Anno 1811. — Premontrei Székház Csorna Könyvtára. — A címlap verzóján pecsét: Orsz. Széchényi Könyvtár B Növedéknapló 1953/7315.

Aranyozott, stilizált virágokkal díszített gerincű barna bőrkötés papírtáblákon (330 x 220 mm). A gerincen a szerző neve és a mű címe ugyancsak aranyozva.

JOVIUS, Paulus: *Historiarum sui temporis tomus primus (-secundus)*. — Basileae, 1567. [Heinrich Petri et Peter Perna.] — 8° [16] 911 [47], 731 [5], 649 [37] pp. — Jelzet: Ant. 7964.

A címlapon: Ex libris Ladislai de Réwa Ao. 1656. — Ugyanitt: Ex libris Xtoph Révay 1652.³⁸ Az előzéklével verzóján: Emptus per me Alexium de Reva Ao. 1674. — Az első kötéstábla belsején: Franciscus Révay (19. sz.) — Az előzéklével rektóján pecsét: Biblioth. Eccl. Metr. Strigon. duplum. — A címlap verzóján pecsét: OSZK lelt. Régi Nyomt. T. V161/19/1993.

Díszítetlen hártlyakötés (165 x 105 mm).

Révay Péter (1568–1622)

A magyar korona első részletes és tudományos igényű ismertetője.³⁹ A strassburgi Akadémián tanult, művelt főúr 1598-ban Turóc megye főispánja, 1604-től királyi tanácsos és királyi táblai bíró, 1608-tól koronaőr volt.⁴⁰

GENTILLET, Innocent: *Commentariorum de regno aut quovis principatu recte et tranquille administrando libri tres ... adversus Nicolaum Machiavellum*. — 1590. [Genève, Jacob Stoer?] — 8° [12] 708 [12] pp. — Jelzet: Ant. 5883. — Soltész–Velencei–W. Salgó G 146.

A címlapon: Sum Petri de Rewa et Am[icorum] Argentinae. — Az előzéklével verzóján: Farkas Lajos könyvtárából 1873. dec. 10-én. — A címlapon pecsét: A M. N. Múzeum Könyvtára.

Díszítetlen hártlyakötés (175 x 110 mm).

ELISABETH SOLTÉSZ

Neuerlich erkannte Bücher namhafter ungarischer Possessoren

Die Studie macht aus der Antikva-Sammlung der Széchényi Nationalbibliothek solche Bücher bekannt, die von ihren nicht unbedeutenden Besitzern mit Possessoren-Eintragungen versehen wurden. Unter diesen Besitzern befinden sich der Generalgouverneur Siebenbürgens György Bánffy, der Fürst Zsigmond Báthori, der in Siebenbürgen eine unentschlossene Politik betrieben hatte, der hochgebildete und erfolgreiche Feldherr Boldizsár Batthyány, der in Bologna promovierte Doktor der Rechte András Kecskés, der namhafte Rechtshistoriker und Bischof von Neutra Zakariás Mossóczi, der in Paris studierte Franziskanermönch Bálint Nadasdi, der

³⁸ 1639-ben Révay Kristóf tulajdonában volt a 46 rézmetszetes térképet tartalmazó értékes munka: WAGHENAER, Lucas Jansz: *Speculum nauticum super navigatione maris Occidentalis*. (Pars 1–2. Ed. Richard SLOTBOOM.) — Amstelredami, apud Cornelium Nicolai, 1591. — 2° [4] 36 pp. — Jelzet: Ant. 221. — SOLTÉSZ–VELENCEI–W. SALGÓ W 1.

³⁹ SZINNYEI: *i. m.* XI. 869–870. hasáb.

⁴⁰ NAGY Iván: *i. m.* IX. 713.

Graner Erzbischof Miklós Oláh, sowie zwei bedeutende Mitglieder der Familie Révay: der Tagebuchschreiber László und der Kronhüter Péter, der die erste wissenschaftliche Beschreibung der ungarischen Krone veröffentlichte. Ihre hier aufgezählten Bücher liefern wertvolle Beiträge zur Untersuchung der ungarischen Kulturgeschichte.

KINDLOVITS KÁLMÁN

Egy elfeledett nemzetiségi hetilap a 19. század második évtizedéből

A magyar sajtótörténet mind ez ideig nem szentelt jelentőségének megfelelő figyelmet a *Tydennik*nek, teljes nevén – egykorú ortográfiával – *Tydennik aneb Cýsařské Kráľovské Národňj Nowiny*nek, a 19. század második évtizedében a magyarhoni szlovákok számára íródott, Juraj (Jiří) Palkovič irodalmári és lapszerkesztői tevékenységével összefonódott cseh nyelvű hetilapnak.¹ A lap olyan időszakban (1812–1818) jelent meg, amikor a napóleoni háborúk utolsó éveiben, az európai reakció megerősödését követően a Habsburg birodalom területén bármilyen szélesebb horizontra figyelő, elfogulatlan tájékoztatásra törekvő periodika szerkesztése bátor és kockázatos vállalkozás volt. A már korábban is érvényesülő lapkiadási

¹ A lapcím magyar fordítása: Hetilap vagy Császári Királyi Nemzeti Újság. – Palkovič előneve a szakirodalomban kizárólag a szlovák Juraj, de Palkovič maga a cseh változatot, Jiří-t használta. A lapot gót betűtípussal, egykorú cseh ortográfiával Pozsonyban, Weber Simon István nyomdájában nyomták. Megállapításunkat alátámasztja az a tény, hogy a magyar sajtótörténet tudományos alapozású enciklopédikus feldolgozása (*A magyar sajtó története*. Főszerkesztő SZABOLCSI Miklós. I. 1705–1848. Szerk. KÓKAY György. Bp. Akadémiai Kiadó. 1979.) – a kronologikus tárgyalás megfelelő helyén (Sajtónk a magyar jakobinus mozgalom bukása után 1795–1832) – meg sem említi a *Tydenniket*, amely a folyóiratok címmutatójában sem jelenik meg. Juraj Palkovič is kizárólag a *Presspurské Noviny* kapcsán, illetve a *Tatranka* szerkesztőjeként kerül szóba. A hiányt észleli SZIKLAY László a műről írott recenziójában (MKsz 1980. 192.) Uő: *A szlovák irodalom története* (Bp. 1962. Akadémiai kiadó. 885 l.) című monográfiájában behatóan foglalkozik Palkovič irodalomtörténeti jelentőségével (191–195.), de a *Tydennik*ről csak rövid jellemzést ad. Palkovič életútját, irodalmi-pedagógiai-szerkesztői tevékenységét, nyelvi szemléletét tudományos alapossággal elemzi VYVIALOVÁ, Mária *Juraj Palkovič 1769–1850* (Bratislava, 1968. Vyd. SAV. 409 l.) című monográfiájában. A cseh sajtótörténeteszek közül részletesebben foglalkozik a *Tydennikkel* KLIMEŠ, Vladimír: *Počatky českého a slovenského novinarství* (Praha, 1955. Orbis. 192 l.) című munkája. Szlovák áttekintő elemzés PIŠUT, Milan – ROSENBAUM, Karol – KOCHOL, Viktor: *Literatura narodné-obrodenia*. Bratislava, 1960. Vyd. SAV. 492 l. /Dejiny slovenskej literatury II./ A magyar történészek és sajtótörténeteszek közül rövidebben-hosszabban foglalkozik a *Tydennikkel* és Juraj Palkovičcsal ARATÓ Endre: *A magyarországi nemzetiségek nemzeti ideológiája*. Bp. 1983. Akadémiai kiadó. 74–77. DEZSÉNYI Béla: *Az időszaki sajtó története a Dunatáj országában*. Bp. 1947. Gergely. 71 l. /Documenta Danubiana 2./ SZALATNAI Rezső: *A szlovák irodalom története*. Bp. 1964. Akadémiai Kiadó. 127 l. SZIKLAY László: *A magyarországi nem magyar nyelvű sajtó kezdetei*. = MKsz 1981. 25–26. VAJLOK Sándor: *Szlovákok és magyarok*. = Katolikus Szemle 1938. 535–543. VIGH Károly: *A tizenkilencedik század szlovák hírlaptörténete*. Bp. 1945. Atheneum. 76.

korlátozások miatt a 18–19. század fordulóján Magyarországon az időszaki lapkiadás mélypontot ért el. 1805-ben az ország területén csak négy (három német és egy latin nyelvű) lapot adtak ki, a Kultsár István szerkesztette *Hazai Tudósítások* megjelenése is csak 1806 júliusára datálható. A hazai szlovákság olvasási igényeit kielégítő – cseh nyelvű – lapok sorában a *Tydennik* időrendben – a *Presspurské Noviny* (1783) és a *Staré Noviny Literneho Umeni* (1786) után – már a harmadik volt.

A *Tydennik* 1812 júliusa és 1818 júniusa között Pozsonyban, a korabeli viszonyokhoz képest figyelemreméltó rendszerességgel, hetente jelent meg. Zsurnalisztikai profilját jól jellemzi az a megállapítás, hogy a lap „teljes mértékben a modern újságírási kívánalmaknak akart megfelelni: fürge és éber hírszolgálat mellett mindvégig olvasói szükségletét, műveltségének fokozását tartotta szem előtt. Ezért tudott többet adni, mint a hírek egyszerű foglalatát, olvasóival közvetlen kapcsolatot teremtett.² A beköszöntő számban adott program részletesen szól Palkovič szerkesztési elveiről és népnevelői célkitűzéseiről, amelyeket ez a fáradhatatlan, lelkes polihisztor a lap megindítását megelőző évtized alkotó irodalmári és oktatói tevékenysége során érlelt ki.

A szlovák evangélikus szegényparaszti családban Rimabányán (Rimavska Bana) 1769. február 27-én született Juraj Palkovič alapfokú ismereteit szülőfalujában, majd a magyar többségű Osgyán és a német ajkú Dobsina iskoláiban szerezte meg. 1786–1790 között a nagyhírű, a Ratio Educationis szellemében, tudós tanárok vezetésével működő soproni evangélikus líceumban tanult, filozófiából, történelemből, fizikából, matematikából, teológiából és keleti nyelvekből vizsgázott. 1792–1794 között több magyarországi diáktársával együtt a jénai egyetemen folytatott filozófiai, teológiai és nyelvi tanulmányokat. Hazatérve két évig a losonci gimnáziumban tanított, majd négy éven át főúri családok gyermekei mellett házitanítói minőségben a Pest megyei Acsán, Vácon és a Zala megyei Sümeg-Rendeken működött. Eközben módjában volt Ausztriában, Dél-Németországban és Franciaországban tanulmányutakat is tenni. Ebből az időből származik barátsága két tekintélyes irodalmár személyiséggel, Kis Jánossal, a későbbi evangélikus szuperintendenssel és Bohuslav Tabliccal, a szlovák irodalom történetének első teoretikusával, a neves költővel, műfordítóval, irodalomtörténésszel. Ez utóbbival, Ján Ribay, korának ismert nyelvtudósa és szótárszerkesztője ösztönzésére javaslatot dolgozott ki a „cseh–szlovák” nyelv és irodalom oktatásának a szlovákok lakta városok, elsősorban Pozsony iskoláiban való bevezetésére. Ennek eredményeképpen, irodalmári tevékenységére is tekintettel (1801-ben adta ki *Muza za slovenskch hor* – A szlovák hegyek múzsjája – című versgyűjteményét), 1803-ban kinevezést kapott a pozsonyi evangélikus gimnázium (amely 1811-től a líceum nevet viselte) akkor felállított szlovák nyelvi tanszékére. Ennek professzoraként 43 éven át a fiatalok több nemzedékét nevelte korszerű műveltségre, racionalista humanizmusra és – bár konzervatív szemléletben – a szlovákok nyelvi, irodalmi és nemzeti kultúrájának értékelésére.

² SZIKLAY L.: i. m. 193.

De éppen ennek a konzervativizmusnak következménye volt, hogy Palkovič személyiségének, irodalmi oeuvrejének, lapszerkesztői tevékenységének megítélésénél már kortársai is fenntartásokkal éltek, és idővel a szlovák nemzeti érzés felkelése körüli kétségtelen érdemei is homályba kerültek. Ennek fő oka az volt, hogy a 18–19. század fordulóján több kiváló szlovák értelmiséggel együtt még az ún. „bibliai” cseh irodalmi nyelv bázisán kívánt a szlovákok számára irodalmi nyelvet kifejleszteni. A 19. század első két évtizedében, tehát a *Tydennik* szerkesztése időszakában is, a szlovák irodalmi nyelv problémája még cseppfolyós állapotban volt. A nyugat-szlovák népnyelvre alapító első összefüggő koncepció, Anton Bernolák hatkötetes nagyszótára is csak szerzője halála után, 1825–27-ben jelent meg. Jellemző, hogy Palkovič katedróját a „cseh–szlovák” nyelv és irodalom műhelyének nevezte. Ezt a kifejezést azonban nem egy egységes cseh–szlovák népiség propagálásának szándékával használta – ez a fogalom csak a század második felében merült fel –, hanem azzal csak azt akarta hangsúlyozni, hogy az általa használt bibličina az élő cseh nyelv fejlődésétől független szlovák kategória, a szlovák nyelv fejlesztésének bázisa. Amint az említett verseskötete előszavában írta, tudatosan keverte a bibličinába a szlovák szavakat, mivel nem cseheknek, hanem szlovákoknak ír. Ezért is tiltakozik az abban az időben lezajló Jungmann-féle cseh nyelvújítás eredményeinek átvétele ellen. Két évtizedig dolgozott cseh–német–latin nagyszótárán, de ennek 1820-ban történt megjelenésével a cseh–szlovák nyelvfejlesztési irányzat véget is ért, mert erre az időre a szlovák értelmiség körében már meghatározó irányzattá vált a beszélt szlovák nyelven alapuló irodalom művelése. Palkovič azonban elvhu egyéniség volt, aki későbbi irodalmi tevékenysége és második folyóirata, a *Tatranka* szerkesztése során is kitartott a cseh nyelvi bázis használata mellett, még olyan időszakban is, amikor a szlovák irodalmi nyelv körüli harc már végleg eldőlt. Ezt a magatartását viszont az élő szlovák nyelv kiművelésére törekvő fiatalabb irodalmárok maradiságnak minősítették, Palkovič írói és szerkesztői tevékenységét leértékelték, sőt – átmenetileg a 18. századi eszmék konzerválására irányuló törekvésnek minősítve – egész fellépésének retrográd jelleget tulajdonítottak. Tanítványai, a szlovák romantika újabb nemzedéke, már tőle függetlenül munkálkodott a háta mögött megalakított Literárna jednota nevű irodalmi társaságban. Palkovičnak a szlovák irodalom kibontakozását segítő szerepét jószerével csak egy negyed százada állította helyes megvilágításba egy, a nyelvújítói szemléletét és teljes életművét elemző tudományos monográfia, amely egyben személyét is mint a szlovák kultúra fejlesztésének haladó szellemű, következetes és sokoldalú előharcosát rehabilitálta.³

E monográfia Palkovič négy évtizedes aktív kulturális alkotó-szervező tevékenységében három szakaszt különít el. Az első, főleg tanszékcentrikus szakasz professzori kinevezésétől a *Tydennik* megindulásáig terjed (1803–1812), a másodikat lényegileg a *Tydennik* szerkesztési munkája tölti ki (1812–1818), az 1846-ig tartó

³ VYVIALOVÁ: i. m.

harmadik időszakban Palkovič pedagógusi, szerkesztői és irodalmári tevékenysége eléggé összefonódva jelenik meg.

Az első szakaszban Palkovič a tanszék oktatási rendjét saját nyelvfejlesztési koncepciójának megfelelően alakította ki. Felváltva egyik évben a cseh nyelv grammatikáját, a másik évben a szintaxisát adta elő, emellett külön cseh–szlovák irodalomtörténeti kollégiumot is tartott. A cseh–szlovák nyelv stilisztikájának bevezetéseként próza- és verselemzést is végeztetett. Megismertette tanítványaival a főbb szláv nyelvek, az orosz, a lengyel, a szerb alapelemeit is. Működése kezdetétől a latint használta oktatási nyelvként, és emellett kortársai kifogásai ellenére sokáig kitartott. De ebben az időszakban írt Palkovič több módszertani tanulmányt, nyelv-művelő cikket, törvénytörvény-kommentárt, egy háromfelvonásos népi komédiát és lefordította szlovákra a Bibliát. 1804-ben megkezdte a külön méltatást is megérdemlő *Kalendár*, a legszélesebb rétegekhez szóló, a legváltozatosabb témakörökkel foglalkozó, ismeretterjesztő-népnevelő naptár-évkönyve kiadását is. Emellett már ebben az időszakban hozzákezdett tervezett hetilapja, a *Tydennik* megjelentetésének előkészítéséhez. Először 1804 második felében adott be kérelmet a bécsi Magyar Kancelláriához lapkiadás engedélyezése, illetve a még 1783-ban Tállyai Dánielnek a *Presspurské Noviny* kiadására adott engedély megújítása iránt. Ebben az ügyben felvette a kapcsolatot az akkoriban magas tisztségeket betöltő gróf Széchényi Ferencsel, akit a nemzetiségek kiművelésére irányuló törekvések megértő támogatójának tartottak. Ezt és két további kérelmét a Kancellária ugyan elutasította, de annak negatív véleményezése ellenére – feltehetőleg az uralkodó környezetéhez tartozó befolyásos barátai közbenjárására – az 1811. november 11-i „legfelsőbb elhatározás” megadta az engedélyt Palkovičnak a lap kiadására, azzal a feltétellel, hogy a lapot előzetes cenzúra alá bocsátja és azzal a megkötéssel, hogy politikai híreket nem közöl.

Az engedély kiadásánál szerepe lehetett annak is, hogy Palkovič a kérelemhez mellékelte lapkiadási programjában – amit a megjelent lap első számában is ismertetett – a kormányzat akkori célkitűzéseibe is beilleszthető ismeretterjesztési feladatokat is megfogalmazott. Palkovič programja jelentős részében – amint látni fogjuk – célkitűzései közé sorolja a műveltség jelentőségének és tekintélyének elismertetését, a célszerű munkamódszerek hasznosságának bizonyítását, és ennek érdekében a technikai újítások széles körű bemutatását.

* * *

Ilyen előzmények után a lap első száma 1812 júliusában jelent meg. Palkovič a *Tydenniket* terjedelmes és széles koncepciójú előszóval vezeti be, amely az egész számot kitölti.⁴ Hangsúlyozza benne a műveltség fontosságát és a francia racionalizmus által befolyásolt felvilágosítói öntudattal (amelyet luteránus teológusi szemlélete mindenestre halványabbra színezett) világosan kinyilvánítja, hogy

⁴ *Tydennik*, I. 1812. 1. III–X.

Jan Pizis, 20 Slov. R.

T y d e n n í k,
aneb Cysářské královské Národní
Noviny.
N o k u 1813.

Pro.

4.

libý

ročnj bčb

W Páreč dne 29. Ledna.

S Nejvyšším Cysářským královským dovolením.

I. Památní Přiběhové.

Presspurer. Jeho Sasnost Cys. Král. zde-
řeho Důstogneho kanowníka a královské Press-
purtské akademie Prodyrektora, Pana Alffe Joz-
canstého, z ohledu na jeho gal w tomto auřa-
ce, tal y w giných genu swěřených prachy,
sláštinnj horlivoštj a nevnámenau přičinlivoštj
obě nabyté zásluby, opatem S. P. M. z Esár-

4.

„az összes emberi dolgok között a legdrágább és legmegfizethetlenebb a műveltség, az okosság, a legkülönbözőbb ismeretek birtoklása, az elme kiművelése. Ez olyan bizonyos és kétségbevonhatatlan igazság, hogy nincs ember, aki ezt figyelmen kívül tudná hagyni... Mindennap látjuk, hogy közönséges emberek is rendelkeznek azzal az előnnyel, amit a józan ész használatát biztosít. A bölcsesség magasabb foka nagyobb és gazdagabb világ feltárását teszi lehetővé, biztosítja, a teljes egész áttekintését és mindenképpen előtérbe kerül az, akinek esze és szíve ki van művelve”.

Kiemeli, hogy a hatalom és a gazdagság múlandó, míg a műveltség mindig megtartja értékét. Palkovič ugyan kifejezetten nem utal rá, de érdemben – és ezt munkásságának cseh méltatói fontosnak is tartják – a cseh és a szlovák népet ebből a szempontból teljes egységben szemléli. Így érthető meg büszkeségének hangsúlyozása népének gazdag kulturális tradíciója és magas műveltsége miatt, amely szerinte népe kiválóságának bizonyítéka. De realista szemléletével természetesen észleli a hazai szlovákság jelentős részének műveltségbeli hiányosságait és lelkesen buzdítja olvasóit ennek felszámolására:

„Minden szlovák számára kötelesség, hogy azt a népet, amelyhez tartozik, írásaival művelje, annál is inkább, mert ebben a tekintetben saját népe elhanyagolt és sokkal kevésbé rendelkezik jó könyvekkel, mint más népek.”

Az előszóban Palkovič megfogalmazza másik eszmei célkitűzését, népe nyelve kiművelésére irányuló törekvését is. Személyes írói ambícióit érintve, megvallja:

„Egy különleges további ok is ösztönzött aktív tevékenységre és tudományos munkára, és ez a mi szlovák nyelvünk felemelése, megőrzése, kiművelése. Annál a népnél, amelynek nyelve nincs kiművelve, amelynek szókincse szegényes, nem lehet a tudományt és a tudást fejleszteni és felvirágoztatni. Nép saját hazai nyelv nélkül nem tekinthető nemzetnek. Nyelvével együtt viszont elveszítheti nemzeti-ségét is.”

Mivel Palkovič a „hazai nyelvet” a bibličtina „elszlovákosításával” kívánta fel-emelni, itt is logikus részéről a gondolatkapcsolás, hogy a történelmi példákon a cseh nyelv kiválóságát, régi irodalma nagyságát szemlélteti (korának cseh irodalmát majd a lap hasábjain propagálja). Végül is a *Tydennik* céljaként a valóságos felvilágosodás szolgálatát, az ősök példájának követését, a hazai nyelv iránti tisztelet és szeretet elmélyítését jelöli ki. Nyilvánvalóan az irodalom terjesztésének eddigi kedvezőtlen tapasztalatai alapján azonban indokoltnak tartja az előfizetők és az olvasók lelkére kötni:

„Fogadjátok a lapot hálás szívvel és igyekezzetek azt minden módon támogatni, hogy hálátlansággal ne találkozzon és ne legyen kénytelen az olvasók hiánya miatt elsovadni, mint ahogyan nehezen tudott már eljutni létrejöttéhez is. Ne feledjétek, hogy más népeknek nagy számban vannak hasonló és mindenféle más lapjaik is, mi pedig alig tudtunk eljutni ideig.”

Palkovič szerkesztői tevékenységének egyik meghatározó vonása, hogy a lap közleményeinek túlnyomó részét minden bizonnyal maga a szerkesztő vetette papírra. Bár kifejezetten Palkovič névvel szignált cikket keveset találunk, nincs utalás arra

sem, hogy Palkovič szerkesztőtársat vagy megbízott rovatvezetőket foglalkoztatott volna. A más lapokból átvett vagy a recenziókat tartalmazó közleményektől eltekintve ritkán találkozunk más szerző vagy tudósító nevével. Viszont a hivatkozásokból is megállapítható, hogy a lapnak számos helyi tudósítója volt az országnak Pozsonytól távoleső szlováklakta helységekben, Bácskában, Bánátban, Békésben, a Szerémségben, sőt Cseh- és Morvaországban is. Levelezői a legkülönbözőbb rétegekből kerültek ki, voltak közöttük lelkészek, tanárok, tanítók, falusi értelmiségiek, gazdálkodók, községi bírók. Palkovič bizonyára líceumi tanítványai közül is többet beszervezett tudósítójának. Közülük a legnevesebb alighanem František Palacky, a csehek későbbi nagy történetírója volt. A közleményekből egyértelműen megállapítható az is, hogy Palkovič a hazai lapokon (*Magyar Kurír, Hazai és Külföldi Tudósítások, Tudományos Gyűjtemény, Pesther Zeitung, Pressburger Zeitung, Ephemerides Statistico-Politicae*) kívül rendszeresen figyelemmel kísérte a nevesebb közép-európai újságokat és folyóiratokat, többek között a *Pražské Novinyt*, a *Brněnské Novinyt*, a *Wiener Zeitungot*, a *Wiener Allgemeine Literatur Zeitungot*, a *Der Deutsche Beobachtert*, az *Augsburger Allgemeine Zeitungot*, a *Frankfurter Merkur*t, valamint berlini, müncheni, velencei, belgrádi lapokat, alkalmanként a francia *Moniteur*t, a *Journal de Paris*-t és a *Times*t is. Feltehetőleg a francia és angol lapokat is Palkovič személyesen szemlélte. A sajtótörténészek nem tudták kideríteni, hogy Palkovičnak módjában volt-e külföldi lapokra előfizetni, vagy azokat csak szemlélésre kölcsön kapta gazdag és befolyásos barátaitól. Bár a sok helyen működő, különböző foglalkozású, műveltségű, társadalmi helyzetű tudósítók forrásainak ellenőrzése nyilvánvalóan nehezen volt megoldható, a lap ritkán közölt hamisnak bizonyult hírt. Ha ez mégis előfordult, Palkovič az olvasók elnézését kérve, a legközelebbi számban helyesbített.

Szerkesztői tudatossága abban is megnyilvánult, hogy – más lapokhoz, pl. a jogelődjének tekintett *Presspurské Noviny*hez viszonyítva – anyagát áttekinthetőbb rendszerben igyekezett feltárni. A *Tydennik* rovatai állandóak, elnevezésük alig változik, a híreknek az egyes rovatokba való besorolása kellő körültekintéssel történik. A *Tydennik* a Palkovič által megadott program szerint az általános érdekű, kiemelkedő események ismertetésén kívül közleményeket hoz az alábbi tárgykörökből: 1. Gazdasági kérdések, ideértve a természetrajzot, a fizikát, a mechanikát, mindenféle ipari ismeretet, a kereskedelmet, a szántóföldi és rétgazdálkodást, az állattenyésztést, a méhészetet. Ismerteti mindazon új felfedezéseket, amelyek eddig leírásra nem kerültek, a szlovákok tudomására nem jutottak. 2. A gyermekek okos és helyes nevelése, tekintettel testi és szellemi képességeikre, mindazon módszerek bemutatása, amelyek lehetővé teszik a jó erkölcsre, tisztességre, munkakészségre, engedelmességre, az öregek és a felettesek tiszteletére való nevelésüket. 3. A közintézményekre és a közrendre vonatkozó ismeretek a falvakban és a városokban, az „ügynevezett rendészet”, pl. tűz keletkezése esetén a vagyon megőrzésének rendje. 4. Irodalmi beszámoló új könyvekről, folyóiratokról, cikkekről, tájékoztatás arról, hogy ezek hol és kiknél szerezhetők be és általában arról, mi történik a tudományos

világban, az iskoláknál, az egyházban. 5. Mindenféle publikáció, nyilatkozat, értesítés, hirdetés, bejelentés, királyi privilégiumok, az országgyűlésen elfogadott törvények, az alsó- és felsőfokú hatóságok rendeletei, általános kegyelmezés stb.

* * *

Bár, mint a fentiekből is kitűnik, Palkovič pedagógiai, irodalmári és lapszerkesztői minőségben egyértelműen a hazai szlovákság kulturális felemelésére, nemzeti tudatának erősítésére, a szlovák nyelv saját értelmezésében vett kiművelésére kötelezte el magát, jelentősnek tűnik az a megállapítás, hogy Palkovič e tevékenységét a vizsgált időszakban a történelmi Magyarország kritikus szemléletű, de lojális polgáraként, a rendi állam közjogi-közigazgatási apparátusa respektálásával, a magyar funkcionáriusok, a magyar irodalmárok és a magyar nyelv iránti tisztelet kimutatásával, tehát legtöbb kortársához hasonlóan elődeinek „hungarus” (Uhor) patriotizmusától még el nem szakadva fejtette ki. Ugyanakkor igyekezett lapjában kifejezésre juttatni a dinasztia iránti hűségét is. Ez kitűnik, többek között abból is, hogy Napóleonnak bukása alkalmából közli Juraj Rohonin hlozaneci lelkész 36 szakaszos versét, amelyet szerzője még 1809-ben, a birodalom számára vészterhes időben írt. Rohonin ekkor felhívta a szlovákokat, ha ugyan kinyilvánítják is a nagy szláv családhoz való tartozásukat, de azért viseltessenek hűséggel a Habsburgok iránt, akik annak idején megvédték az országot a törökök ellen. A vers Napóleont mint Európa elnyomóját aposztrofálja és felhívja a szlovákokat, hogy küzdjenek ellene.⁵

Palkovičnak a magyarsághoz és a magyar nyelvhez való viszonyát jól szemlélteti az a cikk, amely teljes terjedelmében, szó szerinti fordításban közli Romy Károly Györgynek, az iglói születésű, német anyanyelvű, de magyarul is publikáló sokoldalú irodalmárnak, akkoriban a soproni evangélikus líceum tanárának és a kor egyik legtoleránsabb nemzetiségi politikusának a *Wiener Allgemeine Literatur Zeitung* 1813. április 4-i számában a *Tydennik* 1812-es évfolyamáról megjelent értékelő tanulmányát.⁶ Romy mint a magyar irodalom ismerője és a magyarországi nemzetiségi nyelvek fejlődésének elfogulatlan szemlélője cikkében síkra szállt a szlovákok azon jogáért, hogy saját nyelvükön művelődhessenek. Ez szerinte semmiképpen nincs a magyar nyelv fejlődésének kárára. Természetjogi követelménynek tekinti, hogy mindegyik nemzetiség a saját nyelvén fejlessze műveltségét. Így indokoltnak látja a szlovák nemzeti tudatú értelmiség kezdeményezését is, hogy saját nemzetiségük kultúrájának emelését anyanyelvükön és nem a magyar vagy német nyelv használatával szorgalmazza. Éppen ezért veszélyes jelenségnek tartja a magyar nyelv használatának azzal az indokkal való propagálását, hogy a nemzetiségi nyelvek fejlesztése kárt okozna a magyar irodalomnak, amelynek az ország törvényei elsőbbséget biztosítanak. Romy cikkében az elfogultság vádjának elhárítása céljából kifejezetten hangsúlyozza, hogy ő a magyar nyelv kedvelője és csak elvi okokból párt-

⁵ Tydennik, III. 1814. 12. 181–186.

⁶ Tydennik, II. 1813. 23. 420–424.

fogolja a szlovákok nyelvfejlesztési törekvéseit. A teljes cikk kommentár nélküli közlésével Palkovič feltételezhetően saját szemléletét kívánta kifejezésre juttatni.

Palkovič hungarus beállítottságára utaló adalék lehet az is, hogy még 1804-ben *Známost vlasti* (Honismeret) címmel verses földrajzkönyvet szerkesztett, amelyben a szlovák anyanyelvű kisiskolásokkal ismertette meg a történelmi Magyarország tájait és városait. A magyar irodalmárok közül egész életében szoros barátságot tartott Kis Jánossal (1770–1846), a Kazinczy Ferenc köréhez tartozó nyelvújító költővel és műfordítóval, a későbbi evangélikus szuperintendenssel, akinek életrajzát is megírta. (Palkovič személye viszont Kis János önéletrírásában is szóba kerül.) Sümegrendeki nevelősködése során érintkezésbe került Kisfaludy Sándorral, akinek emlékét élete végéig őrizte. Élete során sokat fordított magyarból, többek között a pozsonyi országgyűléseken hozott törvénycikkek szövegét. A *Tydennik* hasábjain rendszeresen megemlékezett a magyar kulturális eseményekről és magyar könyvek megjelenéséről. Nem sokkal a lap megindulása után cikket közöl a pesti Magyar Nemzeti Múzeumról. Ismerteti az országgyűlés 1808: VIII. törvénycikkét „a nemzeti múzeum felállításáról és a magyar nyelv művelését előmozdító más intézkedésekről”, méltatja az intézmény kulturális jelentőségét, utal – a múzeum mellett – a magyar nyelv fejlődését segítő más kezdeményezésekre is.⁷ Megemlékezik Janovich Miklósnak azon nagyvonalú elhatározásáról, hogy értékes könyv-, kézirat- és éremgyűjteményét a Nemzeti Múzeum tulajdonába kívánja adni. Véleménye szerint e szándék megvalósítása erősíteni fogja a magyarok nemzeti szellemét és ezért követésre méltó példa a szlovákok számára is. Ennek kapcsán utal a pénzbeli adományok fontosságára a kulturális emlékek megóvása szempontjából.⁸ A magyar nyelven megjelent irodalom ismertetése során sem mulasztja el a megfelelő tanulságok levonását. Ezt teszi például Pethe Ferenc *Nemzeti Gazda* című gazdasági hetilapjának bemutatásánál, abból az alkalomból, hogy szerkesztője 1817-ben a kiadás helyét Bécsből Pestre telepítette át. A lap közhasznú voltának elismerése és az előfizetési felhívás közlése kapcsán kiemeli, hogy e hetilap kiadása „Magyarország összes lakosának becsületére válik, a magyarok lelkesedése és hazaszeretete más népek számára is követendő példa.”⁹ Talán Palkovič hungarus beállítottsága nyilvánul meg abban is, hogy líceumi tanárként magyar, német és szlovák tanítványai számára latin nyelven tartotta meg előadásait.

* * *

A politikai jellegű hírek közlésének megtiltása az elfogulatlan tájékoztatásra törekvő, toleráns szellemiségű Palkovič számára komoly problémát jelenthetett. De az őt jellemző józan körültekintéssel és újságírói leleményességgel megtalálta a módját annak, hogy kerülő úton, az elhallgatandó belföldi hírek tartalmával kapcsolatba hozható események kommentár nélküli tény-közlésével burkolt tájékoz-

⁷ *Tydennik*, I. 1812. 8. 141–142.

⁸ *Tydennik*, VI. 1817. 5. 79.

⁹ *Tydennik*, V. 1816. 4. 79.

o založení národního muzeum a jiných prostředků prospěchu věci Vheršké.

Artykul VIII.

Potom gaž Geho C. K. Wywýšsenost Pan Palatyn zemský o zvelebení a štěstí království tohoto vzdychů suazně pečujících, způsob neb plán wyzdvižení muzeum národního do stolic rozessal, tím a horlivosť o sedrowání věci Vheršké a vůbec národní literatury (vmění literního) pohnutí mnozý giž k tomu chli nemalé summy darowali. A poněwadž Geho C. K. Wywýšsenost giž y o místo a slusné stawení pečowati ráci, kniže pať Ant. Kražalkowič z Diaraku býwalau wysokého věceni Pessťanského botanického zahradu k tomuto institutu darowal; pročez S. S. a M. na tom se snasli, aby Geho Gajnosti C. K. o milostiwau ochranu a sedrowání geho, Pana pať Palatyna zemského o to prosyli, aby gestě y před neypru přisťim sněmem o wvedení institutu toho pečowati, k wyzdělání stawení přikročiti dáti, y jiné k tomu prostředky sobě poručené msti ráci. Wšsecky také giž darované peníze aby se spolu sebraly, a šreže k tomu ustanowení auřad počet z nákladu Geho C. K. Wywýšsenosti každoročně wydáwán, wřtah pať z něho do Stolic rozšhlán byl. Ostatně, na památku, gměna těch stolic, kteréž to zřizení nadaly, na budačím sněmu, s poznamenáním darované summy, do artykule se wložj.

Přjdawek k Aru 8.

Nemzeti múzeum felállításáról és a magyar nyelv művelését elősegítő más intézkedésekről szóló 1808.: VIII. törvénycikk

tatást adjon a figyelmes olvasónak a dolgok hazai állásáról. Ez akkoriban használható módszernek látszott a cenzúra éberségének kijátszására, a hatóságok formális beavatkozásának időleges elhárítására. Napjainkban, amikor már nem tudhatjuk, hogy a közölt híryanag mely részének volt Palkovič a kizárólagos szerzője és mely részek módosultak a cenzor beavatkozása nyomán, az a benyomásunk támadhat, hogy Palkovičnak látszólagos lojalitásával sikerült tilalmazott híreket is „becsempésznie” a *Tydennik*-be. Valószínűleg ez lehetett a helyzet, amikor Palkovič viszonylag részletes tudósítást hozott Napóleonnak Elba szigetéről való visszatéréséről és „100 napos” uralmáról. A tudósítás mint „történelmi tényanyagot” jelenti, hogy a császár „a franciák földjére való álnok, pártütő és istentelen behatolása alkalmából merészkedett” olyan nyilatkozatot tenni, amely élesen támadja a többi uralkodót, akik hatalmukat a feudális rendszer szolgálatába állították és néhány személy vagy család érdekeit előnyben részesítik a nép érdekeivel szemben.¹⁰ Hasonló beállításban számol be Palkovič 1814 végén a Bourbon restauráció utáni Franciaország és Anglia alkotmányos intézményeiről, különösen az angol parlamentarizmus működéséről. Itt is lényegében tényleíró közleményről van szó, de már a pusztán közlés is arra indítja az olvasót, hogy összehasonlítsa a hazai viszonyokat ezen országok belpolitikai összképével és saját megítélése alapján jusson el arra a következtetésre, hogy valami másra van szükség, mint a Metternich által gyakorolt abszolutizmusra.¹¹ A sajtószabadság hiányára is emlékeztette Palkovič az olvasót olyan formában, hogy egyszerűen idézi az új francia alkotmánynak a szabad sajtóra vonatkozó rendelkezéseit.¹² Hasonló módon hívja fel a figyelmet a sajtó elnyomott helyzetére, amikor kommentár nélkül közli a hírt, amely szerint Sándor cár által az ún. „kongresszusi” Lengyelország számára engedélyezett alkotmány 10. és 11. pontja értelmében” a könyvek nyomása ebben a királyságban szabad lesz.”¹³ Ugyancsak ebben az évben az „egyházi és tudományos élet” rovatban kommentár nélkül adja közre a spanyolországi hírt, amely szerint „Ruiz Padron spanyol herceg a corteszen tartott beszédében követelte, hogy az inkvizíciónak örök időre tiltsák meg, hogy halálos vagy életfogytiglani ítéleteket hozhasson.”¹⁴ E tiszta tényközlés a *Tydennik* nagyobb részben evangélikus vallású olvasóit a vallásszabadság terén a protestánsokat érintő hátrányos kötöttségekre emlékeztethette. A katolikus írek egyenjogúsításuk érdekében folytatott harca az angol parlamentben például szolgálhatott az olvasók számára, hogy egy életképes kis nemzet is küzdhet az elnyomás alóli felszabadulásáért.¹⁵

De Palkovič minden ügyeskedése ellenére több esetben a lapban is felfedezhető a cenzor törlésének nyoma. A *Tydennik* IV. 1815. november 17-i számában Palkovič

¹⁰ *Tydennik*, III. 1814. 12. 181–182.

¹¹ *Tydennik*, III. 1814. 13. 218–220.

¹² *Tydennik*, IV. 1815. 14. 215–216.

¹³ *Tydennik*, V. 1816. 2. 30.

¹⁴ *Tydennik*, V. 1816. 1. 11.

¹⁵ *Tydennik*, II. 1813. 29. 528–531.

mentegetőzik, hogy „bizonyos fontos okokból” a lap csak fél íven tudott megjelenni. A cenzúra iratanyagából kitűnik, hogy Palkovič ez alkalommal az orosz cárnak egy lengyel követhoz intézett emlékeztetőjét kívánta közölni, amely szerint a cár a lengyelek irányában gyakorolt megértő politikáját „más szláv eredetű népek” vonatkozásában is érvényesíteni kívánja. Megállapítható továbbá, hogy a cenzúra törölte az adóterhek miatt Franciaországban támadt felkelésről, a spanyol király által a liberális államfogyoknak adott amnesztiáról, Murat, Napóleon tábornoka által szervezett felkelésről és Murat sorsáról szóló beszámolóit.¹⁶

* * *

Ami a *Tydennik* rovatok szerinti tartalmi tagolódását illeti, minden szám élén az „emlékezetes események” (később „emlékezetes közérdekű események”, végül „közérdekű emlékezetes dolgok”) rovata szerepelt. E rovat anyaga rendszerint a pozsonyi hírekkel kezdődött, ezt követték a szlováklakta területekről és az ország egyéb részeiből származó hírek, majd a többi Habsburg ország hírei, végül a nem egy esetben éppen hátsó gondolattal begyűjtött külföldi hírek. A szerkesztő gondosan figyelemmel kísért minden közérdekű hírt, ezen belül a hivatalok működésére, funkcionáriusok kinevezésére és leváltására, új jogszabályok megjelenésére vonatkozó közleményeket. Ebben a rovatban jelentek meg hírek és tudósítások a termés helyzetéről, a természeti csapásokról, a zord időjárásról, a szerencsétlenségekről és a bűnesetekről. Az ilyen jellegű eseményekről a külföldi lapok híreit is közvetíti. Itt szerepelnek közlemények az új találmányokról, rendszerint cím jellegű, tartósan ismétlődő sajátos fejléccel. Az „új találmányok” cím alatt tájékoztat pl. a lap a nyomdai gyorssajtóról a gép részletes leírásával.¹⁷ Újságírói találékonysága az apróbb, gyakran csak helyi jelentőségű hírek kapcsán is érvényesíti népszerűségi beállítottságát olyan értelemben, hogy él a lehetőséggel és a hírekhez nevelő célzatú tanulságot leszűrő kommentárt is ad.

Az emlékezetes eseményekről szóló híradás után rendszerint a gyermekneveléssel foglalkozó rovat következik. Ez arról tanúskodik, hogy Palkovič mint pedagógus különös figyelmet szentelt az új generáció nevelésének, mert ebben látja a nemzet jövőjének zálogát. E rovatban is részletesen és a tanulságok levonásával tárgyalt pedagógiai kérdéseket és nem feledkezik meg a szülőknek adott tanácsokról sem.

Gyakran jelentkezett a lapban a „fizika” összefoglaló megnevezéssel jelölt rovat, ahol a szerkesztő a természettudományok széles területéről hozott közleményeket. E rovatban sem vonatkoztatott el a mindennapi élettől, hanem ellenkezőleg, eleven érzéket mutatott az aktuális szükségletek iránt.

Kiemelt helyet biztosított lapjában Palkovič a kulturális és irodalmi kérdéseknek. Az ide vonatkozó híreket eleinte az egyházi ügyeket érintő hírszolgálatral együtt az „egyházi és tudományos ügyek” rovatában közölte. Később azonban terjedelmes önálló rovatot szentel az irodalom témakörének, rendszerint a „legújabb

¹⁶ Stefan Beigler cenzor jelentését idézi VYVIJALOVA: *i. m.* 176.

¹⁷ *Tydennik*, VI. 1817. 5. 139.

cseh irodalom” rovatcímmel, amely mellett külön rovatban szerepelnek a „tudományos kérdések”. Az irodalmi rovat rendszerint népszerűen megírt, de mindig értékes információt nyújt arról, mi történt az irodalomban. Nem szorítkozik kizárólag a korabeli publikációk ismertetésére, hanem tudatosan igyekszik olvasóit a régi irodalom, az irodalmi hangyományok megbecsülésére nevelni. E rovatban közöl pl. cikket a szlovák újságírás kezdeteiről, különösen a *Presspurské Noviny* történetéről.¹⁸ Bőséges információt nyújt a lap a cseh irodalomról és a cseh írókról (Dobrovsky, Kramerius, Puchmájér, Jungmann stb.). Cikket hoz az orosz irodalomról is,¹⁹ beszámol szerb könyvekről és általában a szlovák irodalmi életről. Jellemző, hogy Palkovič a cseh könyveket rendszerint szlovákként (slovensky) említi, viszont megállapítható, hogy a slovensky kifejezést gyakran a slovansky (szláv) értelemben használja. Palkovič a *Tydennik* hasábjain örömmel üdvözölte Šafariknak a *Tatranka Muza* című verseskötetét, azzal a megjegyzéssel, hogy „belőle még jelentős költő és szláv író lesz”.²⁰ Ezután közli Šafariknak a „Giskra győzedelme” és az „Élet és halál” című híres költeményét. Bár Palkovičnak Ján Kollárral, a „szláv kölcsönösség” propagálójával való személyes kapcsolatára nincs adat, cseh kommentárok feltételezik, hogy Palkovič a *Tydennik*ben megjelent „Előadás a szlávokról és azok nyelvéről” című cikkében (amelyet eredetileg jénai tanulmányai idején a szlovák diákok egyesületében adott elő) hatást gyakorolhatott Kollár nézeteinek kialakulására is. Ebben igyekszik felkelteni a lelkesedést a nép nyelve, szláv népcsalád nagysága és ősi hagyományai iránt. Büszkeséggel emlékezik meg a szláv nyelvek elterjedtségéről, a cseh kultúra dicsőséges múltjáról, IV. Károlynak a cseh nyelvel kapcsolatos intézkedéseiről, azokról a birodalmakról, ahol szlávok uralkodtak. De saját korát érintve, fájjalja a szlovák nyelv hanyatlását. „Az a nemzet – írja –, amelynek nyelve pusztul, annak pusztul a dicsősége, pusztul az emléke, elpusztul az egész társadalom és ezzel az egész nemzetiség.” Idézi Herdert, aki szerint csak az anyanyelv használata teheti lehetővé, hogy megszülessen egy Homeros, egy Pindaros, egy Archilochos és jaj annak a nemzetnek, amelynek tudósai szégyellik az anyanyelvükkel való büszkélkedést.²¹ Mindenesetre ez az a gondolat, amely később a húszas években megjelenik Kollár híres *Slávy dcerájában*.

Az említetteken kívül az egészségügy és higiénia kérdései is olyan területek, amelyeknek Palkovič különös figyelmet szentel. Oktat az ésszerű életmód alapvető szabályaira, a józanságra, a tisztaságra, és mintaszerű módon propagálja az orvosi felfedezéseket. Buzgón ügyködik Palkovič a himlő elleni oltás népszerűsítéséért. A levont tanulságokat kiegészíti az olvasók leveleiből kiemelt részletekkel.²²

¹⁸ *Tydennik*, II. 1813. 1. 14.

¹⁹ *Tydennik*, III. 1814. 2. 21.

²⁰ *Tydennik*, IV. 1815. 3. 40.

²¹ *Tydennik*, VI. 1817. 1. 11.; PišUT: i. m. 88–89.

²² *Tydennik*, II. 1813. 27. 496–498.

Programjához híven Palkovič sokat foglalkozik a gazdasági kérdésekkel, különösen a mezőgazdasági termelés fellendítésével. A termelés alacsony színvonalát elsősorban a szlovák parasztok elnyomott jobbágyi helyzetével hozza összefüggésbe, de a maga részéről gyakorlati segítségként az agrotechnika megjavításának lehetőségeit ajánlja a gazdálkodók figyelmébe azzal, hogy ily módon a fennálló korlátozások között is emelni tudják életszínvonalukat. Már az első évfolyamban terjedelmes szócikket közöl (az ismeretlen szerző a szöveg alapján vélhetőleg dunántúli lakos lehetett) a földművelés megjavításáról. A cikk konkrét és részletes tanácsokat ad a szántóföldek megművelésének célszerű módjairól.²³ Hasonló cikkeket közöl a későbbiek folyamán a *Tydennik* a szőlészetről, az erdőgazdaságról, a rétgazdálkodásról. A nagybirtokosokat akarja ösztönözni a fejlett mezőgazdasági technika alkalmazására. 1817-ben hírt ad arról, hogy a wösendorfi császári birtokon már kísérletek folynak aratógépekkel.²⁴ A lap időnként terjedelmes brosúrákat ad ki mellékletként, amelyek a mezőgazdaság egyes szektoraival foglalkoznak, 1817-ben például a gyümölcsfák ültetésével és ápolásával.

De figyelte Palkovič a szlovák értelmiség szociális helyzetét is. Megbotránkozással ír a szlovák tanítóság nyomoráról. Utal egy korábbi röpiratra, amely szerint a tanítók „silányabban élnek, mint pásztorok, akik marhákat legeltetnek”.²⁵

Bár programja témái között nem szerepelt, Palkovič időről időre a lap szóra-koztatva oktató jellegének erősítésére is törekedett. A második évfolyamban próbálkozott afféle „tárcák” közlésével. A „vidám tanítások” címmel jelzett rovatban levelek, beszélgetések, panaszok tartalmához kapcsolódóan gyakorlati életviteli tanácsokat adott, félig komolyan, félig tréfásan rámutatva a „kendőzetlen igazságra”. Az írásra való buzdítás céljából időnként helyet adott a kezdő poétáknak verseik közlésére. De olvasói okulására erkölcsi tanulságokat hordozó szemelvényeket is közölt, fordításban a klasszikus görög és latin szerzők műveiből, költeményeiből.²⁶

* * *

Palkovičot jószándékú népnevelői célkitűzése, újságírói tisztessége, szakszerű tájékoztatásra törekvése, a hatósági előírások legalábbis formális teljesítése sem óvta meg a lapkiadást ellenőrző szervek zaklatásaitól és az ellenérdekelt sajtókörök áskálódásaitól. Ebből a szempontból Palkovič számára eleve veszélyforrást jelentett a többségében német nemzetiségű funkcionáriusok által irányított Pozsony városi magisztrátusának anyagi motivációjú ellenérvése. A város ugyanis mint a német nyelvű *Pressburger Zeitung* kiadója a konkurens irigységével szemlélte Palkovič működését és a színvonalas lap elterjedése kapcsán szlovák anyanyelvű olvasói elpártolásától tartott. A *Tydennik* elleni akciók egyik fő mozgatója kezdettől fogva Weber Simon Péter pozsonyi nyomdász volt, aki még korábban elvi engedélyt szer-

²³ *Tydennik*, IV. 1815. 19. 231.

²⁴ *Tydennik*, VI. 1817. 28. 581.

²⁵ *Tydennik*, V. 1816. 25. 379–380.

²⁶ *Tydennik*, II. 1813. 1. 14–15.

zett egy szlovák nyelvű lap kiadására és nyomdájában készült a német nyelvű lap is. Weber mint a városi magisztrátus tagja és a magyar nemzetiségű Nagy István, aki a magisztrátus megbízásából a *Tydennik* felügyeletét látta el, minden alkalmat megragadtak Palkovič lejárására. A *Tydennik* támadásánál szerepe lehetett annak is, hogy a város őslakos német polgárai politikai-társadalmi pozícióikat féltették a feltörekvő szlovák értelmiségtől. A támadásra formális jogcímként az engedélyirat feltételeinek be nem tartását kifogásolták, Palkovičot politikai tartalmú cikkek közlése miatt több ízben fel is jelentették és az engedély visszavonását kezdeményezték. A betiltás veszélyének elhárítása céljából Palkovič 1815-ben kifejezetten kérelmezte az illetékeseknél, hogy fél íven politikai és katonai híreket is közölhessen. A pozsonyi magisztrátus meghallgatása után azonban a helytartótanács a kérelmet elutasította. Ugyanez volt a sorsa az 1817 végén beadott újabb kérelemnek is. Palkovičot kifejezetten meg is fenyegették, hogy politikai cikkek közlése esetén lapját betiltják.

De Palkovičot kritika érte a magyar nyelvű sajtó részéről is. Az 1817 júliusában Fejér György szerkesztésében megindult *Tudományos Gyűjtemény* cikkírója erélyes szavakkal róttá meg Palkovičot, mert a hetilapját alcímében „Császári Királyi Nemzeti Újság”-nak nevezte. A megrovás indokolásában keveredik az ébredő magyar nemzeti öntudat és az elnevezés logikájának vitatható volta. „Miért császári? És miért nemzeti?” „Hiszen – érvel a cikk írója – Magyarországnak a császárhoz semmi köze, és hogyan lehet a hazában biblikus cseh nyelven szerkesztett újság – nemzeti?”²⁷ Palkovič és a *Tudományos Gyűjtemény* összeütközése egyik első jele a hagyományos magyar és az ébredő szlovák patriotizmus a későbbiek során erősödő súrlódásainak, amit azonban Palkovič a maga részéről nem kívánt élezni. Mivel Trenka budai cenzor is javasolta a helytartótanácsnak a lap alcímének megváltoztatását, 1817. június 6-tól alcímként *Tydennik aneb prešpurské slovenské noviny* (Hetilap vagy pozsonyi szlovák újság) szerepelt. Figyelemreméltó, hogy az idézett támadás a *Tudományos Gyűjtemény* egyik decemberi számában jelent meg, amikor Palkovič már fél éve nem használta az inkriminált szöveget.

A *Tydennik* kiemelkedő zsurnalisztikai színvonala és az olvasóknál való közkedveltsége ellenére ugyanabban a betegségben szenvedett, mint elődei: kevés előfizetője volt és nem tudott a lap fenntartásához szükséges jövedelemre szert tenni. Az előfizetők száma 150–200 között mozgott. A *Tydennik* ára, más korabeli lapokhoz viszonyítva, meglehetősen alacsony volt. Az expedícióban való közvetlen megrendelés esetén Pozsonyban évi 10 aranyért árulták, postai kézbesítéssel az ország területén 12, Csehországban pedig 14 arany volt az előfizetés. Az előfizetések csekély száma arról tanúskodik, hogy a lap iránt érdeklődő szlovák polgárság gazdaságilag igen gyenge volt, a kisvárosi és a falusi értelmiség kulturális szükségleteire nem tu-

²⁷ E. P. N. P.: *Észrevételek a pozsonyi tót újság kisebbitő homlokírása ellen.* = *Tudományos Gyűjtemény* 1817. 117–124. Előzőleg hasonló jellegű támadás: (B. V. I. = HORVÁT István): *Néhány hibás vélemény...* = *Tudományos Gyűjtemény* 1817. III.

dott áldozni. Palkovič már 1817 végén bejelentette olvasóinak, hogy legfeljebb a nyomda és a papír költségeit tudja biztosítani. De a bélyegilletéknek 1818-ban bekövetkezett emelése a finanszírozás lehetőségét végleg kizárta. Mivel egyidejűleg meghiúsult Palkovič azon reménye is, hogy lehetővé teszik számára a politikai hírek közlését, 1818 júliusában a lap megjelenését megszüntette.

* * *

Palkovičnak minden nehézség ellenére sikerült a *Tydenniket* kora viszonyaihoz képest sokoldalú és haladó jellegű felvilágosító lappá alakítania, amely régies nyelvhasználatára ellenére olyan egyszerű és világos nyelven íródott, hogy az alsóbb néposztályok olvasói is megérthették. Ebben bizonyára része volt annak is, hogy Palkovič lapját nyelvészeti erudícióval és filológusi precizitással szerkesztette. Népszerűségét az is motiválta, hogy Palkovič a lap tartalmát tudatosan az olvasók igényei szerint állította össze.

A *Tydennik* magas színvonaláról kortársai is tanúságot tettek. A *Wiener Allgemeine Literatur Zeitung* nyíltan megállapítja, hogy a *Tydennikkel* létrejött a régóta várt orgánus „a magyarországi szlovák lakosság népszerű felvilágosítására és a közhasznú tudnivalók terjesztésére”.²⁸ Így fogták fel olvasói, köztük az egyszerű falusiak is, akik leveleikben elismeréssel szóltak a közlemények hasznosságáról. A *Tydennik*nek a szlovák lakosság körében élvezett közkedveltségét ismerte Ján Kollár is, aki egy évtizeddel később is úgy emlékezik vissza, hogy „Palkovič *Tydennikjének* fenntartói és olvasói egész műhelyek, szlovák községek, céhek előljárói, tanítók, szlovákok Gömörben, Kishontban, Kiskőrösön és máshol... A bíró és a jegyző az asztal mellett ülve felolvassa a tanácstagoknak, akik éber figyelemmel kísérik, mert ez a lap tiszta és szigorúan világos cseh nyelven íródott, bár politikai hírt nem közölt és erre engedélye nem lévén, nem is mert.”²⁹ A *Tydennik*nek volt olvasója Cseh- és Morvaországban is. Ez kitűnik J. V. Sedlačeknek Palkovičhoz írott leveléből, aki a lap megszűnésének káros következményeiről tájékoztatja a szerkesztőt.³⁰ Jellemzőnek tekinthetjük azt a mottót, amelyet Palkovič minden évfolyam címlapjára felíratott: „Legyen mint hajnalcsillag a felhők között!” –, ami Palkovič értelmezésében azt jelentette, hogy a lap népe jobb hajnalának előjele, „csillagként mutatja az útirányt és fényével új munkára ösztönöz!”

Palkovičot a *Tydennik* megszűnése nem kedvetlenítette el. A lapjában is megfogalmazott célkitűzések szolgálatában még három évtizeden át tevékenykedett. Népművelő aktivitásának leglátványosabb termékei ebben az időszakban a továbbra is kiadott *Kalendár-évkönyvek* voltak, amelyeket katedrájának ismételt elfoglalása után még 1848-ig szerkesztett. 1832-ben Palkovič új lapot indított, a *Tatrankat*, egy negyedéves irodalmi közlönyt, amely rendszertelen megjelenéssel – három

²⁸ Wiener Allgemeine Literatur Zeitung 1813. 4. 557.

²⁹ *Hlasy o potrebe jednoty spisovného jazyka*. Praha, 1846. 117. Idézi VYVIJALOVA: i. m. 286.

³⁰ 1818. 7. 2. LANMP. Idézi VYVIJALOVA: i. m. 286.

gyűjtőkötetben összesen hét számmal – 1847-ig került kiadásra. 1846-ig folyamatosan oktatott a pozsonyi líceumi tanszékén.

Palkovič a fentiekben bemutatott újságírói, lapszerkesztői, felvilágosító-népnevelői és irodalmári tevékenysége, polihisztor műveltsége, szervezői aktivitása, demokratikus és toleráns szemlélete, gyakorlatiasan szociális beállítottsága folytán nemcsak a hazai szlovákságnak kiemelkedő alakja, hanem a magyar kultúr- és sajtótörténetnek is figyelmet és megbecsülést érdemlő személyisége volt.

KÁLMÁN KINDLOVITS

Ein vergessenes Nationalitätenwochenblatt aus dem zweiten Jahrzehnte des 19. Jahrhunderts

(Tydennik 1812–1818)

Die inländische Pressegeschichte beschäftigte sich noch nicht eingehend mit der Geschichte dieses Wochenblattes, erschienen in tschechischer Sprache, daher gibt der Verfasser in seiner Abhandlung einen zusammenfassenden Überblick darüber. Das Blatt, welches mit der Tätigkeit von Juraj Palkovič eng verbunden war, wurde für die ungarländischen Slowaken redigiert, und erschien wöchentlich zu Pressburg. Der Redakteur trat noch für die tschechischsprachige Basis ein, daher wurde er von der jüngeren slowakischen Generation des Konservatismus angeklagt. Seine Bedeutung bekam nur in den letzteren Jahrzehnten eine richtige Beleuchtung. In seinem Blatt wollte er hauptsächlich im Interesse der Verbreitung der allgemeinen Kultur auftreten, und auch die Entwicklung der Sprache gehörte zu seinen Zielsetzungen. Er entfaltete seine Tätigkeit noch im Rahmen des „Hungarus“-Patriotismus; er war in Verbindung mit zahlreichen ungarischen Schriftstellern seiner Zeit, und benachrichtete ständig über das Erscheinen der ungarischsprachigen Werke. Der Verfasser analysiert ausführlich das inhaltliche Reichum des Blattes, und berichtet von den Spuren der Zensur, gleichwie vom Empfang und vom Wiederhall der Zeitschrift.

JÓNÁS KÁROLY

A Magyar Országgyűlés könyvtárának vezetői 1952-ig

Almásy Pál, a képviselőház alelnöke 1849. június 26-án kinevezte Vasváry Károlyt „a képviselőház könyv- és alirattárnokává”. A parlamenti könyvtár történetében tehát ő az első könyvtárnok, de csak névlegesen, hiszen a könyvtár a szabadságharc közeli bukása miatt nem tudott megszerveződni. Vasváry Károlynak már arra sem volt ideje, hogy állását elfoglalja. (A kinevezéséről szóló hírt a *Közlöny* 1849. június 28-i számában olvashatjuk.)

A képviselőház – hosszabb parlamenti szünet és évekig tartó szervezőmunka után – végül is az 1860-as évek végén állította fel azt a könyvtárt, melyet nevének többszörös megváltozását követően ma Országgyűlési Könyvtár néven ismerünk.

A könyvtár vezetése

A könyvtár politikai és szakfelügyeletét a képviselőház elnöke által vezetett könyvtári bizottság látta el, amely a képviselőháznak tartozott felelősséggel. A Ház a könyvtári bizottsággal és a könyvtárral kapcsolatos jogait a plenáris üléseken rendszeresen gyakorolta.

A könyvtár élén 1905-ig a könyvtárnok, 1905 és 1911 között a főkönyvtárnok, 1911-től a könyvtárigazgató állt, aki a könyvtár közvetlen vezetője volt. Feladatait hosszú távon a könyvtári bizottság és a Ház ülése által jóváhagyott ügyrend, esetenként pedig a bizottság, illetve a képviselőházi elnök utasításai határozták meg. Az 1909-es, 1937-es és 1948-as könyvtári ügyrend alapján a vezető a következő jog- és feladatkörök teljesítéséért volt felelős:

- gondoskodik a könyvtár megfelelő kezeléséről, „jókában tartásáról”, felelős a mulasztás miatt bekövetkezett károkért
- köteles felügyelni az olvasótermi hírlapok rendbentartását
- megrendeli a könyvtári bizottság által jóváhagyott könyveket és folyóiratokat
- szükség szerint, de legalább minden év decemberében összehívja a könyvtári bizottság ülését, amelyen jelentést tesz a megrendelésekről, a könyvtár gyarapításáról, használatáról, forgalmáról, a könyvtárt érintő eseményekről, és előterjeszti a könyvtár állapotáról a képviselőháznak évenként teendő jelentés szövegét
- a könyvtárra és a bizottság tárgyalásaira vonatkozó ügyiratokat fogalmazza, a bizottság intézkedéseitől függő ügyeket nyilvántartja és a bizottsági ülések napirendjére a Ház elnökének előterjesztést tesz

- köteles a bizottsági üléseken megjelenni és a könyvtár érdekeit előadóként képviselni
- intézkedik a könyvtár külön nyitvatartásáról, ha ezt bizottsági ülések idejére a képviselők kérik
- rendszeresen ellenőrzi az külső olvasókat
- intézkedik a kölcsönzési reklamálásokkal és az elveszett könyvekkel kapcsolatos ügyekben
- elrendeli a könyvek köttetését stb.

A könyvtár élén álló személy tehát közvetlenül vezeti az intézményt, és gyakorlatilag mindenért felelős. Van döntési, utasítási, javaslattevő, véleményezési, irányító és ellenőrzési jogköre, hatalma is, de ő maga is részt vesz a különböző könyvtári munkafolyamatok végzésében, és a feladatok végrehajtásáért felelősséggel tartozik a képviselőház könyvtári bizottságának, valamint a házelnöknek. Személye döntő fontosságú a könyvtár fejlesztésében, – közvetve – a törvényhozó munka színvonalának emelésében.

A könyvtár vezetői

Az alábbiakban a képviselőház (1920–1926 között Nemzetgyűlés, 1944–1945-ben Ideiglenes Nemzetgyűlés, 1945 és 1947 között ismét Nemzetgyűlés, 1947-től Országgyűlés) belső, zárt jellegű szakkönyvtárának vezetőit mutatjuk be 1952-ig, amikor a 2042/1952-es Minisztertanácsi határozat az akkor már Országgyűlési Könyvtár nevet viselő intézményt – a parlament szervezeti kereteitől elszakítva – a művelődési tárca (akkor: Népművelési Minisztérium) irányítása alatt nyilvános közkönyvtárrá tette.

Bassó Ármin könyvtárnok (1875–1884)

A könyvtár tényleges megalapítása után csak évekkel később került sor az első igazi könyvtárnok kinevezésére, aki „mindenes”-ként egy személyben az egész intézményért viselte a közvetlen felelősséget. Addig azonban még hiányzott az „igazi” (szakképzett) könyvtáros, 1873-ig ugyanis a levéltárnok, 1873-tól pedig a képviselőházhoz beosztott írnok, illetve napidíjas segédezők végezték el a könyvtári teendőket. Évek múlva, 1875-ben a képviselőház elnöke, Ghyczy Kálmán végre ki-nevezte a Képviselőházi Könyvtár első könyvtárnokát, Bassó Ármint.

Bassó Ármin 1834-ben született, könyvtárosi pályáját egyetemi tanulmányainak befejezése után a Nemzeti Múzeum könyvtárában kezdte meg gyakornokként 1871-ben. 1874. január 1-jén került a Képviselőház Könyvtárába, díjnokként. Mint „az országközi könyvtár első könyvtárnoka ... a könyvtár szervezése, rendezése, a tudomány mai színvonalán való fönntartása és lajstromozása körül érdemeket szer-

zett magának” – írta a *Magyar Könyvszemle* 1885-ben. A *Fővárosi Lapok* (1884. november 11.) is elismerően méltatta a könyvtárosi működését:

„Képzett és igen tevékeny tisztviselő volt. Neki köszönhető a képviselőházi könyvtár rendezése és rendbentartása. Néhány magánkönyvtárt is mintaszerűen állított fel.” Bassó tevékenységéről és személyiségéről Mikszáth kedves sorai mondják el a legtöbbet. („A derék Bazsó” című nekrológ egyébként jeles írónk *Az én halottaim* című, 1925-ben kiadott kötetében is megjelent.) Az írás külön érdeme, hogy a könyvtár mindennapjait s a korabeli időszak levegőjét is érzékelteti. A következőkben idézünk néhányat a Bassó Árminnal kapcsolatos érdekes részletekből, amelyekből a képviselőket elmarasztaló irónia is észrevehetően felcsillant:

„... egy napon felfödöztem egy magas, sovány embert, aki ... szerényen surrant el a folyosókon ... mintha már azelőtt is mindig itt láttam volna ... Ki ez? – kérdeztem sorba a képviselőktől. Senki sem tudta ... Ebből aztán magamtól kitaláltam, hogy okvetlenül ennek kell a képviselőházi könyvtárnoknak lenni. Az volt – a derék Bazsó”. Bassó „... nagy szeretettel sürgött-forgott szekrényei közt, ... nyájas, előzékeny modora miatt ... napról napra jobban tanultam megbecsülni a kedves szakembert, akinek egy millió könyvcím volt a fejében. Nagy figyelemmel kísérte az összes megjelent műveket a kontinensen, s valóságos lázban volt, amikor az új megrendelt műveket várta. Annak is örülni tudott, ha valamelyik képviselő hazahozta vagy hazaküldte a kölcsönvett könyveket ... De a beteges, családtalan férfiúnak ebből az örömből is kevés jutott, a képviselő urak nagyon ritkán hoztak vissza könyveket, mert nagyon ritkán vittek el. Eleget búsította, hogy a könyvtárt nem igen látogatják. Ingerkedve csörgette sokszor a kulcsokat, hogy olvasót fogjon – de sikertelenül.” „Mindenkire jó volt a derék Bazsó, olyan jó, mint a falat kenyér, de legjobban mégis azokat a keveseket szerette, akik a könyvtárt használták ... A legnagyobb dicséret az volt tőle, hogy valaki olvasott ember...”

Bassó volt tehát, aki a könyvtárral mellékesen foglalkozó levéltárnok, képzetlen írnokok, napidíjasok után szakavatott módon látta el a könyvtári feladatokat, lelkiismeretes ügybuzgósággal igyekezett rendet teremteni a könyvek elhelyezésében. A súlyos helyhiány miatt Bassó Árminnak igen nehéz dolga lehetett, ráadásul 1881-ig az egyre gyarapodó könyvtár tennivalóit gyakorlatilag egyedül végezte (ekkor kapott segítséget Küffer Béla segédkönyvtárnok személyében).

Tizenegy évig teljesített könyvtárnoki szolgálatot a Ház könyvtárában a „derék Bazsó”, aki a maga szerény módján éppúgy harcolt az érdektelenség, a közöny ellen, mint amennyire hivatásának érezte a kultúra, az „olvasottság” terjesztését.

Bassó Ármin volt az, aki lerakta az alapjait a Képviselőházi Könyvtár működési rendjének és ma is használatos sajátos szakrendszerének. Ő volt, aki a könyvtár születése utáni nehéz években az intézmény fejlődése érdekében megtette a fontos kezdeti lépéseket, és hangyaszorgalommal, áldozatos munkával hozzájárult ahhoz, hogy a múlt század utolsó negyedében a törvényhozás könyvtára – szakmai körökben is – elismert szakkönyvtárrá vált.

Küffer Béla könyvtárnok (1884–1904)

A századforduló széles látókörű, tevékeny könyvtárosát az alábbiakban mutatjuk be. 1856. február 23-án született a Torontál megyei Szárcán. Középiskoláit Szegeden és Szarvason végezte. Ezt követően a budapesti tudományegyetem jogi karára iratkozott be 1876-ban, s itt szerzett államtudományi oklevelet. Az Országos Levéltárban töltött néhány hónap után 1881-ben került a Képviselőházi Könyvtárba, ahol mint segédkönyvtárnok Bassó egyedüli munkatársa lett. 1884 nevezetes év Küffer életpályáján: ekkor kapta meg Pesten a bölcsészdoktori oklevelet. Egy évvel később, 1885. október 12-én a nagy építész, Steindl Imre díjnyertes pályamunkája alapján megkezdték az állandó Országház építését, ami – Küffer örömeire is – belátható közelségbe hozta a régi pesti képviselőház zsúfoltságából eredő lehetetlen könyvtári állapotok megszüntetését. 28 éves volt tehát, amikor ugyanebben az évben – Bassó hirtelen halála után – könyvtárnoknak nevezték ki, és a könyvtár vezetője lett. Nagy szakértelemmel és szorgalommal végezte munkáját: angol, német, francia, latin és olasz nyelvismerete nélkülözhetetlen volt a gyarapítási és az osztályozási tevékenységben. Ő képviselte a könyvtárt az Országos Múzeum- és Könyvtár-Bizottságban, sőt e bizottság törvényhatósági, községi és vándorkönyvtárak szervezésében szakértőként is alkalmazta.

Helyi és országos könyvtári tevékenysége mellett jogi és történelmi tudományos kutatásokat is folytatott, különösen a Mátyás-kori bíraskodással, Anonymusszal és Franciaország történetével foglalkozott. Tanulmányai a *Budapesti Szemlében* és a *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemlében* jelentek meg; a *Pesti Hírlapba* pedig vezércikkeket írt.

Küffer könyvtárvezetői működésének jelentősége több területen is kiemelkedő. Azt vallotta, hogy a Képviselőházi Könyvtár „a parlamenti harcok fegyvertára”, s a törvényhozói munka színvonalának emeléséhez több és jobb könyvtári dokumentumra van szükség, tehát mindent, ami a képviselőknek fontos lehet, be kell szerezni. Ennek alapján javította a könyvtár gyarapítási tevékenységét, amely a nyomasztó helyhiány és zsúfoltság miatt egyáltalán nem volt könnyű feladat. Gondot fordított a katalógusok szerkesztésére, és az osztályozási rendszer fejlesztésében is jó eredményeket ért el. 1881-től részt vett a kötetkatalógusok gondozásában. Az első nagy kötetkatalógus (*A Képviselőház Könyvtárának katalógusa 1866–1893*) és annak pótkötettel való kiegészítése (1893–1899) elsősorban az ő nevéhez fűződik. E terjedelmes, több mint 1500 oldalas, részletes tárgyköri felosztással tagolt, pontos név- és tárgymutatóval ellátott összeállítás a századvégi könyvtár életében érdeklődést és pozitív visszhangot váltott ki: a színvonalas szerkesztést, a bevezetett újításokat a szakma egyértelmű elismeréssel fogadta. A kiadás előtt Küffer Béla európai tanulmányúton vizsgálta a parlamentek működését, s különös figyelmet fordított a porosz és a német birodalmi törvényhozásra. Útja során tapasztalatokat szerzett az egyes könyvtárak tevékenységéről, szakrendszeréről, és élénk érdeklődéssel tanulmányozta Otto Hartwignak, a hallei egyetemi könyvtár vezetőjének 1888-ban

megjelentetett könyvtári szakrendszerét (ez 20 főszakból állt: a főszakokat az ABC nagy-, az osztályokat kisbetűivel, az alszakokat római, a szakokat arab számokkal jelölte).

Ettől kezdve a Képviselőházi Könyvtár szakrendszere néhány hasonlóságot mutat a Hartwig-féle osztályozással, noha alapjait és felépítését tekintve – a gyűjtőkori és funkcióbeli különbségek, az eltérő belső sajátosságok, tapasztalatok és gyakorlat miatt – lényegileg más, önálló, egyedi szakrendszerré fejlődik. A szakkatalógus átfogó fejlesztése mellett Küffer 1882-től bevezette a cédulakatalógusokat (betűrendes és szakkatalógust) is.

Napjainkig ható tette a magyar parlamenti dokumentumok tervszerű gyűjtésének megindítása. Nem kis érdemei voltak ugyanis Küffer Béla könyvtárnoknak a képviselőház könyvtári bizottsága 1892-ben hozott ilyen értelmű határozatának végrehajtásában. A gyűjtési munka koncepciójának kialakításában, megszervezésében, irányításában, a pénzügyi támogatások kiharcolásában is oroszlánrészt vállalt. Mindez nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy a negyedszázados gyűjtési tevékenység során (amelyben kiemelt szerep jutott Takáts Sándor történetírónak, a képviselőház főlevéltárnokának) sikerült megszerezni a magyar parlamenti dokumentumok zömét – közöttük sok régi nyomtatványt, illetve kéziratot –, s ezzel megteremteni a Magyar parlamenti különgyűjtemény alapjait. A nemzetközi cserkapcsolatok kialakításában és folyamatos ügyintézésében is fáradságos munkát végzett.

Kiemelkedő szerepet vállalt 1894-ben a könyvtár kezelési szabályzatának összeállításában, megszerkesztésében. E munka során a könyvtár egész helyzetét, jövőjét, szervezeti működését, szerteágazó feladatait koncepcionálisan is újra kellett gondolni, s a könyvtár érdekeit olykor a bizottság és a házelnök elképzeléseivel szemben is megvédeni.

Szakszerű és nagy szellemi megterheléssel is járó munkát végzett a könyvtár költöztetésekor. Az új országház felépülése (1902-ben) lehetővé tette, hogy a Sándor utcai képviselőházban 30 évig helyhiánnyal küszködő könyvtár új, hivatásához méltó elhelyezést nyerjen. A felépülés előtti években már jóelőre szorgalmazta a könyvtár hosszú, történelmi távú működéséhez szükséges hely megteremtését, nemcsak a dokumentumok, hanem a könyvtári személyzet részére is. Az akkoriiban is rendkívüli értéket jelentő kötetek (számuk elérte az 50 ezret) költetése, becsomagolása, átszállítása, gondos elhelyezése, az értékek megóvása átlagon felüli figyelmet, körültekintést, felelősséget és fizikai igénybevételt rótt Küffer Bélára és segítőtársára, Fülöp Áronra, akik az egész akció lelkiismeretesen irányították és ellenőrizték.

Összegezve Küffer Béla könyvtárvezetői tevékenységét, elmondhatjuk, hogy céltudatos, következetes, összehangolt munkával, a törvényhozói tevékenység igen alapos könyvtári támogatásával, a tudományosság és a szorgalom ötvözetével a Képviselőházi Könyvtárt „szakkönyvtárak között mintakönyvtárrá” és „európai színvonalra emelte”, ezzel – miként a könyvtári bizottság kéziratot jegyzőköny-

vében olvasható – „elévülhetetlen érdemeket szerzett”. 1904-ben vonult nyugalomba, majd hosszú betegség után 1928. május 19-én halt meg – 72 évesen – Budapesten.

Fülöp Áron könyvtárnok (1904–1905), főkönyvtárnok (1905–1911), könyvtárigazgató (1911–1916)

1904-ben a könyvtárt két évtizeden át vezető Küffer Béla átadta helyét és funkcióját. Két évvel az Országházba költözés után Fülöp Áron került az intézmény élére. Személyében a könyvtár irányítását könyvtárnoki beosztásban egy költő vette át, aki ekkor már nyolc éve szolgálta a törvényhozás belső, zárt jellegű szakkönyvtárát. Fülöp Áron is a magyar könyvtárügy egyik század eleji jelentős képviselője, egyben az Országgyűlési Könyvtár első igazgatója volt.

1861. március 15-én Felső-Boldogasszonyfalván, Erdélyben született. Költői tehetsége már középiskolai tanulmányai során kibontakozott, sorban nyerte el az önképzőkör díjait. A budapesti egyetem bölcsészkarán szerzett diplomát, majd magyar és latin szakos gimnáziumi tanárként Hódmezővásárhelyen és Szatmárnémetiben tevékenykedett. 1884-ben díjat nyert a Magyar Tudományos Akadémia Nádasdy-pályázatán. Ettől kezdve költeményei a *Fővárosi Lapokban*, az *Országvilág*, valamint a *Magyarország és a Nagyvilág* című folyóiratokban jelentek meg. Legfőbb munkája az *Attila fiai* című trilógia, amellyel befejezte a hun mondakör költői feldolgozását (ezt Arany János kezdte meg a Buda halálával). A trilógia részei: *Ellák* (1885), *Aladár* (Szatmár, 1892), *Csaba* (1908). *Attila* című költői elbeszélése 1909-ben jelent meg. Korábban adta ki *Debreceni Máron és a kiövi csata* című esztétikai tanulmányát (Szatmár, 1887), 1893-ban pedig a *Szatmári Hírlap* szerkesztője lett.

Irodalmi működése mellett könyvtárosi tevékenysége sem elhanyagolható, sőt a múlt század végétől ez válik elsődlegessé életében. 1896-ban került a Képviselőházi Könyvtárba: Szilágyi Dezső képviselőházi elnök pályázat útján vette fel segédkönyvtárnoknak. Latin nyelvismeretén kívül német és francia nyelvtudása is volt.

Jó képességei révén hamarosan Küffer Béla legjobb munkatársa lett, és részt vett a legfontosabb feladatok megvalósításában. A könyvtár összefoglaló katalóguskötetének (1866–1893) készítésébe tevékenyen bekapcsolódott, ő dolgozta fel a századfordulón kiadott pótkötet részére 1893 és 1899 között beérkezett és állományba vett dokumentumokat.

Szakszerű irányító, szervező és ellenőrző munkát végzett a könyvtárnak a régi pesti képviselőházból az új Országházba történő költöztetésében 1902 júliusában. Küffer Béla betegsége és nyugdíjaztatása (1904. november 1.) után ő lett a könyvtár első embere: előbb könyvtárnok, majd 1905-ben Justh Gyula képviselőházi elnök főkönyvtárnokká léptette elő.

Fülöp Áron nevéhez fűződik a költözés utáni új könyvtári rend kialakítása, a minden könyvtári területet átölelő rendezés hatalmas munkájának megindítása s hosszú ideig tartó irányítása. Mindehhez hozzátartozott, hogy a működés alapelveit, célkitűzéseit, módjait és eszközeit részletes, – kötelező érvényű szabályzatba foglalták. A könyvtárért felelős Fülöp Áron és a képviselőház könyvtári bizottsága két évig dolgozott a Képviselőházi Könyvtár ügyrendjének összeállításán. Többszöri újratárgyalás után a bizottság 1909. október 4-i ülésén fogadták el az ügyrendet, s ezt a képviselőházi ülésen hozott határozat is megerősítette. Ezzel párhuzamosan folyt a könyvtári rendszer legfontosabb összetevőinek, a katalógus-, szak- és raktározási rendszernek összehangolt – leltározással egybekötött – újjászervezése, átalakítása.

Fülöp Áron igazgatói működése idején olvadt bele a főrendiház ötezer kötetes könyvtára a Képviselőházi Könyvtárba, amely viszonzásként lehetővé tette a főrendiházi tagoknak is a könyvtár használatát.

A háború kirobbanása derékba törte az addigi fejlesztési tervek megvalósítását: az újjárendezési, katalógusszerkesztési, raktárrendezési munkák nem sokkal a befejezés előtt (a végső határidőt a könyvtár alapításának 50. évfordulójára, 1916-ra tűzték ki) leálltak. A munkatársak hadba vonultak, a könyvtár bezárt, a képviselők széthordták a könyveket, az elkészült cédulák elhányódtak, részben elvesztek, tönkrementek, a gyarapítás rendetlenül folyt: a hosszú, küzdelmes munkával megvalósított könyvtári rend szétzilálódott. A kialakult káosz miatt az eredmények jó részét megsemmisültek. Fülöp Áron, aki igazgatóként csupán öt évig volt a könyvtár vezetője (egyébként 11-ig), hosszabb betegeskedés után 1916. január 31-én nyugállományba vonult, és húsz évi könyvtári szolgálat után visszatért a szülőföldjére. Életének 60. évében ott halt meg, 1920. október 22-én.

Plechl Béla könyvtárigazgató (1916–1921)

Plechl Béla 1875-ben született egy nagybecskereki úri család sarjaként. Festőnek készült, de (szülei kívánságára) előbb elvégezte a jogot. A doktorátus megszerzése után Münchenbe ment festészetet tanulni. Tehetségében azonban nem hitt, és otthagya a pályát. Nyugat-Európát bejárva kiválóan megtanult németül, angolul és franciául. 1903. március 1-jén segédkönyvtárnokként lépett a magyar képviselőház könyvtárának szolgálatába, ahol nagy szükség volt több nyelven beszélő tisztviselőkre: egyrészt az idegen nyelvű művek katalógizálásához, másrészt azért, mert a külföldi politikusok és államférfiak – látogatásaik alkalmával – a képviselőház épületét, könyvtárát is megtekintették, és politikai-kulturális kérdésekben a könyvtár munkatársaitól is kértek információkat. Plechl Béla nyelvismeretével, szorgalmával, széles körű tudományos tájékozottságával egyre nagyobb elismerést vívott ki. 1911-ben könyvtárnokká, a háború elején főkönyvtárnokká, 1916-ban pedig Fülöp Áron könyvtárigazgató nyugdíjba vonulása után őt nevezték ki igazgatónak.

Nagy műveltségű, sokat és sokfélét olvasó könyvtáros volt, amilyen professzorlélek, aki nem művek létrehozásában jeleskedett, hanem a befogadott tudományos ismereteket továbbadó, szétsugárzó önzetlen tevékenység volt az életeleme. A jögről kívül foglalkozott filozófiával, szociológiával, irodalommal, később pedig nyelvészettel is. Trócsányi Zoltán, több tudományág tevékeny és elismert művelője írta róla 1942-ben a *Magyar Könyvszemlében*:

„... jogász, általános nyelvész, bölcselet, mindent olvasó általános műveltségű könyvtárnok, aki a leggyorsabban vesz tudomást minden fontosabb új könyvről, a szellemtudományok egész területén, aki a képviselőházi könyvtárban és baráti körben valóságos ismeretterjesztő előadásokat tartott, művelt és hatott éveken keresztül, nyomtalanul maradt ki a magyar tudományos életből.”

Könyvtárvezetői működéséről nincs sok adatunk. Igazgatói kinevezése 1916-ban a háború miatt névleges volt, hiszen a Honvédelmi Minisztériumba osztották be és évekig ott kellett szolgálatot teljesítenie.

Plechl Béla könyvtárigazgató ténylegesen csak 1918 végén, az események sodró áramában vette át a könyvtár irányítását az őt helyettesítő Nagy Miklós főkönyvtárnoktól. Az őszirózsás forradalom, az országgyűlés feloszlatása, a Károlyi-rendszer, a Tanácsköztársaság néhány hónapos uralmának gyökeres átszervezései, új és új helyzetek közepette, gyors intézkedésekkel kellett ellátnia a volt képviselőházi könyvtár vezetését, miközben a felügyeleti szervek, az irányítók és az utasítások állandóan változtak. Egyik hatalom sem távolította el az igazgatói székből: politikailag a háttérbe húzódva, a szakmai feladatok teljesítésére összpontosítva figyelmét, igyekezett betartani a változó utasításokat.

A Tanácsköztársaság bukása után is megmaradt a vezetői poszton. Tevékenységéről a képviselőház könyvtári bizottságának jegyzőkönyvei és az Országgyűlési Könyvtár irattárában fellelhető iratok alig tesznek említést.

1921. november 26-án, 46 éves korában halt meg Budapesten. Haláláról a könyvtári bizottság kéziratos jegyzőkönyve 1921. december 12-én emlékezett meg. Nagy Miklós, a könyvtár új vezetője „kegyeletos szavakban áldoz néhai Plechl Béla könyvtárigazgató emlékének, s kéri a könyvtári bizottságot, hogy a könyvtárt ért veszteség felett nyilvánítsa részvétét, és elhunyt kiváló főtisztviselőjének emlékét... örökítse meg”. A bizottság elfogadta az indítványt, és jegyzőkönyvileg állított maradandó emléket Plechl Bélának, aki majdnem két évtizedig szolgált egy könyvtárban úgy, hogy tevékenységével a kiváló jelzőt méltán kiérdemelte. Kiválóságát, áldozatos könyvtári munkáját a haláláról tudósító napilapok is első helyen emelték ki: „A képviselőházi könyvtárnak tudós igazgatója, hosszú betegség után ... 46 éves korában meghalt a Szent Margit-kórházban... a könyvtárat nagy szakértelemmel és buzgalommal vezette s fejlesztette...” (Az Est 1921. november 29.): „Az elhunyt... csupán a könyveknek, a könyvtárnak és a tudománynak élő ember volt”, aki a Képviselőházi Könyvtárt „szerető gondoskodással fejlesztette” (Budapesti Hírlap 1921. november 29.). Nem lehetett véletlen, hogy Palmer Kálmán nemzetgyűlési elnöki főtanácsos vezetésével az Országgház egész tisztviselői kara tes-

tületesen jelent meg a temetésén, s „Nagy Miklós képviselőházi könyvtárigazgató megható szavakban búcsúztatta a ritka képzettségű tisztviselőt, a kitűnő kollégát” (Pesti Hírlap 1921. november 30.).

Nagy Miklós könyvtárigazgató (1921–1940)

A két világháború közötti könyvtárosnemzedék jelentős alakja, az Országgyűlési Könyvtárnak 34 évig volt munkatársa, és ebből 22 évet töltött könyvtárvezetői funkcióban.

1881. január 27-én született a Szolnok-Doboka megyei Désen. Középiskoláit Kolozsváron végezte, ezután a budapesti egyetem jogi és államtudományi karára iratkozott be, ahol államtudományi doktorátust szerzett. 1907. július 1-jén segédkönyvtárnokként a Képviselőházi Könyvtár tisztviselője lett. Ettől kezdve a könyvtár újrendezésén dolgozott, ő is sokat tett a katalógus- és a raktározási rendszernek a kor követelményeihez igazodó, korszerű kialakításáért és összhangjuk megteremtéséért.

Az első világháború kitörése után a könyvtár súlyos helyzetbe került, emiatt Nagy Miklóst 1915 decemberében felmentették a katonai szolgálat alól, és visszatérhetett a képviselőházba: hosszú időn át egymaga, mindössze egy segéderővel látta el a könyvtár gondozását, mindennapi teendőit. 1917. július 1-jén könyvtárnok, 1918 májusában főkönyvtárnok lett, és Plechl Béla igazgató helyett 1918 végéig gyakorlatilag a könyvtár vezetője volt, majd Plechl Béla halála után 1921. december 3-án Gaál Gaszton, a nemzetgyűlés elnöke ténylegesen is Nagy Miklóst nevezte ki a könyvtár igazgatójává.

A könyvtárügy kiváló szakembere volt. Két évtizedes igazgatói tevékenysége során a Képviselőházi Könyvtárt tudományos színvonalon vezette és irányította, a könyvtár érdekeit valamennyi fórumon lankadatlanul képviselte: a könyvtári bizottság ülésein, ha a helyzet úgy kívánta, még a Ház elnökével szemben is. 1922-ben Nagy Miklós szorgalmazta és készítette elő a kötelezpéldány törvényt, melyet az ő megfogalmazásában terjesztett a parlament elé Klebelsberg Kuno vallás- és közoktatásügyi miniszter. E törvény tette lehetővé, hogy a Képviselőház Könyvtára (akkor: a Nemzetgyűlés Könyvtára) az Országos Széchényi Könyvtárral és a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárával egyetemben ingyen kapja meg a Magyarországon kiadott könyveket és periodikus kiadványokat, s ezáltal a súlyos infláció okozta válságos pénzügyi helyzetben a felszabaduló pénzeszközöket külföldi dokumentumok vásárlására fordíthassa.

Ő harcolta ki, hogy a honatyák többet törődjenek a törvényhozás könyvtárával. Sikerült is elérnie, hogy az 1914-ben félbeszakadt, és a háború alatt teljesen összeomlott könyvtárrendezési munkálatok a húszas évek közepétől újra folytatódjanak, sőt ezeket állományrevízióval is összekötötte: az újrendezés a harmincas évek elején véget ért. Ezzel befejeződött a könyvtár egymásra épülő katalógus- és raktár-

rozási rendszerének kialakítása. E munkákkal összhangban és egyidejűleg jelent meg 1929-ben és 1932-ben a könyvtár két vaskos kötetkatalógusa (*Közjog és közigazgatási jog; Közgazdasági és pénzügyi irodalom*), amelynek szerkesztője, irányítója ugyancsak Nagy Miklós volt.

A könyvtárrendezés hosszú, nehéz munkája mellett közben tartotta a könyvtár működésének többi területét is, az állománygyarapítástól a kölcsönzésig, a képviselőknek nyújtott szolgáltatásoktól az állomány védelméig.

Bibliográfusi tevékenysége is számottevő. Összeállításában jelent meg 1913-ban és 1914-ben a Képviselőházi Könyvtár 1912. és 1913. évi gyarapodásának katalógusa is. A húsz években (1922-től 1929-ig) Tisza István volt miniszterelnökről és képviselőházi elnökről igen pontos és teljességre törekvő bibliográfiája, illetve repertóriumja jelent meg a *Tisza-évkönyvben*, amelynek 1926-tól 1934-ig szerkesztője is volt. Érdekes bibliográfiai vállalkozásának tekinthetjük a már említett két, 1929-es és 1932-es katalóguskötetet is.

Számos tanulmánya, kritikája jelent meg a *Jogállam*, a *Budapesti Szemle*, a *Történeti Szemle*, a *Századok*, a *Magyar Szemle*, a *Magyar Élet*, a *Protestáns Szemle*, a *Magyar Törvényhozók Lapja*, a *Turul* stb. című folyóiratokban, különféle évkönyvekben. 1927. május 5-én az Akadémia levelező tagja lett.

1940-ben a képviselőház elnöki osztályfőnökévé nevezték ki és nyugdíjba vonult. 1949-ben – a Horthy-korszakban vállalt szerepe miatt – a Magyar Tudományos Akadémia tanácskozó tagjává minősítették vissza. Ezt követően, élete utolsó évtizedében, a Rákosi-korszak okozta sérelmek között visszavonultan, szegényes körülmények között élt.

81 éves korában, 1962. március 12-én halt meg Budapesten.

Könyvtári tevékenységének, életművének értékelése végén egyértelműen megállapíthatjuk: Nagy Miklós mint könyvtáros és bibliográfus elismerésre méltó munkát végzett: az Országgyűlési Könyvtárt egy egész korszakban, a két világháború között tudományos színvonalra emelte, s a gazdasági nehézségek ellenére ezen meg is tartotta.

Panka Károly könyvtárigazgató (1940)

1882. július 30-án született Pécskán, az akkori Arad megyében. Életének legfontosabb színhelyei Sárospatak, Kolozsvár és Budapest voltak. A pataki középiskolai évek jól megalapozták további pályáját. E szép és művelődéstörténeti szempontból is kiemelkedő várostól soha nem is szakadt el: budapesti évtizedei alatt is szoros kötelékek fűzték ide, nyugdíjba vonulása után pedig ide tért vissza, s itt élt haláláig.

Egyetemi tanulmányait Kolozsvárott végezte. Az államtudományi doktorátust is ott szerezte meg munkája mellett, 1910-ben.

Könyvtárosi pályafutásának, munkahelyének, közéleti tevékenységének legfőbb színtere a főváros volt, ahol több évtizedet töltött el. 1906. március 1-jén lett a Kép-

viselőházi Könyvtár dolgozója mint segédkönyvtárnok. 1910-től a háború kitöréséig ő is részt vett a könyvtár újrendezési munkálataiban, a katalógus-, a szak- és a raktárrendszer együttes fejlesztésében, amelyben német és francia nyelvtudása igen hasznosnak bizonyult. A háború alatt ő is frontszolgálatot teljesített. 1921-ben már főkönyvtárnok, 1928. július 5-én pedig címzetes igazgató lett.

A 20-as évek katalógus- és raktárrendezési munkálataiban az igazgató egyik fő segítőtársa volt (a másik Trócsányi György). Nagy Miklós a képviselőház elnökéhez 1937. november 26-án írt felterjesztésében igen kedvező jellemzést adott az 55 éves Panka Károlyról: könyvtári szolgálatának kezdete (1906) óta „mindenkor szorgalmas, kötelességtudó, lelkiismeretes munkásnak bizonyult”. Nagy Miklós nyugdíjba vonulását követően 1940. május 1-jétől nevezték ki a könyvtár vezetőjévé, de e tisztségben csak rövid ideig tevékenykedett, hiszen 1941-től maga is nyugdíjba ment.

Tudományos kutatásainak, publikációinak tekintélyes része a könyvtári, bibliográfiai területhez kapcsolódik. Első könyvészeti munkája 1912-ben látott napvilágot, a Boszniára és Hercegovinára vonatkozó, 1601 és 1912 között megjelent magyar és külföldi művekről. A témakör irodalmának felkutatása összefügg a korabeli történelmi körülmények alakulásával. Egy évvel később adta ki *A választójogi irodalom könyvészete* című bibliográfiai összeállítást, amely jól bizonyítja jogász felkészültségének és könyvtárosi alaposágának összekapcsolódását (Bp. 1913. 45 l.)

Az első világháború idején jelent meg A képviselőház könyvtárának története a *Magyar Könyvszemle* 1917-es kötetében. Az Országgyűlési Könyvtár történetéről ez volt az első szakszerű tanulmány. Jogi és történelmi tárgyú írásai többnyire a *Magyar Törvényhozók Lapjában*, a *Református Figyelőben* és a *Városok Lapjában* jelentek meg. A két világháború között hosszú időn át töltötte be a Pataki Diákok Országos Szövetsége Budapesti Egyesületének elnöki és a Magyar Vadászok Országos Szövetségének alelnöki tisztségét.

Sokirányú érdeklődése és tevékenysége jól megfért a könyvtári feladatokkal. 1926-tól 1928-ig alapos munkát végzett – Nagy Miklós és Trócsányi György oldalán – az Országgyűlési Könyvtár katalógusa első kötetének (*Közjog és közigazgatási jog*) összeállításában: ez a kötet szakmai körökben osztatlan sikert aratott. A harmincas években a folyóiratok több ismertetését közölték az Országgyűlési Könyvtár működéséről. 1939-ben pedig *Deák Ferenc könyvtára* címmel „a haza bölcse” könyveiről írt érdekes, művelődéstörténetileg is fontos adalékokat tartalmazó cikket a *Magyar Könyvszemlébe*. 1940-ben – amikor már ő vezette az Országgyűlési Könyvtárt – a *Magyar Törvényhozók Lapja* tette közzé *A külföldi államok között fennálló könyvcsereszony és annak történeti előzménye* című írását, amely a könyvek, hivatalos és parlamenti kiadványok nemzetközi cseréjének kialakulását, jó fél évszázados fejlődését s a könyvtárak életére gyakorolt hatását tárja fel a tőle megszokott alapossgal. Ugyanúgy otthon érezte magát a könyvtártörténeti, bibliográfiai, történelmi témákban, mint a városi közigazgatás vagy a vadászati jog területén, de irodalomtörténeti és természetrajzi „vizekre” is többször elkalandozott.

A második világháború félidejéhez közeledett, amikor Panka Károly – 1941-ben – átadta a könyvtárigazgatói széket Trócsányi Györgynek, nyugdíjba vonult, és Sárospatakra tért vissza.

88 éves korában, 1970. június 21-én halt meg Sárospatakon.

Trócsányi György könyvtárigazgató (1941–1945), főigazgató (1945–1949)

A nagy múltú és mai tudományos életünkben is fontos szerepet vivő Trócsányi-család tagjaként 1896. március 29-én született Sárospatakon. 1914 februárjában az Országgyűlés számvevőségén kezdett dolgozni, és közben jogi tanulmányokat folytatott. A munkát és a tanulást nem sokkal később egyszerre szakította meg a háború. A jogi egyetemet csak hatéves szünet után folytathatta: így 1922-ben szerzett államtudományi doktorátust. 1921 decemberében került a Képviselőházi Könyvtárba mint segédkönyvtárnok. Életének ezután következő időszakában a legnagyobb szerepet a könyvtárosi hivatás és munkaterület töltötte be. Ennek gyakorlása közben és mellette sokrétű szociológiai, politikaelméleti, szerkesztői munkásságot is folytatott. 1949-ben bekövetkezett nyugdíjazása után pedig nem lebecsülendő műfordítói tevékenységet végzett.

Az Országgyűlési Könyvtárban csaknem három évtizedet töltött el. 1923 és 1929 között könyvtárnokként dolgozott a Nagy Miklós igazgató által vezetett könyvtárban. Kiemelkedő nyelvtudását (német, francia, orosz, angol) főként a gyarapítási tevékenységben és a könyvek osztályozásában hasznosította: az ő feladata volt a külföldi jogi, történelmi, politikai, közgazdasági, statisztikai, szociológiai stb. művek beszerzése, amelyet a törvényhozási munka maximális támogatására törekedve, ám a sohasem elég dotáció összegének figyelembe vételével kellett szakszerűen és a képviselői igények kielégítése mellett végeznie.

1929–30-ban ösztöndíjasként Párizsban, majd Berlinben folytatott tanulmányokat, amelyeknek gazdag tapasztalatait a könyvtárban is értékesítette. A széles látókörű, könyvtártani és bibliográfiai kérdésekkel behatóan foglalkozó, szorgalmas tisztviselő a könyvtárügyek és a könyvtárpolitika elismert szaktekintélye lett, miként azt egy korabeli kiadású lexikonban olvashatjuk. 1937-ben a Magyar Könyvtárosok és Levéltárosok Országos Egyesületében – melynek előbb rendes, a 30-as évek végétől pedig választmányi tagja volt – előadást tartott a dokumentációról, annak alapján, amit az első dokumentációs világkongresszuson (Párizs, 1937. augusztus 16–21.) tapasztalt. Tevékenyen közreműködött a Könyvtáros Egyesületek Nemzetközi Szövetségének, az IFLÁ-nak parlamenti könyvtári albizottságában is, például a szövetség 1937. augusztus 24–25-i párizsi ülésén a Könyvtárosegyesület megbízásából ő képviselte Magyarországot. Ebben az évben jelent meg a *Parlamenti könyvtárak* című tanulmánya (Magyar Könyvszemle 1937. 2. sz.), amely itthon elsőként elemezte és rendszerezte e könyvtártípus általános feladatait, a magyar és európai parlamenti könyvtárak funkcióit, szerepét és helyét a könyvtárak között

(előadást is tartott róla a Könyvtárosok Egyesületének 1936. október 2-i közgyűlésén). Trócsányi a bibliográfiai kérdések elméleti és gyakorlati szakembere is volt: 1938-ban jelent meg a *Magyar Könyvtárosok és Levéltárosok Évkönyvében* a rendkívül alapos felkészültséget és bibliográfiai jártasságot tanúsító *Magyar nemzeti bibliográfia* című tanulmánya, amelyben az elhanyagolt és megoldásra váró nemzeti bibliográfiai ügyünknek részletes helyzetképét s a megoldás igényes program- és feladattervét vázolta fel.

Trócsányi Györgyöt 1941-től Nagy Miklós és Panka Károly igazgatók nyugdíjba vonulása után nevezték ki igazgatónak. Vezetőként is az Országgyűlési Könyvtár szakmai tudományos fejlesztését tartotta szem előtt, a háború alatt pedig saját jelenlétével is óvta a könyvállományt, amely könyvtárosi pályája során 100 ezerről 230 ezer kötetre növekedett. Az Ideiglenes Nemzetgyűlés elnöke Zsedényi Béla 1945 júliusában nevezte ki főigazgatónak. A könyvtári bizottság ülésein többször sikrasszállt a zárt jellegű könyvtár nyilvánossá tétele mellett, mert világosan látta, hogy ez a jövő útja.

1946-tól 1948-ig a *Könyvtári Évkönyv* szerkesztési munkálatait is végezte. (A parlamenti könyvtár évkönyvének kiadását ugyanis az első parlamenti könyvtáros, Vasvári Károly kinevezésének 100. évfordulójára tervezték.) Az évkönyv kefelenyomata el is készült, kiadására azonban már nem került sor: 1949 fagyossá vált politikai légkörében a kiemelkedő szakembert, a nagy tudású, átlag feletti intelligenciájú, rendkívüli olvasottságú és tájékozottságú könyvtárvezetőt nemsokára (márciustól) – érdemtelenül – nyugdíjazták (a régebbi munkatársakat is elküldték, a könyvtári bizottságot pedig – hosszú, dicsőséges múltja után – szinte észrevétlenül és dicsőtelenül elsüllyesztették).

Könyvtárosi hivatása mellett Trócsányi több más területen is tevékenykedett. A 30-as években és a 40-es évek elején szociológusként fejtett ki gazdag irodalmi munkásságot. Éveken át a Magyar Társadalomtudományi Társaság főtitkára volt, és e minőségében gyakran képviselte Magyarországot külföldön a nemzetközi szociológiai kongresszusokon (Bécs, Zürich, Genf, Párizs). Szociológiai és elméleti politikai tanulmányai, könyvismertetései főként a *Társadalomtudomány* című folyóiratban jelentek meg, amelynek 1942-től 44-ig társszerkesztője is volt. Számos szociológiai és politikaelméleti előadást tartott 1929 és 1941 között a Magyar Társadalomtudományi Társaságban, a Protestáns Irodalmi Társaságban, a Sol Clubban, valamint külföldön is (Párizsi Magyar Ház és nemzetközi kongresszusok).

Nyugdíjazása után, 1949 és 1961 között műfordítói tevékenységet folytatott. 1973. július 5-én halt meg Budapesten, 77 éves korában, „a régi könyvtáros-generáció egyik utolsó tagja”-ként (l. a Könyvtáros 1973. 9. számát). Könyvtárosi, könyvtárvezetői és egyéb, kulturális-tudományos tevékenységét nem feledhetjük el.

Beöthy Ottó könyvtárigazgató önálló vezetőként (1949–1950)

1904. május 22-én született Budapesten Salgó Ottó néven. (Édesapja Salgó Béla magánhivatalnok volt). Iskoláit is a fővárosban végezte. A gimnáziumi érettségi után közel három éven át műegyetemi tanulmányokat folytatott, később kereskedősegéd, majd könyvkereskedő a Grillnél. A II. világháború alatt munkaszolgálatosként Borba került, onnan 1944 őszén nagy erőfeszítések árán és szerencséivel tudott megmenekülni.

1945. január végén hazatért Budapestre. Márciusban került a Parlament könyvtárába, ahol kinevezett igazgatóként helyettes vezető lett. 1946-ban – a híres családnév fenntartása érdekében – felesége miatt vette fel a Beöthy-nevet.

A háború után Beöthy is részt vállalt a könyvtár talpraállításában, 1949-ig Trócsányi György helyetteseként. Kiváló nyelvtudását (németül anyanyelvi szinten beszélt, perfekt volt az angol és a görög nyelvben, jól értett és fordított franciául, és elboldogult az oroszsal is) a könyvtári munkában (szerzeményezés és szakozás) jól hasznosíthatta.

1947. május 23-ától ő volt az Országos Könyvtári Központ első elnöke is, majd Trócsányi György főigazgató menesztése után, 1949 márciusától igazgatóként ő a könyvtár tényleges vezetője.

A könyvtárvezetői posztot csak rövid ideig (alig több mint 1 évig) látta el. 1950 nyarán az ÁVH őrizetbe vette, és a szociáldemokrata perben őt is elítélték.

Felesége nem bírta sokáig a megpróbáltatásokat, és hamarosan meghalt. Őt Recskre vitték, innen 1953 nyarán, az első Nagy Imre-kormány hatalomra jutása után szabadult. Ártatlansága tudatában hamarosan, 1953. augusztus 22-én levélben, majd személyesen is, újra jelentkezett – az Országgyűlési Könyvtárban – szolgálattételre. Vértés György igazgató azonban 1953. augusztus 26-án írt levelében – a munkaviszony 1950. októberi megszűnésére hivatkozva – a visszavételt megtagadta. Jó ideig nem tudott elhelyezkedni, mert rehabilitálására csak 1956-ban került sor.

1957 nyarán több mint 1 évre a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem könyvtárának főigazgatója lett, majd 1958. szeptember 1-jétől Sík Endre külügyminiszter a Magyarok Világszövetségének főtítkárává nevezte ki. E funkciót 1968-ig, nyugdíjba vonulásáig látta el, de haláláig a szövetség elnökségi tagjaként tevékenykedett. Nyugdíjazása után a *New Hungarian Quarterly* és a *Világosság* című folyóiratok lektoraként dolgozott. Filozófiai tanulmányokat írt, Lukács György három kötetes Ontológiájához ő készítette a bibliográfiai egyeztetéseket és kiegészítéseket. 81 éves korában, 1985. március 1-jén halt meg Budapesten.

Daka Sándor főigazgató (1950–1951)

1905. március 17-én született, Bácsstopolyán. Hosszabb ideig mint nyomdász dolgozott. Végzettség nélkül, szerény képességekkel – volt munkatársai emlékezete szerint a pártközpont révén – került a képességeit meghaladó pozícióba, az ország egyik legjelentősebb közgyűjteményének, az Országgyűlési Könyvtárnak vezetői székébe, 1950-ben. Beöthy letartóztatása után néhány hónappal, 1950. júniusában már ő a könyvtár főigazgatója.

Odahelyezése előtt szűnt meg hivatalosan is a könyvtári bizottság 1950 májusában. A nyilvánossá válás előkészítésének lázas munkájában – amelyet még Beöthy igazgatói működésének időszakában kezdtek el – a hozzáértés hiánya miatt, érdeemben nem vett részt.

Az első nyilvánossá válás bevezetése 1950. szeptember 1-jén az ő idejében történt. Erről az 1950. augusztus 28-án különböző intézményeknek megküldött tájékoztatóban így írt:

„... az Országgyűlési Könyvtárban a múlt év novembere óta tartó átalakítási, költözködési és rendezési munkák lényegileg befejeződtek és a könyvtár folyó év szeptember hó 1-jén korlátolt nyilvánossággal megnyílik”. A „korlátolt” nyilvánosság azt jelentette, hogy „a könyvtár gazdag jogi, hazai és külföldi parlamenti, politikai, gazdasági, történelmi, politikai publicisztikai és évkönyv anyaga, valamint széles körű hazai és külföldi hírlaptára naponként 10 órától 20 óráig” csak az intézmények „írásbeliileg felhatalmazott” megbízottjainak állt rendelkezésére.

Daka Sándor főigazgatót 1951 májusában – a szaporodó hiányosságok miatt – hirtelen felmentették, egy évig volt a könyvtár vezetője. A könyvtárból való távozása után – egyik régi munkatársa emlékei alapján írjuk le ezt – hamarosan meghalt.

Tordai György könyvtárvezető (1951–1952)

1920. május 26-án született Gyöngyösön. 1945 után Eger városában évekig rendőrkapitány volt. 1949. december 1-jén esti tagozatos, filozófia és politikai gazdaságtan szakos egyetemi hallgatóként került az Országgyűlési Könyvtárba. Alig másfél év múlva (ekkor IV. éves hallgató volt az egyetemen) már igazgató lett. Mindössze 3/4 évig volt a könyvtár vezetője: 1951 május 1-jétől mint megbízott, 1951. július 1-jétől kinevezett könyvtárvezetőként tevékenykedett.

Ebben az időben még az Országgyűlés, gyakorlatilag azonban az Elnöki Tanács Titkárságának felügyelete alatt intenzíven folyt a korlátozott nyilvánossággal működő intézmény teljeskörű nyilvánossá tételének előkészítése az Elnöki Tanács hivatalvezetője, Benk Vilmos és az Elnöki Tanács titkára, Szabó Piroska irányításával a Népművelési Minisztérium bevonásával. Tordai az új rendszer híveként vett részt az előkészítő munkálatokban. Feszített munka után Tordai vezetésével 1951. (szeptember 1-je helyett) november 8-án nyílt meg az Országgyűlési Könyvtár tu-

dományos közkönyvtárként, az ország központi jogi és politikai könyvtáraként, de változatlanul az Országgyűlés–Elnöki Tanács égisze alatt. Ekkor még elsősorban a törvényhozás munkáját segítette.

1952 februárjában (Tordai egykori munkatársának visszaemlékezése szerint) egyik hozzátartozója bűncselekménye miatt leváltották a vezetői tisztségről. Nem sokkal később a frissen megalakult TIT könyvtárának igazgatója lett. Miután az egyetemet befejezte és filozófiai doktorátust szerzett, tanított a Bölcsészkaron, majd a Pedagógiai Főiskolán. 1956-tól 1962-ig egyetemen (tanszékvezetőként is) oktatott. Egy ideig az MTA Filozófiai Intézetének tudományos munkatársa is volt. Jónéhány novellája, filozófiai tanulmánya, cikke jelent meg a különböző lapokban, folyóiratokban, ugyanakkor széles körű publicisztikai és népművelő tevékenységet is végzett.

1964. szeptember 1-jén hunyt el „tragikus hirtelenséggel” Budapesten, szívtrombózis következtében, 44 éves korában.

* * *

1952-ig kísértük figyelemmel az Országgyűlési Könyvtár életét a vezetési oldal bemutatásával. A közel 8 évtizednyi időszak alatt 10 vezetővel ismerkedtünk meg.

1952 májusában a könyvtárügyet és vele az Országgyűlési Könyvtár létét a 2042/1952. sz. Minisztertanácsi határozat alapjaiban megváltoztatta. Az új feladatok végrehajtását az Országgyűlési Könyvtár már nem a képviselők könyvtáraként, hanem nyilvános közkönyvtárként és tudományos szakkönyvtárként – az Országgyűlés fennhatóságát követően – a Népművelési Minisztérium felügyelete alatt folytatta... De ez már egy másik fejezet.*

KÁROLY JÓNÁS

The directors of the Library of the Hungarian Parliament before 1952

In his study the author introduces the leaders of one of the most famous Hungarian libraries. We can follow the outstanding representatives of the institution from its establishment to its opening for the public. The essay reveals the careers and the activities of the directors in detail between 1875 and 1952.

The study describes the life-work on ten librarians as well as the most important events of the library. The author, using the reports of the library committee in manuscript, other parliamentary sources and facts of different handbooks, biographical encyclopaedia, gives a summary of the 80-year-history of the library as well.

This scientific essay also publishes for the first time the general tasks of the library direction and the concrete rights and duties of each leader.

* A forrásanyagot a képviselőház ügyrendjei, könyvtári bizottságának jegyzőkönyvei, az Országgyűlési Könyvtár irattári anyagai, korabeli általános és életrajzi lexikonok s részben a szerzőnek a könyvtár egykori vezetőiről szóló korábbi írásai szolgáltatták.

KÖZLEMÉNYEK

Privigyétől Rómáig. Mösch Lukács és Rátay Egyed kéziratossá utóírásai. Végigpillantva szinte bármelyik XVII–XVIII. századi magyar piarista életútján, joggal érezzük, hogy életük egy-egy nagy utazás volt. A tartományfőnök és titkára tavasztól ősziig állandóan úton voltak, rendházzal járva,¹ de az egyszerű rendtagok is szinte évről évre más-más iskolában éltek szerzeteséletet: tanultak, tanítottak, lelkipásztorkodtak.² A sűrű utazásokat a XVIII. század közepéig a rendházak szaporodása is gyakran szükségessé tette, de utazniuk kellett a rendtagok azon rendkormányzati fölfogás szerint is, amely az egyes közösségek belső békéjét a rendtagok gyakori áthelyezésével gondolta megmenthetőnek.³

Pedig az utazás egy piarista számára a rendi szabályok, főleg a *summa paupertas*, a teljes szegénység betartása miatt kezdetben sok nehézséget jelentett. Az 1637. és 1641. évi egyetemes káptalanok gyalogos utazást írtak elő, és csak betegeknek engedték meg, hogy hajón vagy szármárháton utazzanak. Az egy napra szóló útiköltség is meglehetősen kevés volt, nem elég arra, hogy az utazó piarista egészségéről kellőképpen gondoskodjék és szerzetesi állapotának megfelelően mozogjon a világiak között. Az is csak növelte a nehézségeket, hogy VIII. Kelemen egy dekrétuma értelmében szerzetes a rendházon kívül nem mehetett sehova egyedül.⁴

A század végére világossá vált, hogy ezek a szabályok — főleg a gyalog utazás kötelezettsége — a gyakorlatban nem mindig alkalmazhatók. Az 1698-ban készített új, az addigiakat összefoglaló rendi szabályzat, a Joannes Foci generális által készített *Synopsis* ugyan nem,⁵ de az élet — a tényekből ítélve — túllépett rajtuk. Az újkor hajnalán élő emberek — még a szerzetesek — számára is egyre értékesebb lett az idő, ugyanakkor az immár Szicíliaiától Litvániáig terjeszkedő rend tartományai közötti kapcsolattartás igénye hosszabb és gyorsabb utazásokat igényelt,

¹ A tartományfőnöki utazások viszontagságainak érzékletes leírása: BALANYI György — BIRÓ Imre — BIRÓ Vencél — TOMEK Vince: *A magyar piarista rendtartomány története*. Bp. 1943. 81–82. Egy tartományfőnöki titkár beszámolója ugyanerről: KÁCSOR, Christianus: *Rationarium peregrinationis, ... P. Adolphus [Nemcsényi] a S. Benedicto... Sch. P. Praepositus per Hungariam et Transilvaniam Provincialis. 1751–1753*. (A Magyar Piarista Rendtartomány Központi Levéltára, Budapest [a továbbiakban: PKL], Archivum vetus, Fontes pro historia Provinciae concinnanda 23.)

² BALANYI — BIRÓ I. — BIRÓ V. — TOMEK: *i. m.* 112–113.

³ SÁNTHA György: *Maiora Ordinis Scholarum Piarum problemata in Capituli Generalibus annorum 1637 et 1641 agitata*. = *Ephemerides Calasancianae* (42.) 1973. 68. (A továbbiakban: SÁNTHA: *Problemata*.)

⁴ *Acta Capituli Generalis 1637*. = Archivum Scholarum Piarum XIII. 1954. 48. nr. 3.; *Acta Capituli Generalis 1641*. Uo. 61. nr. 4. 72. nr. 4.; SÁNTHA: *Problemata* 68–69.

⁵ *Synopsis Constitutionum Religionis Cleric. Regular. Pauperum Matris Dei Scholarum Piarum*. Romae, 1698. 123. ad 176.

mint azt az alapító, Kalazanci Szt. József az 1630-as években elképzelte. Maga Foci generális is négyfogatú szekéren kelt útra 1695-ben, amikor az Alpokon túli rendtartományok vizitációjára indult.⁶

Az utazási nehézségek azonban nem tudták megakadályozni a magyarországi piaristákat a rend római központjával való személyes kapcsolattartásban, amely a rendi szabályzatok és gyakorlat által kialakított rendszeres római utazásokkal járt — egészen 1781-ig, amikor II. József *nexus*-rendelete nyomán több mint száz évre megszakadt minden kapcsolat.

A magyar piaristák római utazásainak céljai közül talán a legfontosabb a tanulás volt, noha az állandó újabb alapítások miatt örökös létszámhiánnyal küzdő magyar rendtartománynak az 1730-as évekig nem állt módjában, hogy növendékeit Rómába küldje. Jól példázza a helyzetet már az első magyarországi iskola megalapítása is 1666-ban Privigyén, ahová Frankovicz Pál rektor mellé a lengyel rendtartomány három Rómába indult növendéke közül hívtak vissza egyet, Hanacius Ferencet, mivel morvaországi lévén, „Slavicum eleganter et suaviter fundebat idioma.” Mivel Hanacius soha többet nem jutott el Rómába, egész életében mondogatta, hogy „Povero Francesco, Prividiae Romanesco!”⁷

Az első Rómában tanuló magyar piarista Bajthay Antal volt, aki a teológiát végezte ott 1736–1738 között. Őt követték pár év múlva Cörver Elek és testvére, János, Conrádi Norbert és a peregrinusként 1745-ben Itáliát bejáró Hulini Jónás, akik Rómából a „piarista felvilágosodásnak” nevezett újszerű filozófiai felfogást hozták magukkal.⁸ Miután itthon fontos rendi tisztségeket kaptak — a korán elhunyt Cörver Elek és Hulini kivételével mindannyiuk volt tartományfőnök — ők küldték ki az 1750-es években a „második római generációt”, Königsacker Józsefet (aki 1757-ben Firenzében és Pisában is járt), Paschgall Adolfot, Horányi Eleket, Keglevich Jánost, Schaffrath Lipótot, valamint Tomeján Sándort, aki azonban a többiekkel szemben nem teológiát, hanem építészetet hallgatott Rómában.⁹

A rendi szabályzat adott egy másik lehetőséget is arra, hogy magyar piaristák huzamosabban Rómában tartózkodjanak. A generális munkáját ugyanis négy asszisztens segítette, amely posztok egyikét a XVIII. század folyamán többször is magyarországi piarista töltötte be. Az első ilyen a szakolcai születésű szláv Frankovicz Pál volt, még a lengyel provincia tagjaként 1677–

⁶ TOSTI, Osvaldo: *Visitatio Generalis et Apostolica Provinciarum et Ultramontanarum in Germania et Polonia. 1695.* = Archivum Scholarum Piarum XXXVIII. 1995. 15. „in carpento quadrijugo”.

⁷ FRIEDREICH Endre: *Hanácius Ferencz élete.* Veszprém, 1906. 22.

⁸ BALANYI—BIRÓ I.—BIRÓ V.—TOMEK: *i. m.* 105–107.; GERENCSÉR István: *A magyar felvilágosodás és a kegyes iskolák.* = Regnum (5.) 1942–43. 339–342.; SÁNTHA György: *Influsso filosofico del P. Corsini in Ungheria.* = Recherche (42.) 1994. 203–206.; KOSÁRY Domokos: *L'influence de l'Italie sur l'éducation en Hongrie au milieu du XVIIIe siècle.* In: *Venezia, Italia, Ungheria fra Arcadia e Illuminismo.* Ed. Béla KÖPECZI et Péter SÁRKÖZY. Bp. 1982. 201–210.

⁹ A Rómában élt magyar piaristák adatai: *Catalogus religiosorum Provinciae Hungariae Ordinis Scholarum Piarum.* Ed. Stephanus LÉH. Bp. s. a. VERESS Endre: *Olasz egyetemeken járt Magyarországi tanulók anyakönyve és iratai 1221–1864.* Bp. 1941. 294–300. (Olaszországi magyar emlékek III.) csupán Bajthayról, Conrádiról és Horányiról tud. SÁRKÖZY Péter: *Et in Arcadia ego. (Magyarok és a XVIII. századi Itália.)* = ItK 1983. 245–246. rajtuk kívül még a Cörver testvéreket említi. (Ennek a tanulmánynak ez a része megjelent a szerző újabb tanulmányában is: *Magyarok Rómában. Róma szerepe a 18. századi magyar kulturális megújulásban.* In: *Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon.* II. Szerk. BÉKÉSI Imre stb. Bp. — Szeged, 1993. 865–875.)

1683 között,¹⁰ majd már a magyar rendtartományból Dezericzky Ince (1742–1745),¹¹ Erdőss István (1746–1748), és a már említett Hulini Jónás (1767–1772) működtek, mint generális asszisztensek.

A huzamosabban Rómában tartózkodó piaristák nem hagytak maguk után útijegyzeteket. „Megülnek egy helyen, s bizony keveset írnak arról, amit éveken át látnak” – jellemezte ezt a magatartást Szauder József.¹² Ez alól egyedül Cörver János kivétel, azonban az ő szűkszavú itáliai naplórészlete nem tanulmányi éveiből, hanem 1750-ből származik, amikor Erdődy Kristófit kísérte európai (főként németországi) peregrinációján.¹³

Írtak viszont azok, akik számára a Rómába utazás egyszeri és ezért emlékezetre, följegyzésre méltó alkalom volt. Ilyen alkalom adódott azok számára, akik mint vocalis vehettek részt az egyetemes káptalanon. A rendi szabályok szerint ugyanis a rendi egyetemes káptalannak a generális, asszisztensei és a tartományfőnök mellett az egyes rendtartományok két-két választott képviselője, a vokálisok is résztvevői voltak. Több piarista számára ez jelentette az egyetlen lehetőséget, hogy legalább életében egyszer eljusson Rómába. Az alábbiakban két magyarországi vokális, Mösch Lukács és Rátay Eged 1698-ban, illetve 1760-ban készült kéziratos útleírását mutatjuk be.

Mösch Lukács itineráriuma

Bár Mösch Lukács (1651–1701) a kiváló matematikus, irodalmár és szónok, a magyar piarista rendtartomány „alapítója” Mainzban született, Rzeszówban lépett 1668-ban a piarista rendbe, tanított Privigyén, Podolinban, Bajmócon, járt sokfelé Lengyelországban, Csehországban, Ausztriában, Litvániában és 1686-ban jelen volt Buda ostrománál is, Rómába csak egyszer, 1698-ban jutott el, mint a német rendtartomány vokálisa.¹⁴ Erről az útvjáról latin nyelvű följegyzéseket, itineráriumot is készített, *Iter Prividiae Romam a die 27. februarii ad 13 aprilis 1698*. (Utazás Privigyéből Rómába 1698. február 27-től április 13-ig), illetve *Reditus Roma Prividiam per Etruriam, Tyrolim etc.* (Visszatérés Rómából Privigyére Etrurián, Tirolon stb. keresztül) címmel a magyar tartományi levéltárnak abban a kötetében, amely többek között a rendtagok eltávozásait és visszaérkezéseit (adventus et discessus) rögzítette.¹⁵ Ilyen „eltávozási naplóval” az 1637. évi egyetemes káptalan egyik határozata szerint minden piarista rendtartománynak rendelkeznie kellett.

¹⁰ Vö. VERESS: *i. m.* 289.

¹¹ Hibás tehát Veress Andre állítása, mely szerint Dezericzky „tanulmányai kiegészítése végett” ment Rómába (VERESS: *i. m.* 295.), valamint Sárközy Péteré is, aki szerint „a magyar piarista rend épp azért választotta ki és küldte Rómába, hogy képviselje a magyar provinciát a Collegio Nazareno tanácsában.” (*Régi és új peregrináció... II.* 868.)

¹² SZAUDER József: *Kiss István utazó könyvetskéje Velencéről, 1766-ban*. In: Uő: *Olasz irodalom – magyar irodalom*. Bp. 1963. 437.

¹³ PKL, Archivum vetus, Manuscripta, For. 0–5/5. A napló Németországról részletesebben, a római, bolognai és velencei tartózkodásnak (ff. 40–41.) azonban főként csak anyagi vonatkozásairól ír.

¹⁴ Mösch Lukácsról: FRIEDREICH: *i. m.* 103–109.; KILIÁN István: *Házikáplán, tábori lelkész, tanár, hadmérnök. Emlékezés Moesch Lukácsra*. = Vigilia 1986. 582–588. Nyomatott műveiről az ismert magyar bibliográfiák mellett: PICANYOL, Leodegarius: *Rerum latinarum scriptores ex Ordine Scholarum Piarum*. Romae, 1956.

¹⁵ Mösch Lukács római itineráriuma: PKL, Fontes pro historia Provinciae comcinnanda 58., pars III. 11–26. A följegyzés létéről egyébként először Kilián István írt (KILIÁN: *i. h.* 584.), noha hivatkozása („a privigyei háztörténetben”) nem teljesen pontos.

A vokálisságra Mösch Lukácsot az 1697 szeptemberében Nikolsburgban megtartott káptalan választotta meg, amelyre a magyarországi piaristák számára meglehetősen kritikus helyzetben került sor. Az 1692. évi egyetemes káptalan ugyanis Joannes Foci generálisra bízta az addig a lengyel provinciához tartozó „magyar rendházaknak a német rendtartománnyal való egyesítését”,¹⁶ aki ezt úgy oldotta meg, hogy 1692. május 16-án a három rendházat (Privigye, Breznóbánya és Pozsonyszentgyörgy) közvetlenül a generálisnak alárendelt commissariusban egyesítette és ennek élére Mösch Lukácsot commissarius generalisszá nevezte ki.¹⁷

A magyarországi piaristák úgy gondolták, hogy ezzel gyakorlatilag létrejött önálló rendtartományuk: Mösch például elkészítette a provincia bélyegzőjét, fölállította a tartományi levéltárat. A függetlenség azonban csak átmeneti volt. Rendi szervezeti okok miatt ugyanis Foci generális a magyar rendházakból 1695. március 26-án a német rendtartományhoz tartozó viceprovinciát alakított és Mösch Lukácsot ezúttal viceprovinciálissá nevezte ki. Az addigi magyar tartományi bélyegzőn a „PROV: HUNG:” elé egy „V” betűt kellett vésetni, a privigyei házi káptalan pedig 1697-ben hat pontból álló listán terjesztette kívánságait a német tartományi káptalan elé.¹⁸

A nikolsburgi tartományi káptalan – amelyen Mösch mellett Berzeviczy Valérián vokális vett részt¹⁹ – a magyarországiak kéréseit elfogadta, sőt azt a gesztust is megtette, hogy az egyetemes káptalanra Placidus Fayer horni házfőnök mellett Mösch Lukácsot választotta vokálisnak. (Ennek lehetőségét egyébként a viceprovinciák jogi helyzetét megállapító generálisi dekrétum külön kiemelte.²⁰) Így egyrészt a magyarországi piaristák nem maradtak képviselő nélkül az egyetemes káptalanon, másrészt ő lett a magyar viceprovinciából az első, aki eljutott Rómába.²¹

Az *Iter* tanúsága szerint Mösch 1698. február 27-én délután, magas hóban indult el Privigyről Edmundus Eder rendtársával, aki valószínűleg Szentgyörgyig tartott vele. Március 2-án Nagyszombatba értek, ahol csatlakozott hozzájuk a szintén Rómába készülõ Révay Adalbert vágújhelyi prépost és széplaki apát is. Ezt onnan tudjuk, hogy Révay errõl levélben értesítette Sennyei Lászlót, a bécsi jezsuita rendház (domus professionis) elõljáróját.²² Másnap, március 3-án érkeztek meg a szentgyörgyi piarista rendházba, ahonnan Möscht a házfõnök, Bajar András (késõbb utódja a viceprovinciálisságban) kísérte Nikolsburgig. Szentgyörgyrõl Pozsonyba térve

¹⁶ *Acta Capituli Generalis 1692.* = Archivum Scholarum Piarum IV. 1939. 34.

¹⁷ SÁNTHA, Georgius: *P. Joannes Foci a S. Petro, octavus Scholarum Piarum Praepositus Generalis.* = Ephemerides Calasanctianae (32.) 1963. 306. n. 268. (A továbbiakban: SÁNTHA: *Foci.*)

¹⁸ Az átvésett bélyegző lenyomatai: PKL, Domus Prividensis [V 113/16a.]. A hat pont: FRIEDREICH: *i. m.* 106–107.

¹⁹ PKL, Fontes pro historia Provinciae concinnanda 58., pars III. 11.

²⁰ SÁNTHA: *Foci* 305.

²¹ A lengyel rendtartományhoz tartozás idején több Magyarországon működõ vagy magyarországi születésû piarista vett részt az egyetemes káptalanokon, így Giovanni Domenico Franco podolini házfõnök 1659-ben, a podolini születésû Krausz Mihály 1671-ben, 1677-ben és 1686-ban is, a fentebb említett Frankovicz Pál pedig 1665-ben, 1677-ben és 1683-ban.

²² Egyetemi Könyvtár, Kézirattár (a továbbiakban: EK Ms.) Ab 121. (*Diarium rectoratus Tyrnaviensis soc. Jesu p. Ladislai Sennyei Tyrnaviae, anno 1686., quo Buda recepta – 1702.*) f. 80r. „Accepi literas Tyrnavia, quod Adalbertus Revay 2da martii abiverit Tyrnavia Romam versus cum Patribus Piarum Scholarum.” (Megjegyzendõ, hogy az idézett kéziratnak a katalógusban szereplõ címe nem fed teljesen tartalmát, Sennyei 1686-tól haláláig, 1702-ig vezette naplóját, 1691-ig Nagyszombatban, 1691–1695 között Grazban, 1695–1699 között Bécsben, majd ismét Nagyszombatban (vö. LUKÁCS, Ladislaus: *Catalogus generalis seu Nomenclator biographicus personarum Provinciae Austriae Societatis Jesu.* Pars III. Romae, 1988.)

meglátogatták jötevőiket, a privigyei piarista kollégiumot alapító Pálffy családot, majd tovább indulva a Pálffyak malackai kastélyában megszállva értek március 7-én este Nikolsburgba.

Március 9-én Mösch, Révay és Josephus Bruckner német tartományfőnök együtt indult Nikolsburgból Bécsbe, ahol csatlakozott hozzájuk Placidus Fayer horni házfőnök, a másik vokális is. A három piarista saját rendházukban, Révay pedig valószínűleg Sennyei Lászlónál szállt meg, aki már háromszor is járt Rómában. Amikor március 12-én Révay elbúcsúzott Sennyeitől,²³ a jezsuita jótanácsokkal bizonyosan ellátta a prépostot, de az sem kizárt, hogy még római útja-iról készült kéziratát is odaadta. Ez lehet az egyik magyarázat arra, hogyan került a Sennyei-útinapló mai őrzési helyére, a római Biblioteca Nazionaleba.²⁴

A négy pap március 13-án Landkutschében kelt útra Itália felé a szokásos útvonalon.²⁵ Március 21-én értek Villachba, ahol a bécsi kocsit elbocsátották és egy stájer szekeret béreltek, amely a helyenként három emberrnyi magas hóval borított tarvisiói hágón keresztül egészen az itáliai tengerpartig, Portugruaróig vitte őket. Itt tengerre szálltak és másfél napos hajózással, március 29-én, nagypénteken hajnali háromkor értek Velencébe, a Fehér Oroszlán fogadóba, amely már akkor is „híres nagy vendégfogadó” volt a „Rialto nagy utcában”, amikor 1665-ben Bethlen Miklós szállott benne.²⁶ Hogy Velencében Mösch mit látott, csak sejtethetjük, mivel az itineráriumba nem a látottakat, hanem Velence rövid statisztikáját jegyezte be. A hűsvétot mindenesetre itt töltötték, majd hétfőn reggel továbbhajóztak a Brenta folyón Páduába. Innen újból szekérrel Ferrarán és Ravennán keresztül utaztak Cesenába, ahol — útjuk során Bécs óta először — piarista rendházban szállhattak meg. Cesenától az Adriai tengerparton haladtak tovább. Április 7-én délben értek az anconai piarista rendházba, de még aznap este továbbmentek Loretóba, a barokk kor egyik legnevezetesebb zarándokhelyére, amelyet az Itáliában járó magyarok közül is sokan útba ejtettek, sőt a kultuszt haza is vitték. Mösch Lukács például útja során a malackai kastélyban már láthatott egy loretoi kápolnát.²⁷ Április 8-án a délelőtti a kegyhelyen töltötték, megnézték a Santa Casát, amelyről az *Iterben* szokatlanul részletes leírás olvasható. Délután az utazók az Appennineken keresztül nyugatnak vették útjukat, Folignónál rátértek a Via Flaminíára, amelyen április 15-én Rómába értek.

Római tartózkodásáról Mösch Lukács sajnos nem írt az itineráriumban, pedig mivel a káptalan csak 25-én kezdődött, még kilenc napja volt körülnézni a városban. A káptalan két legfontosabb eseménye az új rendi szabályzat, a *Synopsis* ideiglenes elfogadása²⁸ és a generálisválasztás volt. Utóbbira május 2-án került sor, ahol Mösch Lukácsot a választást lebonyolító káptalani titkár kisegítőjének (adiunctus secretarii capituli) választották. Mindhárom szavazásnál Benedictus Germano asszisztens 15, Joannes Foci pedig 13 szavazatot kapott, a többi kettő másik két káptalani tagra esett. Ezért mind Foci, mind Germano visszalépett, de visszalépésüket a káptalan nem fogadta el. Ezért Alexandro Falconieri, a rend bíboros protektora és a káptalan elnöke a pápa elé vitte az ügyet, aki elrendelte Foci generális megerősítését újabb hat évre. Az ezt tartalmazó *Religionis zelus*-kezdetű bréve május 7-én jelent meg és rögtön fölolvasták a káptalan előtt.²⁹ A magyar viceprovincia ügyéről a május 14-ig tartó káptalanon nem volt szó.

²³ EK Ms. Ab 121. f. 80r. „Valedixit mihi Adalbertus Revay erat abiturus.”

²⁴ Jelzete: Biblioteca Nazionale, Fondo Gesuitico, No. 1635. „vörös száma”: 3764. Fel-tételezésünk egyébként egybehang a kéziratot közlő Iványi Béla magyarázatával. (IVÁNYI Béla: *Báró Sennyei László nagyszombati rector római utazásai*. 1687., 1693., 1696. Bp. 1929.)

²⁵ EK Ms. Ab. 121. f. 80r. „Revay abivit Romam.”

²⁶ *Bethlen Miklós önéletírása*. Sajtó alá rendezte V. WINDISCH Éva. Bp. 1955. I. 208.

²⁷ BALINT Sándor — BARNA Gábor: *Búcsújáró magyarok. A magyarországi búcsújárás története és néprajza*. Bp. 1994. 34–35, 98–99.

²⁸ *Acta Capituli Generalis anno 1698 celebrati*. = Archivum Scholarum Piarum V. 1940. 6.

²⁹ Uo. 8–11.; SÁNTHA: *Foci* 357.

A káptalan végeztével az atyák nem széledtek szét rögtön. Mösch Lukács például följegyezte, hogy május 20-án kihallgatáson volt XII. Ince pápánál, majd május 22-én indult haza, ám ezúttal Sienán és Firenzén keresztül Tirol felé. Útitársai most is Placidus Fayer és a káptalanon generális asszisztenssé választott Josephus Bruckner voltak, valamint Joannes Mudron, aki 1695-től 1698-ig lengyel tartományfőnök volt, de ezeltartó Rómában tartózkodott és most a generális Privigyére rendelte. A négy piarista szekere 26-án ért Sienába, ahol a Dómban „csodálatos, művészien kirakott márvány padlózat van, amely az Ószövetség jelenetét ábrázolja, ... a templom közepe táján pedig egy drága könyvtár, amelyben mindenképp hatalmas kéziratok antefonálék vannak” — írta le Mösch Lukács a Libreria Piccolominit. Május 27-én este értek a káptalani atyák Firenzébe, ahol ismét rendjük házában szállhattak meg. Valószínűleg az is az ottani rendtársaknak volt köszönhető, hogy másnap a nagyhercegnél voltak audiencián, majd sorra nézték a város templomait és látnivalóit, amelyek közül Mösch feljegyzésében a hercegi kincstárat, a Campanile di Giotto, és a San Lorenzóban található, „legköltésesebb” Medici-mauzóleumot emelte ki. Az utóbbiban — csakúgy, mint a többi XVII. századi magyarországi utazót: Bethlen Mihályt, Sennyei Lászlót, Batthyány Kristófot — valószínűleg nem a Michelangelo alkotta Sagrestia Nuova, hanem inkább a század elején épített, különböző színű márványokkal díszített, valóban méregdrága Cappella dei Principi ragadta meg.³⁰ Május 29-én az utazók részt vettek a firenzei úrnapi körmeneten és csak este indultak tovább Bolognába, ahol június 1-jén egy délelőttöt töltöttek a város látnivalóival. Látták az egyetemet, Szent Domonkos sírját, „a ferdén faragott tornyokat, a dóm előtt álló koldusok sorát és sok szerzetest”.

Bolognából nem a szokásos, Ferrarán és Padován keresztül vezető úton mentek tovább Trient felé, mert az mocsaras és vizes volt, hanem a Mantova és Verona felé, ahol csak néhol sáros utak és Mösch számára szokatlanul „nagy hőség” várták őket. Verona után átkeltek a velencei — tirol határon és az Adige folyó völgyében haladtak „igen magas hegyek között, de termékeny völgyben”, „rengeteg szőlő között” Trienten és Bozenen keresztül. Június 8-án átkeltek a Brenner-hágón, másnap pedig Innsbruckban időztek egy keveset. Onnan az Inn völgyében utaztak tovább hideg, esős időben. Átvágtak Bajorországon, majd Linznél érték el a Dunát június 15-én. Innen két napot hajóztak a megáradt folyón Kremsig. Június 18-án értek a horni piaristákhoz. Hornból június 23-án indultak tovább, de már Placidus Fayer nélkül, aki két clessát (könnyű, kétszemélyes kocsi) és Leopold atya személyében egy vezetőt bocsátott az utazók rendelkezésére. Június 25-én értek Nikolsburgba, ahonnan Mösch Lukácsot és Johannes Mudront egy Nikolsburgban teológiát tanuló, a magyar viceprovinciához tartozó, ringelsdorfi születésű, piarista, Czervenka Ignác kísérte tovább Bruckner provinciális saját utazószekerével. Ringelsdorf után, a Morva folyónál a szekér visszafordult, Möschék pedig átkeltek a nyilván megáradt folyón és mocsarain, majd estére Malackára értek. Itt Bajar Andrással találkoztak, aki azután Pozsonyba, Szentgyörgyre, majd Privigyére szállította őket.

Mösch Lukács *Iterje és Reditusa* semmiképpen nem irodalmi alkotás, sokkal inkább földrajzi-statisztikai. Alkalmi naplónak vagy vázlatnak biztosan nem nevezhető, hiszen a foliás kötetet, amelybe íródott, nem vihette magával az útra. Vázlatos, útközben tett feljegyzései ugyan lehetnek, de azoknak a részeknek, amelyekből erre következtethetnénk, valamely korabeli nyomtatott földrajzi munka vagy *guida* is lehetett a forrása. Műfajilag az ókori értelemben vett itinerariumhoz áll legközelebb, amely az útvonal szűkszavú térképet helyettesítő leírása volt, az állomások felsorolásával és amelynek a XVI–XVIII. században is volt hagyománya, főként a

³⁰ Vö. BÁN Imre: *Korai felvilágosodás és nemzeti műveltség*. In: *Európa és a Rákóczi-szabadságharc*. Szerk. BENDA Kálmán. Bp. 1980. 240.; KOVÁCS Sándor Iván: *A régi magyar utazási irodalom az európai utazásméleleti művek tükrében*. In: Uő: *Szakácsmesterségnek és utazásnak könyvecskéi*. Bp. 1988. 183.

szervezett postaforgalom megindulása után, amikor ilyen itineráriumok (*Kursbücher, road-books*) nyomtatásban is megjelentek.³¹

Az ismert magyarországi kéziratok utóiratok között az *Iter-Reditus* legközelebbi műfaji társai a nagyszombati Martin Brenner 1552-ben készült *Odoeporicumja*³² és Ladányi Zsigmond ferences tartományfőnök 1731. évi utóírása,³³ amelyek mind egy-egy itáliai útról, még hozzá annak végigjárt szakaszáról szólnak, tömör szűkszavúsággal. Mösch leírásáról is el lehet mondani ugyanazt, amit Kovács Sándor Iván állapított meg a Brenner-naplóról: „Egy-egy városra, látnivalóra alig áldoz néhány sornál többet, mégis a lényegét ragadja meg.”³⁴ A Ladányi-itineráriumra ez nem igaz, hiszen az látnivalókról nem ír, készítésének célját tekintve viszont jobban hasonlít az *Iter-Reditus*-ra. Ladányi ugyanis azt írja bevezetőjében: „az egész utazást az utódaim tájékoztatására... foglalom jegyzőkönyvbe”. A ferences útinaplókat — még ha bővebbek is, mint Ladányié — elsősorban a rendi előljárók készítették saját utódaik tájékoztatására. Céljuk a használhatóság volt és inkább az e szempontból fontos információkat tartalmazták, mint a városok, műalkotások és ereklyék leírását.³⁵

Az utódok tájékoztatása végett írhatta le Mösch Lukács is útját a tartományi levéltár egyik kötetében. Statisztikát, elszámolást akart készíteni a megtett útról, ezért sorolta föl katalógusszerűen az érintett fontosabb városokat, állomáshelyeket és ezek távolságát mérföldben, utóbbiakat minden lap alján és az itinerárium végén gondosan összegezve. Statisztikus hajlamánál fogva, a teljesség kedvéért többször olyan útvonalakat is leírt, amelyeken nem mentek, de mehettek volna. („Via communis Ferraria Cesenam est sequens... Sed alia via ivimus.”) Az itinerárium végén pedig összefoglalta az utazásra költött összegeket, majd egy egész oldalas összeállítást adott a különböző birodalmi és itáliai pénz nemekről.

Ebben a mérföld-katalógusban szerepelnek Mösch további feljegyzései, amelyekkel egy-két szóban, néha egy-két mondatban bemutatja a szóbanforgó tájakat, városokat. Ezek azonban inkább csak mellékes jegyzetek, amelyek pontosítani igyekeznek a szűkszavú leírást. Például magáról Rómáról, amelynek megismerésére pedig elég ideje lehetett, egy sort sem írt.

Főleg ebben tér el az említett, csak a bejárt útról beszámoló itineráriumoktól a műfaj egy másik darabja, az utazás során már feltűnt Sennyei László utóírása három római útvjáról (1687., 1693., 1696.), amelyek végére egy Róma látnivalóit összefoglaló „függelék” is illesztett.³⁶ Ha feltételezésünk igaz, akkor Mösch még olvashatta is ezt a kéziratot, amelyet Révay Adalbert vitt Rómába. Mindenesetre tény, hogy Sennyei és Mösch Lukács utóírásai között nagy a hasonlóság. Mindkettőjük följegyzéseiben szerepelnek a megtett mérföldek, a kiadások, sőt az itáliai

³¹ STAGL, Justin: *Die Apodemik oder „Reisekunst“ als Methodik der Sozialforschung vom Humanismus bis zur Aufklärung*. In: *Statistik und Staatsbeschreibung in der Neuzeit vornemlich im 16–18. Jh.* Hrsg. von Mohammed RASSEM—Justin STAGL. Paderborn—München—Zürich, 1980. 137., (Quellen und Abhandlungen zu Geschichte der Staatsbeschreibung und Statistik. 1.) HOLL Béla: *Pécsváradi Gábor és műve*. In: PÉCSVÁRADI GÁBOR: *Jeruzsálemi utazás*. Bp. 1983. 19.

³² Közölte: VERESS: *i. m.* 478–483., valamint *Magyar utazási irodalom. 15–18. század*. Szerk.: KOVÁCS Sándor Iván—MONOK István. Bp. 1990. 169–176. (KULCSÁR Péter fordításában.)

³³ Közölte: KOVÁCS Béla: *Eger—Róma itinerarium 1731-ből.* = *Archivum* (9.) 1979. 100–107.

³⁴ KOVÁCS S. I.: *i. h.* 172.

³⁵ SZELESTEI N. László: *Magyarországi ferences tartományfőnökök külföldi útjai a XVII–XVIII. században*. In: *Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon*. II. Szerk. BÉKÉSI Imre stb. Bp.—Szeged, 1993. 902.

³⁶ IVÁNYI: *i. m.*

pénzek értékéről készült összefoglalás is. Még útiköltségeiket is összehasonlíthatjuk: Sennyei-nek 1687-ben 385, Möschéknek 1698-ban 395 aranyába került a Bécestől Rómaig tartó utazás.³⁷

Az *Iter-Reditus* városrajzai sok műalkotást sorolnak föl, — ennek nyomait például a fentebb már idézett sienai és firenzei feljegyzésekből láthattuk — de a szerző általában nem találta fontosnak ezek különös részletezését. Az efféle feljegyzések egy része *guida*-ízű, könyvből vett adat (például a Velence hídjairól, szigeteiről, templomairól, kórházairól szóló számok vagy maguk a megtett távolságok,³⁸ más része láthatólag saját élményeken alapul. Azonban mindkét kategóriánál hiába keressük a műalkotások esztétikai szempontú leírását vagy akár a művészek megemlégtetését. Mösch — mint a kor emberei általában — a műalkotásokat elsősorban nem művészi alkotásként, hanem kultusztárgyként szemlélte.³⁹ Számára például a Riminiben található, római kori Ponte di Tiberio nem építőinek mérnöki tudása miatt volt nevezetes, hanem azért, mert Szt. Antal állítólag erről prédikált a halaknak. A karintiai Ossiach románkori monostoráról pedig szintén a hozzáfűződő legenda miatt ejtett szót. Ott található ugyanis annak a II. Boleszláv lengyel királynak sírja, aki a XI. században egyszerű bűnbánóként, ismeretlenül vezekelte le, hogy megölte Szt. Szaniszló krakkói püspököt. Nem meglepő, hogy Mösch Lukács, a Lengyelországban tanult irodalmár, aki 1693-ban megjelent *Vita Poeticájában* két fejezetet is szentelt az epitáfium-írásnak, Boleszló király sírversét is beillesztette szűkszavú följegyzései közé.⁴⁰

A művészeti emlékekkel egyformán — ha nem jobban — érdekelte a gazdaságföldrajz. Pontosan följegyezte például mettől meddig látott Itáliában szőlőket, leírta, hogy Mantova környékén rengeteg az eperfa „selyem előállításához, amelyet Európa különböző városaiba szállítanak”, hogy a tiroli Hallban ezüstöt, rezet, ólmot és vasat bányásznak, vagy hogy a bajorországi Reichenhallban sőt föznek ki a szomszédos hegyek vizéből, amelyet csatornákon vezetnek a hatalmas edényekbe.

Szívesen és viszonylag részletesen ír a határátkelési és útlevelügyekről is. Följegyzi hogyan kell az utazóknak Bécsben a magisztrátustól egészségügyi bizonylatot (*fides sanitatis*) kieszközölniük és bemutatniuk a velencei határon, Pontebbában, ahol „a Fella folyó elválasztja egymástól Itáliát és Németországot és a városnak a folyón innen fekvő egyik fele a németet, a másik fele az olasz nyelvet használja”.

Az útvonal, amelyet Mösch Lukács és társai négy hónap alatt bejártak, tipikusnak nevezhető. Figyelemre méltó például, hogy ugyanezt az útvonalat választotta nemcsak — mint alább szó lesz róla — a piarista Rátay Egyed, hanem sok más magyarországi utazó is. Úgy látszik, hogy a Velence — Bologna — Loreto — Róma — Siena — Firenze — Bologna — Innsbruck útvonal — kisebb-nagyobb változtatásokkal — általános utazási séma lehetett a XVII–XVIII. századi közép-európai Róma-utazók között. Erre utazott Martin Brenner 1552-ben egy nápolyi kitérővel (utazását csak Padovától Padováig írta le), Nádasdy Ferenc 1665-ben⁴¹ és Sennyei László

³⁷ IVÁNYI: *i. m.* 28.

³⁸ A távolságok forrása lehetett akármely nyomtatott itinerárium (Vö. STAGL: *i. h.* 155. n. 72.), de egy részük még magyarországi szerző könyvében is megtalálható: FRÖLICH Dávid: *Bibliotheca sey Cynosura peregrinantium*. Pars I–II. Ulm, 1643–44. (RMK III. 1628.) Lásd az „Index viarum duplex” (pars II., liber 4.) című fejezetet.

³⁹ BARNA Gábor: *Magyar zarándokok Európában. A római szentévi búcsúk és Magyarország. In: Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon*. II. Szerk. BÉKÉSI Imre stb. Bp. — Szeged, 1993. 674–675.

⁴⁰ MÖSCH, Lucas a S. Edmundo: *Vita poetica per omnes aetatum gradus deducta sive poesis tota vitalis, docens, canens, & ludens*. Tyrnaviae, 1693. (RMK II. 1750.) Vö. BÁN Imre: *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVII. században*. Bp. 1977. 76.

⁴¹ MARCZALI Henrik: *Bezerédi Zsigmond naplója Nádasdy Ferenc római utazásáról*. = Történelmi Tár 1883. 348–358., valamint *Magyar utazási irodalom. 15–18. század*. Szerk.: KOVÁCS Sándor Iván — MONOK István. Bp. 1990. 478–489.

első római útján, 1687-ben. Fordítva, de ugyanezen az úton járták meg Itáliát 1694-ben Bethlen Mihály⁴² és 1731-ben Ladányi Zsigmond is.

Rátay Egyed útinaplója

A magyarországi piaristák 1721-től már nem a német birodalmi területekkel alkottak közös rendtartományt, hanem önálló provinciájuk létesült az immár a töröktől visszafoglalt országban. 1695 és 1721 között Mösch Lukács volt az egyetlen magyarországi piarista, akit a német rendtartományból vokálisnak választottak, ám ezután a magyar tartományfőnök és két magyar vokális is részt vehetett a római egyetemes káptalanokon. A vokálisok mindig a legtekintélyesebb házak (Nyitra, Privigye, Debrecen) előjárói és a legtudósabb rendtagok (Erdöss István, Bajthay Antal) közül kerültek ki. Így volt ez 1759-ben is, amikor a Nyitrán tartott VIII. tartományi káptalan október 3-án Cörver János provinciális mellé Orosz Zsigmond debreceni és Rátay Egyed váci házfőnököket választotta vokálissá.⁴³

Rátay Egyed az 1760 márciusától júniusáig tartó római utazásról *Diarium itineris Romani P. AE. 1760.* (E. atya római utazásának naplója 1760.) címmel latin nyelvű útinaplót is készített egy kiselakú, vékony, fatáblás füzetbe.⁴⁴ A kézirat belső címlapjának hátán egy későbbi, ismeretlen kéz oldotta föl a „P. AE.”-rövidítést és jegyezte föl az utazás résztvevőit: „a Szentháromságról nevezett Rátay Egyed atya, váci házfőnök, vokális az egyetemes káptalanra [utazása], az Órangyalról nevezett Orosz Zsigmond atyával, debreceni házfőnökkel és Isten Anyjáról nevezett Cörver János tartományfőnökkel.”

A *Diarium* szerzője Szegeden született 1716. október 20-án és János névre keresztelték. Szerzetesi nevét 1730. november 5-én vette föl, amikor Privigyén belépett a piarista rendbe, ahol 1732. november 5-én tett fogadalmat. 1733-ban Nyitrán, 1734-ben Szegeden tanította a principiat, majd filozófiát tanult 1735 és 1736 között Nyitrán és Nagykárolyban. Ezután néhány évet Pesten és Nyitrán tanított, majd megkezdte teológiai tanulmányait, amelyet szintén több helyen: Vácon, Szegeden és Nyitrán végzett. 1740-ben szentelték pappá. Tanári pályájának további állomásai Beszterce, Kecskemét, Debrecen, Nyitra, Veszprém, Szeged és ismét Beszterce voltak. 1741–1743 között a Schmiedegh, majd a Balassa családnak volt házinevelő, 1752-ben pedig a veszprémi világi kasszinárium regense volt. 1758-ban Cörver János provinciális mellett lett rendfőnöki titkár, majd 1759-ben Vácra került házfőnöknek. Váci házfőnöksége után 1761 és 1767 között szülővárosában, Szegeden töltötte be ugyanezt a tisztséget, majd 1767-ben Pesten (ahol egyben tartományi consultor is volt). Itt halt meg 55 éves korában, 1771. május 4-én.⁴⁵ Irodalmi alkotásokat nem ismerünk tőle: egyetlen fennmaradt kéziratán, a *Diariumon* kívül csupán egy iskoladrámájáról tudunk, amelyet még fiatal tanár korában adott elő Pesten, 1737-ben, Grassalkovich Antal tiszteletére *Immoderatus furoris impetus* címmel.⁴⁶

Rátay Egyed szerzetesi életét tíz rendházban élte le, méghozzá úgy, hogy a legtöbb helyen többször is megfordult. Számára tehát az utazás megszokott – tartományfőnöki titkár korában

⁴² Bethlen Mihály útinaplója [1691–1695]. Szerk. JANKOVICS József–KULCSÁR Péter. Bp. 1981.

⁴³ PKL, Archivum vetus, Capitula provincialia, liber 1. 173.

⁴⁴ PKL, Archivum vetus, Manuscripta, For. 5/62. A kézirat létéről először Kovács Sándor Iván adott hírt: „egyelőre nem láthattuk, csak lelőhelyét sikerült tisztázni”. (KOVÁCS S. I.: i. h. 169.)

⁴⁵ Rátay Egyed életrajzi adatai: *Catalogus religiosorum Provinciae Hungariae Ordinis Scholarum Piarum*. Ed. Stephanus LÉH. Bp. s. a.

⁴⁶ KILIÁN István (szerk.): *A magyarországi piarista iskolai színjátszás forrásai és irodalma 1799-ig*. Bp. 1994. 482.

mindennapos, egyébként évről évre ismétlődő — esemény lehetett, ám Magyarországon kívül 1760-ig valószínűleg nem járt.

Egyik útítársa, Cörver János viszont — mint már említettük — többször is volt Itáliában, amely természetesen műveltségében és olvasmányaiban is tükröződött. 1756-ban készült *Catalogus Librorum Selectorum* című könyvjegyzékének⁴⁷ „Pro Geographica” című fejezetében a túlnyomórészt francia utazási, sőt utazáselméleti irodalom között Itáliáról szóló könyvek is találhatóak: így a XVIII. század első fele népszerű útikönyvének, Maximilien Misson itáliai útleveléinek 1743-as párizsi kiadása,⁴⁸ a jezsuita Alessandro Donatus *Roma vetus ac recens*⁴⁹ és egy 1741-ben kiadott, többek között Piranesi-metszetekkel illusztrált kétkötetes olasz nyelvű római guida, amely — Cörver tulajdonosi bejegyzésével — ma is megtalálható a piaristák budapesti könyvtárában.⁵⁰ Ezeket Cörver valószínűleg még római diákévei alatt szerezhette be.

Rátay másik útítársa, Orosz Zsigmond, viszont többek között olaszországi „képes albumokat” gyűjtött. A piaristák budapesti könyvtárában legalább kettő, nagy, metszeteket tartalmazó kötet őrzi az ő tulajdonosi bejegyzését: egy 1699-ben Rómában kiadott *Romanae magnitudinis monumenta quae urbem illam orbis dominam velut redivivam exhibent posteritati*⁵¹ és egy 1768-as évszámot viselő *Antichitta di Pozzuoli* című.⁵² Utóbbit a bejegyzés szerint 1772-ben, Nápolyban vásárolta. Ezerint Orosz az 1772. évi egyetemes káptalant, amelyen már mint tartományfőnök vett részt, egy itáliai körúttal kapcsolta össze.

Bár a *Diarium*ból idézett bejegyzés nem említette az utazók között, mégis Rátay egy megjegyzéséből arra következtethetünk, hogy Rómába menet Narnii velük tartott negyedikként a fiatal Keglevics János is, aki 1760–1761 között teológiai tanulmányokat folytatott Rómában.

Rátay Egyed *Diariuma* 1760. március 20-án kezdődik, amikor a négy piarista Bécsből útnak indult. Útvonaluk szinte végig megegyezett azzal, amelyen 62 évvel azelőtt Mösch Lukácsék utaztak. 28-án estére értek Tarvisióba, innen azonban nem Portogruaro felé, hanem a venetói síkság mellékútjain Mestre felé mentek Velencébe. (Venzonében olasz vezetőt kellett fogadniuk, mert a szekeresük nem ismerte az utat.) Április 1-jén reggel, nagyhét keddjén mentek be Velencébe, ahol azonban nem a muranói piaristáknál, hanem a Canal Grande melletti, „ad Angelum Tromba” címzett fogadóban szálltak meg. Az itt töltött egy hét alatt persze többször is kilátogattak Muranóba, ahol Paulus Vilibaldi és Petrus Paulus Camilla fogadták őket. Ők mutatták meg a magyar rendtársaknak a muranói üvegmanufaktúrákat és az Arzenált, de talán a város többi részén is kalauzolták őket. Feltűnő, hogy Rátayék nem csak a velencei templomokat járták végig (mint például a szentföldi zarándokként 1766-ban itt járó ferences Kiss István,⁵³ hanem a legtöbb helyen a kolostorok legszebb termeit: könyvtárait, ebédlőit is meg-

⁴⁷ PKL, Archivum vetus, Manuscripta, For. 0–5./40.

⁴⁸ *Voyage d'Italie par Misson*. Paris, 1743. 12°. v. 4. A Magyar Piarista Rendtartomány Központi Könyvtárában (a továbbiakban: PKK) a kötetet nem találtuk, csupán egy másik, 1691. évi hágai kiadását (PKK, 137/6/4a–b). Vö. STAGL: *i. h.* 151. n. 45.

⁴⁹ *Alexandri Donati Roma Vetus et Nova*. A PKK-ban nem találtuk, azonban Cörvernek minden bizonnyal az 1738. évi kiadás volt meg: DONATO, Alessandro: *Roma vetus ac recens utriusque aedificiis ad eruditam cognitionem expositis*. Romae, 1738. Vö. SCHUDT, Ludwig: *Le guide di Roma. Materialien zu einer Geschichte der römischen Topographie*. Wien–Augsburg, 1930. nr. 746.

⁵⁰ *Roma Antica e Moderna. Roma antica distinta per regioni, secondo l'esempio di Sesto Rufo, Vittore, e Nardini*. Tomo primo. — *Roma moderna distinta per rioni, e cavata dal Panvino, Pancirolo, Nardini, e altri Autori*. Tomo secondo. Roma, 1741. (PKK, 138/2/3–4.) Vö. SCHUDT: *i. m.* nr. 225–226.

⁵¹ PKK, 128/8/10.

⁵² PKK, 128/8/5.

⁵³ Kiss István: *Jeruzsálemi utazás*. Kiad. PÁSZTOR Lajos. Róma, 1958. 55–67.

mutatták nekik. Rátay külön megemlékezik a domonkosok (Gesuati-templom és SS. Giovanni e Paolo), a bencések (S. Giorgio), a szomaszkok (S. Maria della Salute) kolostorai, valamint a Foscari-palota „nagyszerű” könyvtáiról.⁵⁴ Részt vettek a látványos nagyheti szertartásokon és — más utazókhöz (például Kiss Istvánhoz) hasonlóan — ellátogattak a híres velencei árvaházak hangversenyeire. Az Ospedale degli Incurabiliben kedden egy concertus musicust és egy Misererét és, a Pietában pedig szerdán szintén Misererét hallgattak. Húsvétvasárnap Muranóban miséztek rendtársaiknál, majd hétfőn — csakúgy, mint Mösch Lukácsék — a Brenta folyón hajózva indultak tovább Padovába, ahova a két muranói atya is elkísérte őket.

Padova után „a pestihez hasonló” hajóhídon keltek át az Adige folyón, majd kikerültek Ferrarát, Bolognában viszont másfél napot időztek. Itt Rátay főként az egyetemi gyűjteményről és a domonkosok kolostoráról írt. Április 13-án értek a cesenai piaristákhoz, majd 16-án Anconába. (Közben Riminiben utolérte őket a szintén a káptalanra igyekvő Guido Nicht cseh tartományfőnök.) Anconában csupán Rátay és Orosz vették a fáradságot, hogy fölgyalogoljanak a piarista rendházhoz, amelynek „refektóriumá nyomorúságos, de temploma jó”. A délutánt azonban már a Rátay által is részletesen leírt Loretóban töltötték az utazók, ahonnan másnap indultak tovább. Április 20-án a narni piarista rendházban szálltak meg, majd 22-én érkeztek Rómába.

Mivel a káptalan csak 25-én kezdődött, Rátayéknak volt néhány napjuk körülnézni a városban, de a naplóból és a káptalan jegyzőkönyvéből⁵⁵ az is kiderül, hogy az ülések nem foglalták le a káptalani atyák minden idejét. Rátay a híresebb templomok mellett eljutott még a viszonylag távoli Tre Fontane-apátságba és fölmászott a Szt. Péter-bazilika kupolájába is. Járt a pápák vatikáni és quirinalisi palotájában (utóbbi kertjében „sofkéle vízi szerkezet van, mint szökőkútak és vízzel hajtott orgona”), Alexander Albani bíboros villájában és a Barberiniek palotájában. A Barberini családnál volt ugyanis könyvtáros és nevelő 1741 — 1744 között Bajthay Antal.⁵⁶ Ebből az időből nyilván Cörver János is bejáratos volt a palotába.

A káptalan legfontosabb eseménye 1760-ban is a generálisválasztás volt. Eduardus Corsini utódjául május 2-án második szavazásra Josephus Maria Giuria generális asszisztent választották meg. Szintén jelentős határozata volt a káptalannak május 7-én az, amely rendezte a generális asszisztensek megválasztásának kérdését.⁵⁷ Ezentúl a négy asszisztens közül egyet adott a római, egyet-egyet pedig az itáliai, a hispániai és az Alpokon túli rendtartományok körforgás szerint.⁵⁸ Május 13-án XIII. Kelemen pápa fogadta a káptalani atyákat, ahol a rendalapító Kalazanci József közeli szenttéavatását is megemlégtette.⁵⁹

Rómából Rátay Egyed május 23-án indult hazafelé Antonius Huber osztrák provinciálissal, Donatus Hoffman osztrák vokálissal és a „fiatal Stupan”-nal, akit Mária Terézia hivatalnokának,

⁵⁴ Érdemes itt idézni azt a jegyzéket, amelyet Cörver 1750. évi naplójában készített Velence látnivalóiról: „Venetiis observatu digna sunt: tumb ob picturas, tum ob fabricam: S. Bastiano, Scalzi, Tolentini, Carmine, la Salute, il Redentore, Giesuati, S. Giorgio, Gesuiti, Giov. et Paula, le Scuole grandi item S. Rocco, item S. Marco, demum Palazzo Morosini et Pisani, tutto il Canal Reggio, Canal della Zuecca, Canalazzo, tutto l’Arsenale ... S. Marco, il Palazzo del Doje.” (PKL, Archivum vetus, Manuscripta, 0—5./5. f. 41v.)

⁵⁵ *Acta Capituli Generalis anno 1760 celebrati.* = Archivum Scholarum Piarum XI. 1952. 61—80. (A továbbiakban: *Acta Cap. 1760.*)

⁵⁶ MISKOLCZY István: *Bajtay J. Antal.* Bp. 1914. 9.

⁵⁷ *Acta Cap. 1760.* 68., 71.

⁵⁸ SÁNTHA, Georgius: *P. Eduardus Corsini a S. Silvestro Ordinis Scholarum Piarum Praepositi Generalis XIX. 1702—1765.* = Ephemerides Calasancianae (39—40.) 1970—1971. 308.

⁵⁹ *Acta Cap. 1760.* 79.

Anton Stupannak akkor 17 éves Felix fiával (1743–1800) azonosíthatunk.⁶⁰ A naplóból ugyan nem derül ki világosan, de úgy látszik, hogy Cörver János és Orosz Zsigmond egy másik kocsival utazhatott, Tirolig Rátayékkal együtt, ám Bécsbe Cörver csak két nappal Rátay után érkezett. Rátayék útvonala – egy Párma–Milánó felé tett kitérő kivételével – ezúttal is megegyezett a Mösch Lukácsnál már látott útvonalsémával.

Május 28-án értek Firenzébe (Siena mellett csak elhaladtak), ahol másfél napot töltöttek. Bolognát elérve június 1-jén nyugatnak, Párma felé vették útjukat. Ott Huber osztrák provinciális és Felix Stupan József főherceg menyasszonyának, Pármai Izabellának köszöntésére ment, Rátayék viszont továbbindultak, de Huberek még Milánó előtt utolérték őket, így oda ismét együtt érkeztek. A milánói piarista alapítás nehéz körülményei miatt a vendégek nem a rendházban, hanem egy fogadóban szálltak meg. Másnap azonban a rendtársakkal együtt ebédeltek és vettek részt az úrnapi körmeneten. Emellett azonban úgy látszik más dolgokkal is foglalkozhattak, mert Rátay később arról is beszámol, hogy Orosz Zsigmondtól a Garda-tó mellett Milánóban vásárolt kendőket (strophia) loptak el.

Milánótól tehát a Garda-tó felé fordultak, ahol csodálkozva nézték „a tóból kifogott angolnák sokaságát”, majd június 11-én értek Trientbe. A Brenner-hágó szokásos útvonalaán utaztak Innsbruckba, majd Salzburgba. Onnan 19-én – miután megnézték a hellbrunni kastélynak a quirinalisiéhoz hasonló vízgépezeteit – indultak tovább Linz felé, majd már a Duna völgyében kocsiztak Bécsig, ahova június 25-én értek.

Rátay útleírása – mint címe is jelzi – minden bizonnyal az utazás közben készült alkalmi naplóként, tehát abban a műfajban, amely a magyar utazási irodalom legnagyobb részét alkotja.⁶¹ A szöveg több helyen őrzi javítások, következetlenségek nyomát (például a firenzei Basilica di San Lorenzót kétszer is említi), befejezetlenségét pedig jelzi, hogy több név helye a szövegben üresen maradt. Írásakor legtöbbször valószínűleg még segédeszköz, nyomtatott útikönyv sem feküdhett a szerző előtt, hiszen akkor például nem tévesztette volna össze a velencei II Redentore-templomot a S. Maria della Salutével vagy nem nevezte volna Szent Ignác-templomnak a római II Gesù-t.

A napló leginkább az utazás során látott településeket és nevezetesen talált épületeiket írja le, néha szinte katalógusszerűen, általában egy-két szóval jellemezve őket (*pulchra, amplius, elegans, sőt amplissimus és elegantissimus*). Az épületeken belüli műalkotásokra csak ritkán tér ki, de hogy nem ment el figyelmetlenül mellettük, az néhány említésből kiderül. A velencei szomaszkok kolostorában például örömmel fedez föl egy Pázmány Pétert ábrázoló festményt (amelyet egyébként a modern Pázmány-ikonográfia nem ismer),⁶² de megemlíti például Tintoretto képeit a velencei Scuola di S. Roccóban, Bernini Szent Teréz-szobrát a római S. Maria Vittoria-templomban és Michelangelo Mózesét a S. Pietro in Vincoliban – természetesen a művészek neve nélkül. Műérzéke azonban nem sokban különbözött Mösch Lukácsétól. A Rátay által is „elegantissimus”-nak tartott Cappella dei Principi ismert példája mellett említhetjük példaként a firenzei Santissima Annunziata-templomot is, ahol figyelmét nem Andrea del Sartonak az előtérben látható, Mária életét bemutató freskósorozata kötötte le, hanem a bejárattól balra található csodatévő Mária-kép.

A naplóban kevés a személyes vagy kritikus megjegyzés, ráadásul azok legtöbbször is a szállás vagy az étkezés szűkszavú értékelése (miser), de néhány helyen mégis fölbukkannak benne a szerzőnek és útítársainak alakjai. Ilyen például az az eset, amikor Montefiasconéban a piarista atyák rossznak találják az ottani híres borokat. „Donatus atya elment, hogy jó bort szerezzen,

⁶⁰ WURZBACH, Constant von: *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*. 14. Teil. Wien, 1880. 203–204. Felix Stupan később maga is hivatali karriert futott be a Habsburg-kormányzatban.

⁶¹ KOVÁCS S. I.: *i. h.* 148.

⁶² VAYER Lajos: *Pázmány Péter ikonográfiája*. = Századok (69.) 1935. 273–320.

de kudarcot vallott.” — jegyezte föl Rátay. Őt magát láthatólag különösen érdekelték a szerzetesség különböző válfajai (az útközben látott különböző kolostorokat és rendházakat szinte mindig följegyezte), de különösen saját rendjének viszonyai. Bűszkén írja például, hogy Nariban abban a kápolnává alakított szobájában misézhetett, ahol Kalazanci Szt. József a rend Konstitúciót írta és öntudatosan vallja magát piaristának akkor, amikor Fanóban jezsuitának nézik: „Látván, hogy a jezsuiták templomát látogatom, megkérdezett egy közülük a kórusról: jezsuita vagyok-e, de mivel azt válaszoltam, hogy piarista szerzetes vagyok, elvonult.”

Függelék

A piarista egyetemes káptalanok résztvevői a Magyarországot magában foglaló rendtartományokból a XVII–XVIII. században

Rövidítések:

prov. = praepositus provincialis (tartományfőnök)

ass. gen. = assistens generalis

voc1., voc2. = vocalis 1. et 2. (vokálisok)

Forrás:

Series Actorum Capitulorum Generalium. = Archivum Scholarum Piarum I–XIV. (1936–1955.)

A NÉMET RENDTARTOMÁNYHOZ TARTOZÁS IDEJÉN

III. Egyetemes Káptalan 1659 májusában.

prov.: Honuphrius CONTI a SS. Sacramento

voc1.: Joannes Dominicus FRANCO a S. Cruce rector Podolinensis

voc2.: Carolus a S. Maria rector Litomissliensis

A LENGYEL RENDTARTOMÁNYHOZ TARTOZÁS IDEJÉN

IV. 1665 májusában.

prov.: Iacobus WECZIRKA a S. Barbara

voc1.: Venceslaus OPATOWSKI a SS. Sacramento rector Varsaviensis

voc2.: Paulus FRANKOVICZ a Nativitate B. M. V. rector Ressoviensis

V. 1671 májusában.

prov.: Venceslaus OPATOWSKI a SS. Sacramento

voc1.: Michael KRAUSZ a Visitatione rector Ressoviensis

voc2.: Adalbertus SIEWIERKOWICZ a S. Theresia rector Loviciensis

VI. 1677 májusában.

prov.: Paulus FRANKOVICZ a Nativitate B. M. V. (május 2-án megválasztották ass. gen.-nak)

voc1.: Michael KRAUSZ a Visitatione rector Chelmensis

voc2.: Adalbertus SIEWIERKOWICZ a S. Theresia rector Loviciensis

VII. 1682 májusában.

ass. gen.: Paulus FRANKOVICZ a Nativitate B. M. V.

prov.: Adalbertus SIEWIERKOWICZ a S. Theresia

voc1.: Franciscus HALIKOWSKY a Jesu Maria rector Varsaviensis

voc2.: Ioachimus a Nativitate B. M. V.

VIII. 1686 májusában.

prov.: Franciscus HALIKOWSKY a Jesu Maria

voc1.: Michael KRAUSZ a Visitatione rector Podolinensis

voc2.: Augustinus a S. Joanne Bapt. rector Ressoviensis

IX. 1692 májusában.

prov.: Josephus VARZECHA a Matre Dei

voc1.: Joannes a Jesu Maria rector Varsaviensis

voc2.: Vincentius a S. Josepho

(Ez a káptalan tizediknek is tekinthető, mivel Joannes Foci generális egyetemes káptalannak tekintette az annak kritériumait el nem érő 1627. évi *congregatio generalis* is, és ezért megváltoztatta a számozást. Így az 1698. évi káptalan a XI. számot kapta és ezentúl a mai napig ezt a számozást használják. Vö. GINER, Severino stb.: *Escuelas Pias. Ser e historia*. Salamanca, 1978. 283.)

A NÉMET RENDTARTOMÁNYHOZ TARTOZÁS IDEJÉN

- XI. 1698 májusában.
 prov.: Josephus BRUCKNER a S. Catharina (máj. 12-én ass. gen. lett)
 voc1.: Lucas MÖSCH a S. Edmundo viceprovincialis Hungariae
 voc2.: Placidus FAYER a S. Bernardo rector Hornensis
- XII. 1700 májusában.
 prov.: Placidus FAYER a S. Bernardo
 voc1.: Bernardus BARTLICIUS a S. Philippo Nerio rector Cremsiriensis
 voc2.: Clemens TENG a S. Philippo Nerio
 (1706-ban a háború miatt nem volt egyetemes káptalan.)
- XIII. 1712 májusában.
 ass. gen.: Placidus FAYER a S. Bernardo
 prov.: Ignatius KREIMEL a S. Jacobo
 voc1.: Bernardus BARTLICIUS a S. Philippo Nerio rector Lipniciensis
 voc2.: Josephus a S. Georgio rector Nicolsburgensis
- XIV. 1718 májusában.
 prov.: Innocentius BRAUNHOFFER a S. Clemente
 voc1.: Ignatius KREIMEL a S. Jacobo rector Nicolsburgensis
 voc2.: Adolpus GROLL a S. Georgio

AZ ÖNÁLLÓ MAGYAR RENDTARTOMÁNY FÖNNÁLLÁSA ALATT

- XV. 1724 májusában.
 prov.: Leonardus ZAJKÁNYI a S. Eustachio
 voc1.: Ladislaus KUBRÁNSZKY a S. Joanne Bapt. rector Nitriensis
 voc2.: Georgius HRDOVICZ a S. Michaelre rector S. Georgiensis
- XVI. 1730 májusában.
 prov.: Ladislaus KUBRÁNSZKY a S. Joanne Bapt.
 voc1.: Wenceslaus SZOKOLCZY a Purificatione B. M. V. rector Nitriensis
 voc2.: Ambrosius ROSINSZKY a S. Joanne Nep. rector Prividiensis
- XVII. 1736 májusában.
 prov.: Alexius SZLOPNYAY a Resurrectione
 voc1.: Ladislaus KUBRÁNSZKY a S. Joanne rector Nitriensis
 voc2.: Stephanus ERDŐSS a S. Ladislao
- XVIII. 1742 májusában.
 prov.: (nem volt jelen)
 voc1.: Innocentius DEZERICZKY a S. Thoma rector Prividiensis (késve érkezett, két nappal a káptalan kezdete után a litván provinciálissal együtt, majd 1742. május 3-án ass. gen.-á választották.)
 voc2.: (nem volt jelen)
- XIX. 1748 májusában.
 ass. gen.: Stephanus ERDŐSS a S. Ladislao
 prov.: (nem volt jelen)
 voc1.: Adolphus NEMCSÉNYI a S. Benedicto rector Nitriensis
 voc2.: Gregorius TAPOLCSÁNYI a S. Ladislao rector Debrecinensis
- XX. 1754 májusában.
 prov.: Adolphus NEMCSÉNYI a S. Benedicto
 voc1.: Gregorius TAPOLCSÁNYI a S. Ladislao rector Debrecinensis
 voc2.: Antonius BAJTHAY a Matre Dei

XXI. 1760 májusában.

prov.: Joannes Nep. CÖRVER a Matre Dei

voc1.: Aegidius RATAY a S. Trinitate rector Vacienis

voc2.: Sigismundus OROSZ ab Angelo Custode rector Debrecinensis
Congregatio sexennalis 1766-ban.

Jonas HULINI a S. Thoma Aquinate procurator provincialis, rector S. Georgiensis

XXII. 1772 májusában.

Jonas HULINI a S. Thoma Aquinate ex-ass. gen.

prov.: Sigismundus OROSZ ab Angelo Custode

voc1.: Jacobus Antonius VALERO a S. Thoma Aquinate rector Tatenis

voc2.: Cajetanus TUSCHLEITNER a S. Thoma Apost. rector Collegii Theresiani Vacienis

Congregatio sexennalis 1778-ban.

„Provinciae Ultramontanae (Hungaria, Bohemia, Austria, Polonia) suis de causis nec per Provinciales, nec per Procuratores interfuere.”

KOLTAI ANDRÁS

Possessori bejegyzések a Debreceni Egyetemi Könyvtár 17. századi külföldi könyveiben. IV. (Nemesek és polgárok könyvei.) Közleményemben az 1601–1650 közötti külföldi könyvek provenienciájáról teszek közzé adatokat, a kézirásos bejegyzéseken kívül számba vettem az ex libriseket is. Kronológiai sorrendet követek: megemlítek egy magyar donátort és egy külföldi possessort. A 17–20. században birtokolt könyveket az alábbi séma szerint ismertetem:

A possessor (donátor) neve.

A könyv rövid címléírása; utalás ritka voltára, a hatjegyű arab számok a raktári jelzetek.

A bejegyzés (ex libris) szövege. A kiolvashatatlan neveket, illetve a kétes olvasatokat [?] jelöli.

Jelen írásomban azok a nemesi, illetve polgári származású possessorok szerepelnek, akik nem folytattak irodalmi, fordítói, illetve tudományos munkásságot; csupán esetleg hivatalalt viseltek, ügyvédi, vagy orvosi pályán működtek.¹

Az értelmiségi és a diák possessorokat egy másik közleményben fogom tárgyalni.

Bokor György
(17. század első fele)

Antiphonarium Romanum de tempore et sanctis. Venezia, 1634. apud Cieras, sub signo Europae. (797.072)

„A[nn]o 1646 5 Marty Hoc Antiphonarium Georgius Bokor Arcis Sabariensis Prouisor Beatae Virginis Mariae deutos filius deuoto Conuentui Remeticensi sub tutela et patrocinio Beatissimae Virginis Mariae in Coelum Assumptae Ordinis S[an]cti Francisci offert. M[anu] P[ropria].”

Remetinecen (Varasd megye) gróf Erdődy György és felesége 1646-ban alapított kolostort a mariánus ferenceseknek,² a könyvadomány hasznos volt az alapítás évében.

¹ Erre a különbségtételre FÜLÖP Géza alapvető munkájának egyes részei indítottak: vö. *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban.* Bp. 1978. 178–183, 195–200, 250–253.; az értelmiségiek, a vidéki birtokosnemesség és a városi polgárság olvasmányairól.

² KARÁCSONYI János: *Szt. Ferencz rendjének története 1711-ig.* Bp. 1922–1924. I. 243–244.

Bokor György nem volt nemes;³ a sárvári várban — melyet többszöri elpusztulás után 1615-ben Nádasdy Pál építtetett újra kőből⁴ — teljesített várnagyi szolgálatot.⁵

Csatáry Gergely Jeromos
(17. század)

Concordantiae Bibliorum ad antiquos et novos codices diligenter collectae et auctae. Köln, 1629. Boetzer. (781.294)

„Gregorij Hier.[onymi] Czatáry” (kézírásos bejegyzés a címlapon). „G.[regorij] H.[ieronymi] C.[zatáry] 1650” (supralibros).

Csatáry János hajdúkapitány 1605-ben nyert nemességet a Bocskai István által kiadott nemességlevélben.⁶ A possessor ehhez a családhoz tartozhatott.

Paul Roxer
(17. század második fele — 18. század eleje)

HINTZIUS, Tobias: *Vernewert Epistel und Formular-Buch.* Frankfurt am Main, 1646. ny. n. (762.632)

„Paulus Roxer Anno 1671. Die 12 Junij.”

A Roxerek — szepességi szász család, Késmárkon és környékén éltek, a polgárság patriciusi rétegéhez tartoztak. A leszármazásra vonatkozó adatok 1674-ig hézagosak a források megsemmisülése miatt. 1712-ben idősb Paul Roxer késmárki szenátor, 1717-ben azonos nevű fia — ugyancsak szenátor — kapott címeres levelet.⁷

Valószínűleg az apáé lehetett a levelező könyv, melynek címlapja elé és kolofonja után 30–30 üres lap van bekötve, pótlólagos bejegyzések számára.

Kosztolányi Lőrinc
(17. század második fele)

SMETIUS, Henricus: *Prosodia promptissima.* Lyon, 1626. ny. n. (762.628)

„Laurenti Kosztolányi Anno 1693.”

Kempelen két Kosztolányi családot jegyez,⁸ de csak az egyiknek a leszármazási táblázatát közli, melyen a possessor nem szerepel.

Gyulai Ferenc, váradi
(18. század első fele)

Kolligátumkötet.

ISSELBURGIUS, Henricus: *De jure protestantium orthodoxorum contra pontificem Romanum.* Bremen, 1616. Villerianus. (764.307)

³ Vas vármegye nemesi családjai között Bokor nevű nem szerepel: *Vas vármegye. Magyarország vármegyéi és városai.* Szerk. BOROVSKY Samu. Bp. 1989. (reprint kiadás)

⁴ Uo. 94.

⁵ BARTAL Antal: *A magyarországi latinság szótára.* Bp. 1901. 540. „Provisor castris = várnagy.”

⁶ HERPAY Gábor: *Nemes családok Hajdúvármegyében.* Debrecen, 1926. 119.

⁷ KEMPELEN Béla: *Magyar nemesi családok.* I–XI. Bp. 1911–1912. (A továbbiakban: KEMPELEN) — itt: Uó.: i. m. IX. 159–160.

⁸ KEMPELEN: i. m. VI. 165–173.

ISSELBURGIUS, Henricus: *De pulchritudine vera et salute ecclesiarum ac rerumpublicarum omniumque*. [Bremen], 1616. ny. n. (764.308)

„Francisci Gyulai de Warad. Comp.[aravit] Halae Salicae A[nn]o 1732. Auctio.”

A possessor 1726-ban címerpecsétet használ,⁹ a hallei egyetemen nem matrikulált.¹⁰ Egy másik kolligátumkötetet is találtam az ő tulajdonából, azonos szövegű bejegyzéssel.¹¹

Johann Georg Schüller von Schullenberg
(1700 – 1767)

SENECA, L.[ucius] Annaeus – SENECA M.[arcus] Annaeus: *Opera omnia*. Tom. I. Leyden, 1640. Elzevirius. (752.619)

„Justo Titulo possidet Joh.[annes] Georgius Schüller de Schullenberg (?) et Med.[icinae] Doc.[tor] Sacratissimae Reg.[inae] Hung.[ariae] et Boh.[emiae] Majest.[atis] Consiliar.[ius] et Senator Cibin.[iensis].”

A possessor Halléban, Jénában és Lipcsében peregrinált öt évig. 1726-ban avatták Halléban orvosdoktorrá; latin nyelvű disszertációját a hagymáizról írta, a praeses a híres, polihisztor orvosprofesszor Michael Alberti (1682 – 1757) volt.

Schüller hazatért Nagyszebenbe, 1730-ban lett városi physicus, 1734-ben tanácsstag. Tagja volt az erdélyi császári és királyi egészségügyi bizottságnak is, 1742 óta királyi tanácsos. Gazdag könyvtárat és természettudományi gyűjteményt hagyott hátra.¹²

*Magyary Kossa István*¹³
(1751 – 1797)

*Borbély Gábor, roffi*¹⁴
(1761 – 1830)

MELANDER, Otho: *Iocorum atque seriorum, tum novorum, tum selectorum atque memorabilium centuriae*. Frankfurt am Main, 1626. Hofmann. (752.966)

„In vera ac indubitatae fraternalis amicitiae contestationem dono obtulit (?) D.[omi]no Stephano Kossa de Magyar fratri carissimo Gabriel Borbély de Roff. Agria.”

„Stephani Kossa de Nagy Magyar Anno MDCCLXXXIX.”

A possessorok Heves megyében laktak, rokonok voltak.

Vörös Ferenc, farádi
(1766 – ?)

FLORUS, Lucius Annaeus: *Rerum a Romanis gestarum libri IIII*.

Antwerpen, 1607. Nutius. (753.001) Liber rarus!

Címeres, rézmetszetű ex libris; „Biblioth.[eca] Fr.[ancisci] Vörös De Farad” körirattal.

⁹ KEMPELEN: *i. m.* IV. 422.

¹⁰ JUNTKE, Fritz: *Matrikel der Martin Luther-Universität Halle – Wittenberg*. Halle, 1960. I. 1690 – 1730.

¹¹ OJTOZI Eszter: *A debreceni Egyetemi Könyvtár 1651 – 1699 közötti külföldi könyvei és possessoraik*. Debrecen, 1994. – A 339. és a 393. tételek.

¹² SEIVERT, Johann: *Nachrichten von siebenbürgischen Gelehrten und ihre Schriften*. Pressburg, 1795. 387 – 389.

¹³ KEMPELEN: *i. m.* VII. 25.

¹⁴ KEMPELEN: *i. m.* II. 348.

A 18. században hárman éltek ezen a néven.¹⁵ Nyireő István ismeretlen forrás alapján 1766-ot adja meg a possessor születési évének.¹⁶ Vörös Ferenc bibliofil voltát tanúsítja, hogy volt egy másik címeres ex librise is.¹⁷

Fáy János, fáji
(1773 – 1833)

BODINUS, Johannes: *De republica librorum breviarium*. Amsterdam, 1645. Janssonius. (753.665)
„Ex Collectione Joannis Fáy Senatoris Debrecinensis. Anno N.[ume]ro.”

Ex libris; téglalap alakú, díszítetlen címke, a sorszám kitöltetlen. Fáy János ennek a könyvnek harmadik possessora volt az értelmiségi Perghold Lukács és Miller Jakab Ferdinánd után, utóbbiakra következő közleményekben visszatérek.

Fáy János könyv- és műgyűjtői tevékenységét részletesen ismertette Zoltai Lajos, aki szerint a polgármesteri hivatal viselő Fáy kézirat- és könyvgyűjteménye a kortársak osztatlan elismerésében részesült. Sokat vásárolt, hogy könyvtárát gyarapítsa. Halála után hagyatékából a képeket és a pénzeket megszámlálták, listázták, a könyveket nem vették számba. Könyvtára további sorsa bizonytalan.¹⁸

Vizkelety István
(18. század második fele)

[ORTELIUS, Abraham]: *Epitome theatri Orteliani, praecipuarum orbis regionum delineationes, minoribus tabulis expressas, brevioribusque declarationibus illustratas, continens*. Antwerpen, 1601. Vrientius. (761.600) Liber rarissimus!¹⁹

„Stephanus Vizkelety 1782.”

A possessor az 1780-as években a Dunántúli Itélő Tábla elnöke volt.²⁰

Egry Sándor, botházi
(18. század második fele)

SMETIUS, Henricus: *Prosodia*. Amsterdam, 1630. Cloppenburg-Wachter. (762.667)

„Alexandri Egri de Botháza.”

Egry a „szegények ügyvéde” volt, 1794-ben, Kolozs megyében.²¹

¹⁵ NAGY Iván: *Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. I-XII. Pest, 1857–1865. (A továbbiakban: NAGY) – itt: Uő.: i. m. XII. 267–268.

¹⁶ NYIREŐ István: *Régi magyar ex librisek 1521–1900*. Leíró katalógus. Bp. 1970. – A 88/a tétel.

¹⁷ VARJÚ Elemér: *Magyar könyvgyűjtők ex librisei*. = MKsz 1895. 204.

¹⁸ ZOLTAI Lajos: *Fáji Fáy János a könyv- és műgyűjtő debreceni polgármester 1773–1833*. Debrecen, 1936. 15. 1. (A Déri Múzeum Régészeti Osztályának ismeretterjesztő közleményei. 8.)

¹⁹ Kilenc alapvető régi könyv katalógus – felsorolásuktól eltekintek – nem jegyzi a *Bibliotheca Belgica* sem.

²⁰ NAGY: i. m. XI. 231.

²¹ NAGY: i. m. IV. 19.

Nyirő Sámuel
(18 – 19. század fordulója)

[Biblia] *Hé Kainé Diathéké. Novum Testamentum.* Amsterdam, 1639. Janssonius (753.340)

„Ex dono D.[omini] Clarissimi Michaelis Kiss possideo Samuel Nyirő 1800.”

Az ajándékozót nem sikerült azonosítanom, a könyvet 1784-ben Hollandiában vette.

A Nyirő család Borsod, Zemplén és Szabolcs vármegyékben élt; Nagy Iván a családfát a 18. század végéig ismerteti, említ egy Sámuel nevű²² leszármazottat – dátum nélkül – ez a keresztnév örökletes lehetett közöttük.

Tarnóczy János
(19. század első fele)

RAVIUS, Joh.[annes] Textor: *Officina, sive theatrum histor.[icum] et poeticum.* Basel, 1626. ny. n. (762.629)

„Ioannes Tarnóczy Anno 1814 comparatus.”

E néven hárman éltek Trencsén vármegyében a 19. század elején.²³

A könyvben korábbi possessori nyom nem található.

Bozzay János
(19. század első fele)

[LEEWIS, Dionysius de Rickel] DIONYSIUS, Carthusianus: *Liber utilissimus de quatuor hominis novissimis.* Köln, 1626. Gualtherius. (752.617)

„Ex Libris Ioannis Bozzaj.”

Esztergom vármegye alispánja volt 1836-tól.²⁴

Viski István, felsőtöki
(19. század első fele)

CATO, Dionysius: *Disticha moralia.* Köln, 1612. Franck. (753.255)

Liber rarissimus!

A könyv szerzője, és maga a mű alig ismert, Jöcher szolgált róluk rövid információt.²⁵

„Ex Libris Stephani Viski Vasarhelyini de Marisum 1825.”

A Viski család címerpecsétje a Teleki Levéltárban volt, Marosvásárhelyt.²⁶

Az előlső védőlap verzóján Viski írásával két latin szentencia és egy magyar vers található.

Horánszky József
(1830 – 1893)

SCALIGERUS, Julius Caesar: *Exotericarum exercitationum liber XV. De subtilitate ad Hieronymum Cardanum.* Hanau, 1620. Wechelus. (762.656)

„Ex Libris Josephi Horánszky.”²⁷

²² NAGY: *i. m.* VIII. 190 – 191.

²³ NAGY: *i. m.* XI. 63.

²⁴ NAGY: *i. m.* I. 225.

²⁵ JÖCHER, Christian Gottlieb: *Allgemeines Gelehrten-Lexicon.* Leipzig, 1750 – 1751. I.

1773.

²⁶ KEMPELEN: *i. m.* XI. 119.

²⁷ KEMPELEN: *i. m.* V. 82.

Sárváry Antal
(? – 1896)

KIRCHERUS, Christophorus: *Prosodia latina completa*. Basel, 1643. Genathus. (750.600)
„Antonii Sárváry.”
A possessor hites ügyvéd.²⁸

Susich Károly, horvátkécsai
(1854 – ?)

Kolligátumkötet.
THEOBALDUS, Zacharias: *Hussitenkrieg*. 1–3. Theil. Nürnberg, 1621–1624. Halbmayr.
(764.021/1–3) Liber rarus!
Confessio Bohemica evangelica. Nürnberg, 1621. Halbmayr. (764.021/4)
„Ex Libris Regii Notarii Publici Caroli Susich De Horvátkécsa.”
Címeres, rézmetszetű ex libris közirata.²⁹
Susich Karánsebesen volt királyi közjegyző.³⁰
A könyv ritka voltáról ismeretlen személyek kézirásos bejegyzései a címlapon.

Heinrich Wirz
(1609 – 1665)

Balogh Péter
(19. század második fele)

Historia persecutionum Ecclesiae Bohemicae. H. ny. n. 1648. (114.886)
„Henricus Wirz 1652.”
Svájci polgár, a család Zürich katonai ágából, kézműves, közhivatalt is viselt.³¹
„Balogh Péter debr.[eceni] polgár adománya 1888 Márcz. 21.”
A könyv Magyarországra kerüléséről nem találtam adatot; úgyszintén nem lehet tudni, kinek szólt Balogh Péter adománya?

Bócz József, köpeczi
(1898 – 1905)

PASOR, Georgius: *Lexicon Graeco-Latinum in Novum Testamentum Domini nostri Jesu Christi Testamentum*. Herborn, 1626. Corvinus-Maderspachius. (764.083)
„Köpeczi Bocz József.”
Címeres, ovális, modern bélyegző lenyomata.

²⁸ NAGY: *i. m.* X. 78.

²⁹ A közleményemben megemlített valamennyi ex libris fényképe megtalálható *Exlibrisek a debreceni Egyetemi könyvtár XVII. századi külföldi könyveiben* című írásomban. = A Déri Múzeum Évk. Debrecen, 1994. S. a.

³⁰ KEMPELEN: *i. m.* IX. 4.

³¹ *Historisch-Biographisches Lexicon der Schweiz*. Neuenburg, 1921–1934. VII. 570.

A könyv előző possessorát: Szent-Simoni Józsefet — aki Erdélyben élt — már tárgyaltam.³² A mű ismeretlen úton került a kézdivásárhelyi rendőrkapitányhoz, Bócz Józsefhez, aki a paragrafusok „tömkelegéről” tett közzé útmutatót, 1899-ben.³³

Fodor Zoltán, bodoki
(20. század)

APHTONIUS: *Progymnasmata*. Amsterdam, 1649. Elzevirius. (752.896)

„bodoki Fodor Zoltán Mezőtúr, 942”

A possessor családja nemességét II. Rákóczi Györgytől kapta 1650-ben, Kempelen családfát nem közöl.³⁴

Munkámban nem törekedtem a birtokos és az armalista nemesek különválasztására.

OJTOZI ESZTER

Rendőrminiszteri jelentések I. Ferenchez Koppi Károly egyik munkájáról (1793). A 18. század utolsó évtizedeiben a politikai viszonyok változásaival gyakran módosuló — főként romló — cenzúráviszonyok olykor sajátos helyzetet teremtettek a könyv- és a folyóiratkiadásban. A korszak sajtó- és irodalomtörténetéből ismeretes például, hogy Batsányi *Magyar Museuma* második kötetének első száma már 1790 nyarán elkészült, de terjesztésére csak 1792-ben került sor. A közben lezajlott jelentős változások: II. József halála, majd II. Lipót rövid uralkodása után I. Ferenc trónra kerülése annyira módosította a cenzúráviszonyokat, hogy a folyóirat említett száma ellen (amely egyebek között Batsányi *A franciaországi változásokra* című versét is tartalmazta), noha a cenzúra 1790-ben engedélyezte, két évvel későbbi szétküldésekor mégis vizsgálatot indítottak, sőt elrendelték a fellelhető példányok elkobzását is.¹

Hasonló, a könyv megjelenését követő három évvel későbbi intézkedés sújtotta Koppi Károly egy 1790-ben megjelent *Ius electionis quondam ab Hungaris exercitum, historia stirpis Arpadianae* című művét, amely a bevezetés szerint közvetlenül II. József halála után, június folyamán készült el.² A Koppival kapcsolatos szakirodalom — Szinnyei nyomán — megemlékezik arról, hogy e mű példányainak nagy részét elkobozták, de nem említi azt, hogy ez a megjelenés után három évvel, 1793-ban következhetett csak be.³ Erről tanúskodnak azok az akták, amelyek a bécsi Verwaltungsarchivban találhatóak, amelyek egyszersmind tükrözik a bécsi udvar hivatalos nézeteit Koppi e munkájáról.⁴

A *Ius electionis* című latin nyelven írt könyvecske fontos állomás a piarista történetíró és egyetemi tanár fejlődésében. Míg korábbi írásaiban — felvilágosult nézetei mellett is — az abszolút királyi hatalom korlátlanágát hirdette, ebben Rousseau *Contrat Socialj*ának hatására — az udvari történetírókkal: Benczur Józseffel, Kollár Ádámmal és főként Grossingerrel szemben — arra hivatkozik, hogy minden nemzeté szervezkedő nép — így a magyar is — szabad volt és a saját törvényeinek az uralkodók csak örei lettek. És miként „pacta commenta” útján egyeztek meg Árpád törzsében, éppen így tettek más uralkodóházakkal is, vagyis a magyar ki-

³² OJTOZI Eszter: *Possessori bejegyzések a debreceni Egyetemi Könyvtár 17. századi külföldi könyveiben I. (Református papok és tanárok könyvei.)* = MKsz 1994. 405.

³³ GULYÁS Pál: *Magyar írók élete és munkái*. Bp. 1939–1944. III. 575.

³⁴ KEMPELEN: *i. m.* IV. 149.

¹ KÓKAY György: *A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei*. Bp. 1970. 447–448.

² HORVÁTH Ambrus: *Koppi Károly működése*. Szeged, 1940. 62.

³ HORVÁTH: *i. m.* 6–7.

⁴ Verwaltungsarchiv, Pergen Akten XXII/13. H 1, H 2.

rályság természetes megegyezéssel szállt át bármelyik uralkodóházra. Majd kimutatja a Crouy család Árpád-házi eredetét, hogy ezzel is bizonyítsa: a nemzet ha nem is gyakorolta mindig a választás jogát, azonban arról önként mondott le. Így történt ez a Habsburg-házzal is, tehát a Habsburgok nem örökletes jogú királyok.⁵

Az ügyvel foglalkozó bécsi iratok gróf Saurau rendőrminiszter tollából származtak. Az 1793. augusztus 24-i dátummal az Udvarhoz küldött első feljegyzésében jelenti, hogy egy „tudós magyar” (akinek a nevét még ezúttal nem nevezi meg) értekezést írt egy bizonyos Crouy hercegről, aki II. Endre király leszármazottjaként él külföldön.⁶ A jelentés írója azt is tudni véli, hogy a szerző Pray és Denis⁷ segítségéhez is folyamodott, ők azonban „nemes felháborodással” visszatartották az ilyen „időszerűtlen” kutatásokban való részvételt. A rövid aktában ismételtlen hivatkozik Saurau rendőrminiszter arra, hogy bár önmagában jelentéktelen ügyről van szó, mégis kötelességének tartotta, hogy jelentést tegyen az uralkodónak róla, mert Magyarországon e mű is hatással lehet a „zavaros fejű” emberekre, hiszen ebben az országban elég sok szélhámos van, akik minden alkalmat felhasználnak a pártoskodásra és a zavarkeltésre.

Az uralkodó (I. Ferenc) azt a megjegyzést fűzte mindehhez, hogy ha valami újat megtud az ügyben, közölje vele a további híreket is.

Erre már három nap múlva sor került, mert augusztus 27-i dátummal újabb jelentés készült Koppi munkájáról. Ebben jelzi, hogy kézhez kapta a művet, melynek szerzőjét is megnevezi ezúttal, megállapítva róla, hogy egy tudós piarista, aki Horányi és Kovachich⁸ segítségével írta meg a könyvét. Pirossal jelöli meg a mellékelt műben azt a helyet, ahol a szerző azt írja, hogy – a Habsburgokkal kötött szerződés miatt – nem tart igényt Árpád ezen leszármazottjának hazahívására. Ezért – mint írja – nem is lehet szemrehányást tenni a szerzőnek, legfeljebb haszontalannak nevezhető az írása, amely semmivel sem járul hozzá a magyar történelem helyesbítéséhez. Ugyanakkor ismételtlen hangsúlyozza: befolyása lehet mégis azokra a nyugtalan pártvezérekre, akik e mű által olyan eszméket terjesztenének el, amelyek csak újabb viszályok forrásai lennének.

De azt is rosszallja a feljelentés készítője, hogy az egész könyvet átjárja egy a nemzeti jogokért síkraszálló magyarnak a szelleme, aki nemzetét teljesen szabadnak tekinti, a királyban pedig mindössze egy szabadon választott uralkodót lát.⁹

Pirossal jelöli meg a bevezetésnek azt a helyét is, amely dicséri II. Lipótot, azonban ezt csak elődje – ti. II. József – rovására teszi, mert az új uralkodó a királyi méltóságot ismét visszaállította és Magyarországot visszaadta a magyaroknak.

Kitér Saurau gróf jelentése a 27–41. lapig terjedő részre is, és rosszallja, hogy a szerző itt behatóan foglalkozik Grossinger személyével és nézeteivel, noha az ellene folyó rendőri vizsgálat még nem fejeződött be. Igaz, engedélyezték, hogy az újságok a bűnügyek eredményeiről hírt adjanak, de e munkába nem lett volna szabad beiktatni egy ilyen kárörvendő kirohanást egy

⁵ HORVÁTH: *i. m.* és ECKHARDT Sándor: *A francia forradalom eszméi Magyarországon*. Bp. é. n. 35.

⁶ A kérdés irodalmából: SCHWARTNER Márton: *De gente Croviaca Hungariae regum stirpis Arpadianae hereditario successionis iuri non adversa*. – HORVÁTH: *i. m.* 62–70. – *A magyar jakobinusok iratai I.* Szerk. BENDA Kálmán. Bp. 1957. 88.

⁷ Pray György történetéről, az Egyetemi Könyvtár könyvtárosáról Karl Denisről a bécsi udvari könyvtár őréről van szó.

⁸ Horányi Elek piarista író és Kovachich Márton György történetíró.

⁹ „In dem ganzen Buche herrscht der Geist eines für die vermeyntlichen Nationalrechte schwärmerisch eingenommenen Ungars, der seine Nation als ganz frey, un den König nur als ein freywillig gewähltes Oberhaupt betrachtet, wie es aus mehreren Stellen des Buches einsichtlich wird.”

olyan szerző ellen, aki a magyar nemzetnek „néhány vélt jogát” közelebről megvilágította.¹⁰ Feltűnőnek találja azt is, hogy Koppi a 32. lapon Grossingert azért ítéli el, mert a magyarországi királyokat monarcháknak nevezte.

Gróf Saurauak Grossinger iránti szimpátiája érthető, hiszen ő éppen a Koppi által vitatott *De iure publico Hungariae* című munkájában, többek között azt állította, hogy bármire is esküdtek meg a királyok a népek, azok megtartására nem kötelezhetők, a szerződések pedig, amelyeket kötöttek, nem érvényesek. I. Ferenc abszolutizmusához is közel álltak e gondolatok, sokkal közelebb mint Koppi nézetei, melyek szerint „az uralkodóknak, akik e nemzettől kapott joggal uralkodnak, nincs szükségük hazug címekre, elferdített történetekre. A fejedelmi hatalmat más dolgok őrzik meg; mégpedig: „legum vigor et integritas, iura naturae et socialia, pacta conventa... et similia”.¹¹

A feljegyzés arról is tudósítja az uralkodót, és megjegyzendőnek találja, hogy ezt az oly „kedvezőtlen időben” megjelent és „haszontalan” vizsgáldást Kanz cenzor és Hoffinger titkár engedélyezte megjelenni, de míg az előbbi „imprimatur”-ra ítélte, az utóbbi csak „admittitur” minősítéssel látta el.

Végül bejelenti Saurau gróf, hogy beadványához csatolt egy levelet, melyet Abaúj vármegye a budai Helytartótanácsához küldött és amelynek tartalmát Magyarországon mindenfelé eljuttatták. Abaúj vármegye ezen ismert cenzúra elleni tiltakozásáról¹² a rendőrfőnök úgy vélekedett, hogy a cenzúra megszigorítását kárhóztató irat — amivel kapcsolatban, elhallgatva azt a nem éppen lényegtelen körülményt, hogy a fentiekben tárgyalt mű még 1790-ben jelent meg, még azt is megjegyezte némi gúnnyal, hogy Koppi könyvének megjelenése nem igazolja e szigort — szerinte a protestantizmus és a nyugtalan vármegyék szellemét idézte. Saurau gróf szerint a megyei irat szerzői csak azért zajonganak, hogy a nagyobb méretű sajtószabadság által alkalmat nyerjenek bujtogató írásművek minél nagyobb számban való terjesztésére. Végül megjegyzi, hogy mindkét érintett tárgykör kívül esik a Polizei-Hofstelle hatáskörén: ezért korlátozta csak a fentiekre a kötelességszerűen készített jelentését. (Hamarosan tudomásul kellett vennie, hogy a cenzúra-ügyek is rendőri ügyekké válnak, az ő hatáskörébe kerültek.)

Az akta alján olvasható megjegyzés szerint az uralkodó a számára megküldött brosúrával kapcsolatban a szükséges intézkedést megtette. Ez — mint ismeretes — Koppi munkája példányainak elkobzását jelentette.¹³

KÓKAY GYÖRGY

¹⁰ „... die ganze Periode über Grossingere gehört nicht zum Gegenstände dieser Schrift, und ist ein hämischer Ausfall gegen einen Schriftseller, welcher manches vermeychtliche Rechte der ungarischen Nazion näher beleuchtet hat.”

¹¹ HORVÁTH: *i. m.* 66.

¹² Abaúj vármegye e tiltakozása ismert a szakirodalomban, de gróf Saurau véleménye nélkül.

¹³ „Die gesuchten Ausdrücke und gezwungenen Wendungen, mit welchen die Strenge der Bücher-Censur getadelt wird (wovon das oben angeführte Buch eben kein Beweis ist) verrathen den Geist des Protestantismus und der als äußerst unruhig bekannten unteren Komitate. Man schreiet es darauf anzulegen, durch mehrere Preßfreiheit nur die Gelegenheit zu erhalten, aufwieglerische Schriften mit mehr Bequemlichkeit zu verbreiten.”

Csokonai Vitéz Mihály történeti-földrajzi tárgyú könyvkijegyzései. II. Az anyag keletkezése és háttere.*

A. Keletkezéstörténet

A keletkezés idejével és indítékaival eddig csak Fekete Csaba foglalkozott. Említett tanulmányában ő Csokonai praepceptor korára (1794), tágabban 1792–1794 közé teszi az anyag keletkezésének idejét, helyét pedig természetesen Debrecenbe. Megállapítja, hogy Csurgón is segítségére lehetett a kész, leírt anyag.¹ Csak a K 669 kéziratköteget vizsgálta, a K 679/L.-ből csupán az első kijegyzett könyv évszámát veszi figyelembe (1791).

A keletkezés indítékaira vonatkozóan három föltevése van:

1. „A Statistika, História, Utazások, Politica és Geographia a természeti históriával együtt 4 esztendőktől fogva egyedül való foglalatosságom.” 1801-ben írja ezt Csokonai, amikor bécsi hírlapszerkesztőnek ajánlkozik. A tanulmányíró nem tartja valószínűnek, hogy könyvekből kiírt adatokkal akarta volna beajánlani magát a költő.

2. Tervezhetett valamilyen furcsa verszetet a travesztíára könnyen kapható költő, de ezt sem bizonyítja semmi.

3. Iskolai használat szerinte magyarázhatja a tudományos vagy költői célra értelmetlen betűrendes átdolgozást is. A kitűzött témák megverselése általános gyakorlat volt, a megverselendő téma lehetett akár földrajzi is. Másrészt a tantárgy elsajátítását is színezhette az érdekes megközelítés, és kedvezett Csokonai lenyűgöző egyéniségének. Ő ezt a lehetőséget véli legvalószínűbbnek.

I. A kéziratkötegek létrejöttének sorrendje

Nincs konkrét utalás arra vonatkozóan, hogy a két kéziratcsomó, illetve azok kijegyzései eredetileg hogyan követték egymást. Fekete Csaba a K 669 nagyobb egységeire vonatkozóan a következőket állapította meg:²

„Cellarius, Cluverius és Hornius megnevezett műveiből kiírott adatok; gondos, nyugodt írással; — ez a legkorábbi réteg.”

„Részben Csokonai, részben két diákkéz írásával további latin szövegrészek, a magyar szöveg üresen maradt helyeire másolva Beckmann, Hofmann és Luyts munkájából.”

„A. A. A. — V. V. V. fejlécek alá sorolt, magyar nyelvű lexikális rész, Csokonai és egy harmadik diákkéz írásával; az előbbinél helyenként elkapkodottabb és valószínűleg későbbi.”

Nehezen képzelhető el, hogy a lexikális rész későbbi legyen, mert mint említettem, úgy tűnik, hogy Hofmann lexikonából kimásoltatott latin szócikkek egy részének helye a magyar címszavakhoz igazodik. Fordítva ez nem igaz, mert a latin kijegyzés a megfelelő magyar szöveg *alatt* van, és nem tudta volna olyan pontosan kiszámolni a magyar szócikkek terjedelmét Csokonai, hisz Hübnertől és Szászkytól is írt hozzá. Ezért úgy gondolom, hogy Hofmann lexikonának másoltatását már a kész magyar szócikkek ismeretében végezte.

Beckmann munkájáról azt állapíthatjuk meg, hogy megfelelő részeit a Hofmanntól származó sorok alá íratta le Csokonai (a két másoló nem azonos), tehát valószínűleg későbbiek, sőt a magyar lexikonba is utólag kerültek be a szövegek fordításai (ugyanaz a kéz, aki latinul kimásolta).

Luyts könyvének kijegyzése nem követi a lexikális rész, illetve a Hofmann-szócikkek sorrendjét, és az üresen maradt részekre van másolva. Gyakran ugyanannak a lapnak „a” és „b” oldalát teljesen elfoglalja, tehát ezek lehetnek utólag betoldott lapok is. Valószínűleg ez a kötet legkésőbbi rétege.

* Az I. részt l.: MKsz 1996. 3. sz. 391–407.

¹ A keletkezésre vonatkozóan FEKETE Csaba: *i. m.* 77–78.

² Uő.: *i. m.* 71–72.

A következő probléma, hogy van-e kapcsolat a két kéziratcsomó között. Korábban már beszéltem a K 679/I. Hübner- és Szászky-kijegyzéseinek összefüggéséről a magyar nyelvű lexikonnal. Csak ezek kapcsolódnak a K 669-hez. A keletkezés sorrendjére vonatkozóan:

– A lexikális részben csak akkor találunk Hübner neve mellett oldalszámot, ha arról nincs kijegyezve a K 679/I.-be. Ez igazolhatná, hogy a kompiláció létrejöttkor már készen volt a Hübner-kijegyzés, de az is lehet, hogy Csokonai azokat a részeket akarta így jelölni, amelyek nem a Kanári-szigeteket tárgyaló fejezetből valók, a K 679/I.-be viszont csak az került be.

– Éppen a Szászkytól lefordított szöveg előtt találjuk a lexikon címszavainak egy részét – ráadásul a forrás megjelölése nélkül. Logikusabbnak tűnik, hogy a kész lexikon címszavai kerültek ide, mint az, hogy jegyzetelés közben vetett volna oda Csokonai néhányat a keletkező lexikon szócikkeiből betűrendben.

– A K 669 magyar nyelvű lexikális része valószínűleg korábban keletkezett, mint a K 679/I. följegyzései, mert nem került bele az a hatalmas mennyiségű információ, amit ezen kívül még közel harminc könyvből összeszedett a költő, sőt nem is utal rájuk (Hübner és Szászkyt kivéve).

– A K 669 kijegyzéseinek forrásai 1735 előttiak, és ó-geográfiát tárgyalnak. A K 679/I. zömében 1780 utáni munkákat tartalmaz. A legkorábbi 1704-ben, többségük 1780 és 1800 között, a legkésőbbi pedig 1800-ban jelent meg, jellegüket tekintve modernebbek, mint az előbb említettek. Mindez valószínűsíti, hogy a K 679/I. kijegyzései későbbiek.

Hogy a kisebb egységeknek mi a sorrendje, azt ma igen nehéz megállapítani. Az évek során minden bizonnyal több lap összekeveredett. Nem igazít el a könyvek megjelenési ideje sem, hisz a K 679/I. első kijegyzésének forrását 1791-ben adták ki, de 1704-ből való könyvet is találunk közöttük. Segítségünkre lehetnek a nagyobb fogások, mert a bennük levő szövegek nagyjából egy időben keletkeztek, így az is könnyebben meghatározható, hogyan követik egymást. Mivel folyamatosan jegyzetelt Csokonai, sokszor található ugyanazon a lapon az egyik szöveg vége és a másik eleje, ilyenkor egyértelmű a sorrend.

2. A keletkezés ideje és helye

Ha az egész anyagot tekintjük, megállapíthatjuk, hogy folyamatos munkáról van szó, amit Debrecenben kezdett, de eltávózása után (1795) tovább folytatott Csokonai. A K 669 forrásai 1735 előttiak, és mind megtalálható a kollégiumi könyvtárban. Kéziratok bejegyzések igazolják, hogy már Csokonai idejében is ott voltak, hiszen ezek az 1767 előtti évekből valók. Feltételezhetjük tehát, hogy ezek a följegyzések valóban Debrecenben keletkeztek. A K 679/I. kézirat-köteggével bonyolultabb a helyzet. Sok könyv megvan a kollégiumi könyvtárban, de nem lehet elkülöníteni olyan egységet, amely egyértelműen 1795 előtti lenne. Meissner Ferenc könyvkereskedése 1796 és 1799 között működött, tehát a kijegyzéseknek ez a része ebben az időben keletkezhetett. Fábrí professzor Geográfiáját Csurgóról kérte a költő 1799-ben, sőt Gaál Lászlónak, Csokonai egyik diákjának csurgói visszaemlékezéseiből tudjuk, hogy a költő „gyönyörködött különösen a’ természettani, földleírasi, történeti és poétai munkákban. [...] éjtszaka éjfélig ő maga gyertya világnál olvasott extrahált. – mutatják jegyzetei mellyeket tsomóstul bírnak. De meg magam láttam.”³ Tehát valószínűleg segédtanítótsága alatt is folytatta a munkát.⁴ A már Fekete Csaba által idézett, 1801-es levél szerint pedig a „Geographia a természeti históriával együtt 4 esztendőktől fogva egyedül való foglalatosságom.” A legkésőbbi könyvek 1800-ban jelentek meg (Townson és Budai Ézsaiás munkái). Az 1801–1802-ben írott levelek-

³ *Csokonai emlékek*. Kiad. VARGHA Balázs. Bp. 1960. 433.

⁴ Ezt támasztja alá az 1799-ben Csurgón keletkezett Georgicon-fordítás kézírata is, amelynek első lapján a Kanári-szigetek felsorolását találjuk.

ben többször említi Townsont, tehát ebben az időben jutott hozzá az útleírás francia fordítása. Az évszám igazolja, hogy még Debrecenbe való végleges visszatérése után is jegyzetelt.

B. A kijegyzések indítékai, a téma korabeli aktualitása

1. Csokonai mint diák és tanár

Csokonai földrajzi jellegű tájékozódásának hátterében a debreceni Kollégium áll, ahol 15 évet töltött (1780–1795). A földrajzot mint önálló tantárgyat Maróthi György vezette be, (1738–44 között tanított), aki működésével óriási föllendülés elindítója volt. A baseli egyetemen végezte tanulmányait, mely református jellege miatt mindig kedvelt volt a protestáns diákok körében; legtöbbször a XVIII. században tanultak itt, mintegy kétszázan.⁵ Külföldi tanulmányútja során — készülve a tanításra — nagyon sok könyvet vásárolt, amelyek hagyatékából a Kollégium könyvtárába kerültek.⁶ A história és ékesszólás professzora lett, és a történelem oktatásához kezdetől hozzákapcsolta a geográfiát, amin ekkor még egyértelműen történelmi vagy politikai földrajzot értektek.⁷ Államismét is tanított, tananyagában Hübner hatása érezhető. Az ó-geográfia oktatásához ókori szerzők műveit és a „nagy Celláriust” (*Notitiae...*), az új-geográfiához pedig a „kis Cellarius” (*Geographia...*) mellett híres lexikonokat — többek között Iselin és Hübner munkáit használta. Csokonai diáksága idején Sinai Miklós tanított a Kollégiumban történelmet és földrajzot (1760–91). Módszereiben Maróthit követte, de az új-geográfiához már Tomka — Szászkyt (*Introductio...*) is fölvetette. Az ó-geográfia oktatása a második osztályos declinistáknál kezdődött. Sinai utódja Budai Ézsaiás lett, aki 1785/86-ban Csokonai privatus praeceptora volt, majd göttingeni tanulmányából hazatérve, 1794-től a kollégium tanára. Az 1734-ben alapított „göttingai” egyetem haladó szellemisége miatt szintén nagyon kedvelt volt a diákság körében, akik könyvekkel megrakodva tértek haza. Az egyetem nagyon híres központja volt az utazási irodalom tanulmányozásának és kiértékelésének. Bizonyítja ezt, hogy sok kijegyzés forrása származik valamelyik itteni professzortól (Köhler, Schlözer, Büsching, Fabri és Meusel). Budai szintén az említett tankönyveket használta a földrajz oktatásához, 1801-ben pedig fölkérték egy magyar nyelvű ó- és új-geográfiai tankönyv megírására, ez azonban nem valósult meg.

Csokonainak mint a Kollégium diákjának volt tehát alkalmuk megismerni ezeket a műveket. Elképzelhető, hogy a magyar nyelvű lexikális rész kifejezetten iskolai feladatra készült, és fölkelte a költő érdeklődését, további kijegyzésekre készítette. Praeceptorként maga is tanított földrajzot. Bizonyítja ezt az 1794-es *Specimen Poetarum*, az általa tanított poétai osztály tananyagának jegyzéke. Ebben leírja, hogy az egyes tantárgyakból mire haladt az osztály. A földrajzról ezt olvashatjuk: „Geographiam antiquam percurrerunt” (Az antik földrajzot végighaladtak).⁸ 1799 májusától Csokonai a csurgói gimnázium segédtanítója. A visszaemlékezések és levelek valószínűsítik, hogy itt is tanított földrajzot. „Fábi Professzor Geographiáját” azért kéri, mert „rövid sistemát s iskolai kézikönyvet” akar készíteni a tanítványok számára. A tanításhoz segédanyagul szolgálhattak a kijegyzések és a betűrendbe szedett kompiláció. Mégis úgy gondolom, a kijegyzések anyagával, ha kezdetben nem is, de később mindenképp további földolgozási terve volt, mert nehezen képzelhető el, hogy ilyen sok könyvből annyi leírást és adatot kivonatolt csupán oktatási segédanyagként. Ehhez kicsiny hányaduk is elegendő lett volna. Nem kizárt

⁵ Erről részletesen l. LENGYEL–TÓTH: i. m.

⁶ Könyvtárának bemutatását l. ÖTVÖS János: *Maróthi György könyvtára*. = A debreceni KLTE könyvtárának Évk. 1955., Debrecen, 1956. A könyvek között volt pl. Cellarius, Pufendorf és Iselin megnevezett munkája is.

⁷ A földrajz tanításáról l. GONDÁNÉ: i. m. (Maróthi földrajzi előadásait két kötetben őrzi a Kollégium R 295/a–b.)

⁸ MM: II. 785.

azonban egy anyanyelvű kézikönyv elkészítésének a terve, ahol a szigetek leírása, történelme és irodalmi vonatkozásai egyaránt fontos szerepet kaphattak volna, hiszen láttuk, hogy a témához nem talált magyar irodalmat. De ilyen szándéknak sincs nyoma az életműben.

2. A kivonatolás mint XIII–XIX. századi műfaj

A két bemutatott kéziratköteg kijegyzései közel negyven könyv meghatározott téma szerinti kivonatai. A magyar nyelvű lexikális rész esetében is erről van szó, csak ott Csokonai betűrendbe szedte az információkat. A kivonatolás „a lényeges információ kiemelésére specializálódott”, és Penke Olga szerint a felvilágosodás korának divatos rövid műfaja volt. 1780 és 1830 között nincs olyan író, akinél ne találánánk meg ezt a műfajt valamilyen formában.⁹ Lét-rejőtte szorosan összefügg a felvilágosodás filozófiájával, amelyben az ismeretek összességének összegyűjtése a rendszerezés és továbbadás vágyával fonódik össze. Magyarországi történetét a magyar nyelvű olvasás megszerettetésének és a tudományok magyar nyelvű művelésének programjához kapcsolja. Jellegzetes példái között említi Molnár János *Magyar Könyvház* című vállalkozását, amelyből négy különböző helyen is olvashattunk kijegyzéseket. Ilyenek voltak első magyar nyelvű folyóirataink is, közülük legjellemzőbb példaként Péczeli (1750–1792) *Mindenes Gyűjteményét* említi, amelyet Péczeli halála után Csokonai folytatni akart: „Okaim erre ezek. Mert így a magam írásaimat, amelyek többnyire apró darabok, szintűgy kiadhatom, azonban a tudósoknak közé iktatott munkáival a könyvnek dísz, kedvességet és tekintetet adhatok... Új Mindenes Gyűjtemény lesz a neve...”¹⁰ Penke Olga két típust különít el: az egyiket folyóiratokban, könyvekben megjelent munkák képviselik, másikat pedig a kéziratos „kiszedegetés” formája. Erről van szó Csokonai esetében. Az iskolai tanulmányok során saját használatra írt kivonatok is nagyon elterjedtek voltak, a költő kedvelte és művelte ezt Debrecenben, Csurgón pedig, Gaál László szerint, éjszakánként is szorgalmasan „extrahált”. A két kéziratsomos különös „extrahálás”, azaz kivonatolás, mert nem könyvek tartalmát foglalta itt össze, hanem bármit talált, ami valamilyen módon kapcsolódott a Kanári-szigetekhez, azt „kiszedegette”. Hogy milyen céllal gyűjtött össze ennyi följegyzést ugyanarra a témára vonatkozóan, arra sehol nem találunk magyarázatot, ezért csak föltevéseink lehetnek.

3. „Földrajzi eufória” – Aranykor-mítosz

Julow Viktor is észrevette Csokonai fokozott földrajzi érdeklődését: „jellemző rá valami ‚földrajzi eufória’, a sokszínű világ, messze népek, soha nem ismert tájak átható nosztalgiája. Nyugtalan, forrongó érdeklődését ránk maradt nagy tömegű geográfiai jegyzete is mutatja. Képezelete néha egészen a hottentottáig, otahajtáig (tahiti-beliekig) és mindennemű ellenlábaskig is elkalandozik...”¹¹ Egész életében végigkíséri ez a nosztalgia. Maga a költő a *Halotti versekben* vall róla:

„Boldog! ki a tündér románok helyébe / Útazók írásit forgat a kezébe, [...] / Aki ásítózva ül toalettéhez / S unalommal nyúl egy utazó könyvéhez, / Kis olvasás után emberré kezd lenni, / Földekről, népekről esméretet venni, / Rátalál helyére e nagy planétában, / S mi ő az emberi nemzetek láncában? / Azt érzi, hogy ott jár és ébren álmodik, / Egyre tanul s múltat, henyl s okosodik.” (III. rész, utolsó versszak)

⁹ PENKE Olga: „A könyveknek veleje” – *A felvilágosodás egy rövid műfajának magyarországi története (1780–1830)*. Előadás a debreceni Felvilágosodás Konferencián, 1995.

¹⁰ Széchényi Ferenc grófnak, Komárom, 1798. jan. 23.

¹¹ JULOV Viktor: *Csokonai Vitéz Mihály*. Bp. 1975. 115.

A *D[ebreceni] Magyar Psyche* tréfás újságparódiája mögött felsejlő hatalmas földrajzi ismeretanyag kapcsán Debreczeni Attila is utal a szóban forgó két kéziratcsomóra.¹² Már beszéltem a megfelelő helyen arról, hogy Raff neve és munkájának címe fölbukkan a szövegben, sőt „Cook Kapitány”, „Porto Santo” és a „Fortunata Insulák” is, de csak szójátékként szerepelnek. Talán azt is érdemes megemlíteni – tekintve a kijegyzések tartalmát –, hogy a spanyolországi bort összehasonlítja a tokajival; más kapcsolat azonban nem mutatkozik a kijegyzésekkel.

Csokonai nagyfokú érdeklődését kétségtelenül XVIII. század nagy felfedező útjainak hatása is motiválja. Ez az időszak tekinthető a tengeri felfedezések második nagy korszakának. A század egyik legnagyobb eseménye, hogy Cook felfedezi az ötödik földrészt, megdöntve ezzel a „Terra Australis” feltételezett létezését, és föltérképezi Ausztrália keleti partjait, a figyelem központjába helyezve ezzel a Csendes-óceán déltengeri szigeteket. A tengerentúli utazások eredményeként sorra születtek meg a néha valótlant is állító, rendkívül népszerű utleírások, amelyeket igyekeztek minél gyorsabban lefordítani különböző nyelvekre, vagy lefordítva kivonatolni – magyarul például Molnár János. A fordítások gyakran gyűjteményes kiadásokban jelentek meg, és sok a külföldön tanuló diákokkal került Magyarországra. Az európai ember számára kihívást jelentett a más népekkel, más kultúrákkal való találkozás, azok megismerése és elfogadása. A bennszülöttek kezdeti lenézése után megjelenik velük kapcsolatban a rousseau-i „homme naturel” (természeti ember), majd a „nemes vadember” fogalma. Ők lesznek az igazán szabad, ártatlan és boldog, a természettel összhangban élő ember szimbólumai. Különösen igaz ez az 1775 után föltűnő, rendkívül nagyhatású alakra, a szigetlakóra.¹³ Külső megjelenésüket tekintve az antik szépségeszményt vélték a kutatók fölfedezni bennük, a déltengeri szigeteken pedig az Édent, a „földi Paradicsomot”. Csokonai számára a szigeteket a vágyott aranykort testesíthették meg. Életműve bizonyítja, hogy milyen fontos volt számára a tökéletes boldogság elérésének lehetőségét megteremtő aranykor világa. A Kanári-szigetek történelmi, irodalmi, mitológiai vonatkozásai, a hozzájuk fűzött legendák, a valaha virágzó, elsüllyedt Atlantisz, a szigetek rendkívüli termékenysége, az örökké nyíló virágokról szóló hírek éppen eléggé indokolják ezt. Az ókorban itt volt a világ legnyugatabbi pontja, ezért itt húzták meg az első Délkört, ide képzeltek a Heszperidák kertjét, és Horatius ide helyezte az Elíziumi mezőket, a boldogult lelkek helyét. A Heszperidák kertje, amely a görög mitológiában az élet és halál dialektikáját jelképezte, Vörös Imre szerint a felvilágosodás költészetében „az Édenkert által szimbolizált „aranykor” eszméjét” testesítette meg.¹⁴ Nem csoda hát, ha a költő érdeklődését megragadta a Kanári-szigetek világa.

4. A klíma-elmélet hatása

A déltengeri szigetek lakóinak tökéletes boldogságát, természetes szabadságát, paradicsomi világát sokan a kedvező éghajlattal és az ebből adódó fenséges természeti környezettel hozzák összefüggésbe. Megfigyelték, hogy nem csupán gondtalanok, hanem „fiatalok maradnak a szigetlakók, hála a kedvező éghajlatnak [...] Bougainville [már Cook előtt érintette Tahiti szigetét], aki feltétlen és meggyőződéses híve volt Montesquieu milióelméletének, teljesen a külső körülményeknek tulajdonította, hogy a szigetlakók a legcsekélyebb kellemetlenség nélkül érik el boldog öregkorukat.”¹⁵

¹² DEBRECZENI Attila: *Csokonai az újrakezdések költője*. Debrecen, 1993. 176. (Erről a témáról bővebben szól „A természeti ember” című fejezetben, 174–177.)

¹³ Erről részletesen l. BITTERLI, Urs: „Vadak” és „civilizáltak”. Bp. 1982. (Különösen: 495–510.)

¹⁴ VÖRÖS Imre: *Természetszemlélet a felvilágosodáskori magyar irodalomban*. Bp. 1991. 82.

¹⁵ BITTERLI, U.: i. m. 499.

Tahiti (Otahitá) szigete, mint a természettel tökéletes összhangban élő nép világa, Csokonainál is fölbukkan. Leghosszabban a Dayka Gábor műveiről szóló bírálatában ír róla az egyik vers kapcsán: „A' Húronnal nem jöhet őszve egy aurea aetasban élő nép, [...] A' physica festéssel is, melly a' moralist, vagy a politikait színezi, nem jól jön őszve Otaheite' szigetének boldog Climája; melly, jóllehet a' Torrida Zona alatt esik, mégis sem Lakosait meg nem feketíti és apathizálja sem a' rekkenő hévségeket nem érezi. Örökös tavasz van annak Cocusos erdejiben [...]”¹⁶ Aura aetasban, aranykorban élő népről beszél, akik éghajlati adottságaiknál fogva boldog Climában élnek. A felvilágosodás korában egész Európára nagy hatással volt a klímaelmélet, amelynek fő képviselője a francia Montesquieu. Szerinte az éghajlat határozza meg egy nemzet szellemét, sajátosságait, szükségleteit, törvényeit, szokásait. Követői azt vizsgálták, hogy mennyiben határozza meg egy nép sorsát, természetét, kultúráját a földrajzi elhelyezkedés és az éghajlat. Magyarországon is nagy érdeklődést keltett az elmélet. Budai Ézsaiás doktori értekezésének is ez áll központjában, arra keres magyarázatot, hogy a kultúra miért fejlődött ki Európa északi részén később, mint a délin. A fő okok között a kedvezőtlen természeti viszonyokat, zord éghajlatot, rossz talajt és földrajzi elzártságot is megemlíti. A *Közönséges História* kijegyzett részében is éppen a Climának az emberekre tett hatását bizonygatja. Csokonai is foglalkozott az elmélettel, életművében jelentős szerepe van (bizonyítják ezt a *Marosvásárhelyi gondolatok* és a *Halotti versek* is). Az érdeklődés megmutatkozhat az Atlanti-óceán déli szigeteire, azaz a Kanári-szigetekre vonatkozó följegyzésekben is, de úgy gondolom, itt nem ez jelenik meg hangsúlyozottan.

5. „A ferrói szent fa”

Érdekes kapcsolatot találunk ebben a témában Kölcseynek *A ferrói szent fa* című töredékben maradt elbeszélésével, amellyel kapcsolatban Szilágyi Márton részletesen szól Csokonai földrajzi följegyzéseinek ide vonatkozó részéről.¹⁷ A töredékben fölbukkan Atlantisz legendája is. Kölcsey forrása Bory de St. Vincent *Geschichte und Beschreibung der Kanarien-Inseln* című útleírásának német fordítása, amelyet 1804 áprilisában, tehát a Csokonai halála előtti évben adtak ki Weimarban. Kölcsey azzal kezdi a Kanári-szigetek bemutatását, hogy ezeket nevezték az ókorban boldog szigeteknek, illetve hogy a kanárimadarak révén váltak híressé. Ugyanezt Csokonai kijegyzéseiben, illetve bármelyik földrajzi kézikönyvben megtalálhatjuk. A történet Ferro szigeten játszódik a francia Bethencourt királysága idején, 1404-ben. Kölcsey hosszasan beszél az őslakók társadalmáról, szokásairól, a guancsok halottkultuszáról, majd Ferro nevének eredetével foglalkozik (Hero = sziklahasadék), sőt említi geográfiai jelentőségét, az első Délkört is. A vízhiányról és a szent fáról is beszél, ami csodálatos módon enyhíti a szárazságtól szenvedő lakosság szomját. Az elbeszélés egyik konfliktusa éppen abból adódik, hogy az őslakók el akarták rejteni a szent fát az idegenek elől, akik a szomjúság miatt már eltávozni készültek, de egy asszony elárulta a titkot, mert szerelmes lett egy francia katonába. A fa részletes leírását, csodálatos tulajdonságait, sőt ezt a történetet is megtaláljuk Csokonai kijegyzéseiben, sőt a magyar nyelvű lexikális részben kétszer is szerepel a *Santo* címszó, ahol a fa részletes leírása után elmondja a történetet két, lényegében azonos változatban (Hübner és Hofmann szerint):

„Ezt a' fát eldugták a' lakosok, és a' Spanyolok, a' kik ebbe a' szigetbe kiszálltak, már ismét el akartak költözni, mivel se patakot, se kútat nem láttak, se nem hallottak. Hanem egy asszony, a' ki a' Spanyolokkal jó alkuba volt, elárulta a' titkot. Hübner Vollst.”

¹⁶ Csokonai levele Kazinczyhoz, 1803. febr. 20.

¹⁷ SZILÁGYI Márton: *Kölcsey „A ferrói szent fa” című novellatöredékének forrása.* = ItK 1994. 2. sz. 228–246.

A másik címszónál: „A' Lakosok eltitkolták ezt a' Spanyoloktól, gondolván, hogy a víz' nemléte miatt elhagyják a' Szigetet: de egy Kurva jelentette ki a' titkot, 's úgy fenekelték meg itten magukat osztán a' Spanyolok. H. Ferri.”

Tehát ismert motívumról, közszájon forgó történetről van szó, ami viszont nem csupán Kölcsenynek, hanem már Csokonainak is fölkelte az érdeklődését. Figyelemreméltó, amit Szilágyi Márton a töredékben maradt novella lehetséges értelmezéséről ír: a novella az *életfaképzet* irányába éppúgy fejlődhetett volna, mint a szimbolikus vagy allegorikus értelmezés irányába. A ferroi szent fa (esetleges életfa-szimbólum) esetében tehát közismert legendáról van szó, amely szintén fölkelthette a téma iránt egyébként is fogékony költő érdeklődését. Annál is inkább, mert ez a motívum is kapcsolatba hozható az Éden, az aranykor képzetével. Kölcsey műve is igazolja, hogy a téma egy író vagy költő számára sokféle földolgozási lehetőséget rejtett magában. A probléma az, hogy Csokonai életművében sehol nem találjuk nyomát a hatalmas mennyiségű kijegyzés földolgozásának.

A Kanári-szigetekre vonatkozó följegyzések keletkezésére vonatkozóan — a meglévő néhány információ alapján is — csak fölvevéseink lehetnek. Egészen biztos, hogy folyamatos munkáról van szó, amit debreceni diákévei alatt kezdett el Csokonai — hogy pontosan mikor, nem tudjuk, de a szakirodalom szerint 1793–94 körül jelentkezik nála a „földrajzi eufória”, és végigkíséri egész életében. Még Debrecenbe vélegesen visszatérve (1800) is hűségesen jegyzeteti az ide vonatkozó információkat. A fennmaradt, hatalmas mennyiségű anyagot közel negyven, többnyire történeti-földrajzi kézikönyvből „szedegette ki”. Néhány szerzőre illetve művére utal egyéb írásaiban is, de ilyenkor sohasem közvetlenül erre a munkára vonatkoztatva említi őket. Földrajzi érdeklődése életműve alapján alátámasztható, de arról sehol nem tesz említést, hogy mélyebben foglalkozna konkrétan ezzel a témával, vagy nagyobb mennyiségű jegyzettel rendelkezne. A Kanári-szigetek többféle szempontból is fölkelthették a költő érdeklődését, de sehol nem beszél arról, hogy irodalmi vagy tudományos céllal egy magyar nyelvű lexikont készített, illetve összegyűjtötte volna a szépirodalmi vonatkozásokat, a történelmi, földrajzi, statisztikai adatokat, és sehol sem dolgozta föl azokat. Nem bizonyul elegendő magyarázatnak, hogy iskolai céllal készült ez az anyag, mert bár tényleg fölhasználhatta mint megverselendő témát vagy tanítási segédeszközt, ehhez elég lett volna a jegyzetömeg kis hányada is. Talán további terve volt az adatok összegyűjtése után azok rendszerezése — esetleg egy anyanyelvű kiadvány formájában, hiszen a kijegyzetelt források között nem találkozhattunk magyar nyelvűvel, ami a Kanári-szigetekkel bővebben foglalkozott volna. A rendszerezés azonban nem történt meg, így nyitott kérdés marad, hogy hol van ennek az anyagnak a helye Csokonai életművében. De hogy számottevő jelentősége van, az a jegyzetanyag hatalmas mennyisége és időbeli kiterjedtsége alapján bizonyosnak látszik — feltárásával és a felvetődő kérdések (valamint válaszok) megfogalmazásával az ezzel való szembenézést kívántuk elősegíteni.*

OROSZ BEÁTA

Az „őstörténész” Csokonai. Vajon idézőjelbe kell-e tennünk az *őstörténész* minősítést Csokonai esetében? Ha arra gondolunk, hogy az *Arpádiász*t, a honfoglalási eposzt megírni szándékozó *poétát* illetjük ezzel, akkor nemigen vonhatjuk kétségbe az idézőjel jogosultságát. Ha azonban szembesülünk azzal a poeta doctusszal, aki e nagy terv megvalósítására készült, ennek szentelve életét, már korántsem bizonyos, hogy indokolt az idézőjel. Csokonai olyan tájékozottságot árul el a magyar őstörténet problémáinak részleteiben, azok szakirodalmában, ami — még az irodalom és tudomány határvonalainak korabeli egybemosódottságát tudva is — több mint feltűnő.

* Köszönetet mondok Debreczeni Attilának, mert munkám során nagyon sokszor segítségemre volt, és Tóth Erikának, aki velem együtt dolgozott az adatok összegyűjtésén.

Persze nem újdonság Csokonai poeta doctus voltát emlegetni, s az ugyancsak ismeretes, hogy a költő kiterjedt kutatásokat folytatott a magyarság eredetével, honfoglalásával kapcsolatosan — a felhalmozott ismeretanyag részletekig hatoló számbavétele mindezek ellenére meghökkentő képet tár elénk, olyan impozáns „szakmai” felkészültségről vall.

Az alábbiakban Csokonainak az *Árpádiász* műhelymunkájaként végzett őstörténeti kutatásáról kívánunk részletes, elsősorban adatszerű áttekintést nyújtani. Nem foglalkozunk azon kérdésekkel, amelyeket a szakirodalom már — véleményünk szerint — megnyugtatóan tisztázott. Így csak jelezzük, hogy egyetértünk Szilágyi Ferenczel az Árpád-eposz tervezetének és elkészült 51 sorának datálási kérdéseiben: szemben Juhász Gézával, aki 1796-ra tette ezek kidolgozását, Szilágyi Ferenc bizonyította, hogy a terv legkorábban 1798—1799 körül merülhetett fel a költőben, a megírás pedig 1803 első felére tehető (vö. SZILÁGYI Ferenc: *Az Árpád-eposz keletkezéséről és forrásairól*. In: Uó.: *Csokonai művei nyomában*. Bp. 1981. 621—667.; a továbbiakban: SZILÁGYI: *CsMűv.*). Szilágyi Ferenc egyébként részletesen áttekintette az *Árpádiász* szakirodalmát, megvizsgálta a költő egyik feljegyzését (*A magyarok ősi vallásáról*) és azonosította forrását, továbbá igyekezett az eposztervnek a korabeli irodalommal való összefüggéseire is rámutatni. A magunk részéről az *Árpádiászt* a költő utolsó éveinek legfőbb integráló központjaként, a költő újonnan kialakított irodalmi programjának, a „nationalis poézis” jegyében fogant törekvéseinek a letéteményeseként értelmeztük, hozzátéve azonban, hogy ekkori költői kiteljesedése nem ebből az irányból sarjadt ki (vö. DEBRECZENI Attila: *Csokonai, az újrakezdések költője*. = Csokonai Könyvtár 1., Debrecen 1993. 137—139, 149—151.).

Az Árpád-eposz műhelymunkájának nyomaira elsősorban a költő levelezésében bukkanhatunk: 11 általa frott levélben tesz említést erről az 1801—1804 közötti időszakban (zárójelben megadjuk VARGHA Balázs népszerű szövegkiadásának az oldalszámait, *Csokonai Vitéz Mihály minden munkája*. II. Bp. 1981., a kritikai kiadás eredményei alapján pontosítva a levelek adatait).

1. Görög Demeternek, 1801. február vége (421—423.)
2. Festetics Györgynek, 1801. április 10. körül (429—431.; július 7-i keltezéssel)
3. Széchényi Ferencnek, 1802. február 13. (446—447.)
4. Kultsár Istvánnak, 1802. augusztus második fele (464—465.; 1802-es keltezéssel)
5. Széchényi Ferencnek, 1802. szeptember 16. (455—462.)
6. Széchényi Ferencnének, 1802. szeptember 18. (462—463.)
7. Johann Christian Engelnek, 1803. április 27. (487—488.)
8. Széchényi Ferencnek, 1803. május körül (483—484.; 1803-as keltezéssel)
9. [?Berzeviczy] Pálnak, 1803. május körül (489.)
10. Festetics Györgynek, 1803. július 17. (491—492.)
11. Kazinczy Ferencnek, 1804. július 14. (505—507.)

Ezekhez vehetjük még a költő két kéziratot jegyzetét (l. MTAK. K 755. 10b.; SZILÁGYI: *CsMűv.* 636—637.), valamint a *Lilla* és a *Dorottya* előbeszédeinek, továbbá az epopoeáról szóló értekezésnek a vonatkozó utalásait; ez utóbbi három írás 1803 első felében készült, tehát akkor, amikor minden valószínűség szerint a töredékes kidolgozás és a tervezet is.

Három levélben (a 3., 6. és 8. sorszámmal felsoroltakban) csak futólag említi a készülőben lévő Árpád-eposzt, mintegy ébren tartva főúri támogatói figyelmét saját személye és nagyratató terve iránt. Ezeket leszámítva érdemi megnyilatkozásokat rejtenek a levelek. Az első kettő azért érdemel figyelmet, mert az *Árpádiásznak* az életműbe való ágyazottságáról vall: a lezárás és újrakezdés egybefonódó mozzanatait fogalmazza meg e nevezetes sorokban a költő, e gondolatokat fejt ki a *Lilla*-előbeszéd végén, valamint az epopoeáról szóló értekezés utalásában is (l. erről DEBRECZENI A.: *i. m.* 54, 138.). Az utolsó három levél (valamint a *Dorottya*-előbeszéd) már a munka előrehaladásáról számol be: a Festeticsnek és Kazinczynak frott levelekben az eposz részletes tervezetének kidolgozásáról és önállóan való kiadásának állásáról szól, a feltehetően Berzeviczy Pálnak frott pár sor, amely nem más, mint az elkészült 51 sorhoz és a tervezethez

csatolt kísérőlevél, személyes megnyilatkozás a műhöz való viszonyáról („Ezzel sietni kellene, hogy belé ne hálnék”).

Az eposz műhelymunkálataiba a maradék három levél (4., 5., 7.) és a két kéziratot jegyzet enged bepillantást. Szomorú érdekességük ezeknek a helyenként értekezés mélységű leveleknek, hogy mindegyik valamilyen praktikus célzattal íródott. A szakmai érdekű részek elsődlegesen vonatkozásukban a címzett elkápráztatását szolgálták, a műveltséganyaggal való zsonglórkodést minden esetben követte a kérés. Johann Christian Engel ebben az időben Csokonai *Anakreoni Dalok* című kötetét cenzúrázta Bécsben, a kérés e munka meggyorsítására irányult. Széchényi Ferenc ekkor alapította könyvtárát, hozzá állásért fordult a költő, Kultsár Istvánhoz pedig ezt megelőzően a Széchényihez vezető út előkészítése végett. Mindez persze semmit le nem von a címzett megnyerésének céljából elősorolt gazdag ismeretanyag értékéből és érdekességéből, mindössze annak villódzó kifejtését magyarázza némileg. A legbővebb a Széchényi Ferenchez szóló, 1802. szeptember 16-i levél, ennek utalásait felfejtven haladunk előre a továbbiakban, az adott helyeken beidézve és tárgyvalva a másik két levél vonatkozó részeit is. A leveleket a kéziratokból adjuk közre, a Széchényi-levél szövegébe szögletes zárójelbe tett számokat illesztettünk, melyekkel az utalásokat mintegy csoportokba rendezzük.

Csak az *Árpádról* és *Óselejinknek* megtelepedésekről írandó Heroica Epopeoem is négy esztendő elforgása alatt, sok olvasásra és vizsgálásra adtak nékem okot; mellyből Nemzetünknek eredete, régi lakó helye, más nemzetekkel való atyafisága, és hajdani szokásai világosabb fényre jönnek. Ezeket öszveszedni, elrendelni, és historico-critica formában kiadni annyival interesszantabb volna, a' mennyivel jobban és többen kezdenek erről a' dologról még a' Külföldiekis gondolkodni, írni 's vetélkedni, és a' mint történni szokott külömbkülömbféle ('s néha képtelen) Systema-faragásokra vetemedni. [1] Olahus Rudbeckius, Upsaliai Professor, kezde legelőször a' Magyaroknak a' Lapponokkal való Atyafiságát rebesgetni, melyről idővel Sajnovits egész Könyvet írt. Őket követték Pray, Schwartner, Schlötzer, Gatterer, maga Kant és tsak nem az egész Külföld. Újabb systemát vettek fel Hell, a' ki a Kareliaiakkal, Fischer, Büsching a' kik a' Wogulokkal, 's még ujabban Spittler a' ki a' Kalmukokkal tett atyafiasokká bennünket. [2] Ki nem tudja az idvezült Praynak, Desericiussal 's az ő halála után Cetto Benedekkel való visszázkodásait Nemzetünk' eredetéről 's régi lakóhelyéről? Pray felette sokat tulajdonított a' Dequignes' Chinai Történeteinek, ugyan annyit, vagy még többet Severini és Szekér Joákim. [3] Legrégibb Historicussaink t. i. a' Béla' Iró Deákja és Túróczi megelégednek azzal hogy bennünket a' Scytháktól (de ezt vagum nomennek mondja Cornides) származtatnak, és régi lakásunkat Dentria, Magaria 's Bascardiába tészik. [4] Ezek után indul Palma és Katona; és ez az utolsó Úr hatalmasan vátatja a' mi Átfillával és a' Hunnusokkal való vérségünket, melyet már Schlötzer és Gebhárdi 's ő utánok mások nem csak kétségessé hanem neveltségessé is tenni igyekeztek. [5] Az akkorbéli Krónika-íróknál egy két helyetske fordúl elő tsak úgy szanaszánt a' Magyarokról; mint a' Napkeletiek közzül Const[antinus] Porphyrog[enitusnál], Leonál, Otto Frisingensinél, Luitprándusnál, Reginonál 's a' t. a' Napnyugotiak közül etc. [6] Fordúl elő az újabb íróknál is, millyenek, Plancarpinus, Rubruquis, Odoricus, Raynaldus, Aeneas Sylvius Piccolomini, Schall és mások: kik (legalább ebben a tekintetben) esmérletlenek. [7] Legkevésbé esméretének pedig nálunk Nesztornak Orosz Kronikája, és Abulgazi Bayadur Khánnak Tatár (vagyis Mongol) Genealógiai Historiája. Ezeknek és több ehez hasonló Iróknak, a' kik t. i. nem egyenesen a' Magyarokról írnak, 's többnyire tsak nagy Collectiókban fordúlnak elő, mint a' Corpus Historiae Byzantinae, a' Muratori Scriptorum Rerum Italicarum a' Pistorius Scriptorum Rerum Germanicarum az Orosz Krónikák Schlötzer által, a' Raynald Annales Ecclesiastici, a' Histoire Générale des Voyages, és annál fogva magános embereknek nem megszerzhetők, ezeknek, mondom, a' Magyarokat illető helyeit igen jó volna egy csomóba szedni, hogy Tudóssaink is jobban esmérhetnék, megszerzhetnék, belőlök dolgozhatnának és valahára Nemzetünk eredetét, atyafiságát, és régiségeit (mellyeknek bizonytalan volta egy egész Natio-

nak kissebbségére szolgál) kidolgozhatnánk. Én már gondolkoztam róla, hogy ha környülállásim kedveznek, ösveszedem és kiadom illy Név alatt: Thesaurus Antiquitatum Hungaricarum sive Collectio Scriptorum omnis aevi, Lingvae et Nationis, quicunque de origine affinitate, patria, moribus, rebusque gestis Magyarorum ad mortem Ducis Arpadi quidpiam memoriae proderunt. Ez énnékem magamnak is felette szükségés volna, hogy Árpádomat annál helyesebben elvégezhetném. Mert az akkori történetek, Geographia, Régiségek, Familiáknak, Váraknak és Városoknak eredeti, szokások, erkölcsök, vitézeknek személyes viseltt dolgaik 's a' t. még egybeszedve nintsenek. Míg pedig a' Documentumok mind keze alatt nem találtnak az embernek szörnyű nehéz az illy homályos állapotokban boldogúlni. (a MTA Könyvtárának Kézirattára, K 3/24.)

[1]

A magyar nemzet eredetének és rokonságának kérdései jelentik az első csomópontot a gondolatmenetben, pontosabban a magyar – finnugor nyelvhasznítás eredményeinek a számbavétele. Az itt először említett *Olahus Rudbeckius, Upsaliai Professor*, vagyis ifj. Olof Rudbeck (1660–1740) svéd tudós *Specimen usus linguae gothicae* (Uppsala 1717) című munkájában veti fel a finn – magyar nyelvrokonság gondolatát (vö. ZSIRAI Miklós: *Finnugor rokonságunk*. Bp. 1937. 480.). Magyarországon Sajnovics János (1733–1785) műve terjesztette el szélesebb körben ezt az akkor újszerű tudományos felfedezést (*Demonstratio idioma Ungarorum et Lapporum idem esse*, Koppenhága 1770.; Nagyszombat 1772.; magyarul I. SAJNOVICS János: *Demonstratio*. Ford. CONSTANTINOVIITSNÉ VLADÁR Zsuzsa. Bp. 1994. Bibliotheca Regulyana 2.; vö. ZSIRAI M.: i. m. 492–497.). Pray György (1723–1801) a hun – magyar rokonság híve volt, ehhez illesztette Sajnovics művének megjelenése után a lapp – magyar nyelvrokonság gondolatát úgy, hogy a lappokat is a hunok leszármazottainak mondta (*Dissertationes historico-criticae in Annales veteris Hunnorum*. 1774.; vö. KOSÁRY Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Bp. 1983. 575.; Pray őstörténeti munkásságáról részletesen I. VÁSÁRY István: *Az őstörténész Pray*. = ItK 1979. 287–292., a *Dissertatióra* nézve: 290–291.).

A továbbiakban Csokonai a göttingai történeiszkola képviselőit sorolja fel, akik ugyancsak elfogadták a finnugor – magyar rokonság gondolatát. Schwartner Márton (1759–1823) a tudományos statisztika megalapozója hazánkban, őstörténeti műve a *De gente Croviaca Hungariae regum stripis Arpadiane* (Pest 1791). August Ludwig Schlözer (1735–1809), a göttingaiak talán legnagyobb hatású képviselője *Allgemeine nordische Geschichte* (Göttinga 1771) című művében a magyarokkal is foglalkozott, s nagy hatással terjesztette a hazai tudósok körében a magyar nyelv északi rokonságának eszméjét (l. pl. RÉVAI Miklós: *A' Magyar Deákosság* című, kéziratban maradt művének első részét, in: *Révai Miklós magyar nyelvi és irodalmi kézikönyve*. Kiad. RUBINYI Mózes. Bp. 1912. 17–55. (Régi Magyar Könyvtár 29.), l. főleg: 42–55.; vö. KOSÁRY D.: i. m. 518–520.; BÉKÉS Vera: „Nekünk nem kell a halzsíros atyafiság” – Egy tudománytörténeti mítosz nyomában és KESZTYŰS Tibor: *Schlözer és a finnugor nyelvtudomány*. In: *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből*. Szerk. Kiss Jenő és SZÜTS László. Bp. 1991. 89–95. és 357–362.). Utalás található Schlözerre Csokonai őstörténeti forrásjegyzékein, valamint Kultsár Istvánhoz írott levelében is (l. erről később). Gatterer, Johann Christoph (1727–1799) ugyancsak göttingai történetíró, világtörténeti összefoglalásai: *Handbuch der allgemeinen Weltgeschichte, I–II.* (Göttinga 1761–1764) és *Die Weltgeschichte in ihrem genzen Umfrange, I–II.* (Göttinga 1785–1787). A Kultsár István által fordított Gebhardi a Gatterer által szerkesztett *Historische Journalra* is hivatkozik (1777. I. 38.; l. *Magyarország históriája*. Pest 1803. I. 233.).

Kant lapp – magyar rokonságra vonatkozó megállapítása *Az örök béke* című 1795-ös művében található: „Látunk ugyanis, egymástól messzire elvetve népeket, melyek nyelvük egységén származásuk egységét felismerhetően mutatják. Így a szamojédek a Jeges-tengernél egyrészt – és másrészt egy hasonló nyelvű nép, kétszáz mérföldnyire, az Altaj-hegységben. Közéjük tolakodott egy másik, lovas és így harcias, név szerint mongol faj – s törzsüknek egyik részét, távol a másiktól, a legkietlenebb jeges tájakra kergette. Oda azok bizonyonnyal saját hajlamukból nem

széledtek volna. Éppígy különítették el a *finneket* Európa legészakibb vidékén, az úgynevezett *lappokat*, a most éppoly messzire eltávolodott, de nyelvük tekintetében velük rokon *magyaroktól* a közjük behatolt gót és szarmát népek." (*Az örök béke*. Ford. BABITS Mihály. Bp. 1985. 42–43.) (A finnugrisztika szakirodalmában nem találkoztunk ezzel az adattal, Kant e művére, mint lehetséges forrásra, Rózsa Erzsébet irányította figyelmünket, akinek ezúton is köszönetet mondok.) Minthogy nem önálló műről, hanem egy apró utalásról van szó, feltehető esetleg, hogy Csokonai nem is az eredeti helyet ismerte, hanem csak valamely közvetítő forrás, hivatkozás útján volt értesülése Kant véleményéről.

Hell Miksa (1720–1792) csillagász volt, Sajnovics János az ő társaságában utazván figyelt fel a magyar és a lapp nyelv rokonságára. Történeti munkája, amely egy kronológiai kézikönyv (*Adjumentum memoriae manuale chronologico-genealogico-historicum*), 1750-ben jelent meg (vö. IFJ. BARTA Lajos: *Sajnovics János, Hell Miksa és a „magyar őstörténet”*. = *Nyelvtudományi Közlemények* 1983. 287–303.) Fischer, Johann Eberhard (1697–1771) göttingai történétíró, Schölzer az ő nyomán vallotta a finnugor–magyar nyelvrokonság gondolatát (vö. KOSÁRY D.: *i. m.* 519.; PÁPAY József: *A magyar nyelvhasználat története*. Bp. 1992. 10.; KESZTYÜS T.: *i. m.* 358.). Művei: *De origine Ungarorum* (Göttinga 1770) és *Sibirische Geschichte* (St. Petersburg 1768). Büsching, Anton Friedrich (1724–1793) sok kiadást megért műve, a *Neue Erdbeschreibung* volt az egyik inspirálója Sajnovicsnak (SAJNOVICS J.: *i. m.* D117–118.). Büsching művének I. kötetében, a *Das Königreich Ungarn* című részben történik utalás a vogulokkal való rokonságra, Csokonai az 1770-es hamburgi kiadást használta (ezt az adatot Orosz Beáta kutatta fel). Ludwig Timotheus Spittler (1752–1810) szintén göttingai történétíró, a költő itt *Entwurf der Geschichte der Europäischen Staaten* (Göttingen 1794) című művére utal, amelyet egyébként a hazai cenzúra elkobzásra javasolt (vö. *Megbíráltak és bírálók. A cenzúrahivatal aktáiból 1780–1867*. Kiad. MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR Edit. Bp. 1985. 325.).

[2]

Csokonai a továbbiakban egy nevezetes hazai tudós vitára utal, amely a nemzet eredetének és régi lakóhelyének meghatározása tárgyában folyt Pray György és két piarista szerzetes között. Desericius, vagyis Dezsericzky Ince József (1702–1763) ötkötetes nagy művének (*De initiis ac majoribus Hungarorum Commentaria...* 1748–1765.) megjelenése után adta ki Pray *Annales veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum* (Bécs 1761) című munkáját, amelyben több ponton cáfolta Dezsericzky nézeteit, pl. elutasította az őshazának Szerbia vidékére való helyezését. Dezsericzky, noha Pray mindig tisztelettel szólt róla, ezt megtámadtatásnak vélte, s kiadta *Dissertatio apologeticá*ját. „Dezsericzky védőiratát rögtön követte Pray válasza, az *Epistola responsoria*, melyre Dezsericzky második *Dissertatio apologeticá*jával felelt. Pray válasza sem késik *Supplementum ad Annales veteres* című művének formájában, de ez a munkája már Dezsericzkyt csak sírjában érte.” (VÁSÁRY I.: *i. h.* 290.; vö. KOSÁRY D.: *i. m.* 147.). Utalás található Dezsericzkyre Csokonai őstörténeti forrásjegyzékein is (vö. még JUHÁSZ Vilmos: *Dezsericzky Imre élete és művei*. Bp. 1915.). Dezsericzky Pray Györggyel folytatott vitáját rendtársa, Cetto Benedek (1731–1799) folytatta. Dezsericzky halála után Cetto Benedek „*Parergos* című művében felel Praynak. Pray még egy *Epistola responsoriá*t ír, mire Cetto rögtön két művel válaszol.” (VÁSÁRY I.: *i. h.* 290.) Pray még további két vitairatban foglalkozott Cetto Benedek nézeteivel (1781., 1789.; vö. KOSÁRY D.: *i. m.* 575.).

Pray a magyar őshaza Kínába való helyezésének gondolatát Deguignes' *Chinai Története*iből, vagyis Joseph de Guignes (1721–1800) francia sinológus művéből (*Histoire générale des Huns, Turcs, Mongols et autres Tartares occidentaux avant et depuis Jésus-Christ jusqu'au présent I–IV*. Paris 1756–1758.) vette át (vö. KOSÁRY D.: *i. m.* 575. és VÁSÁRY I.: *i. h.* 288.). E nézetet valotta a két másik itt említett történétíró is. Severini, Ján (1716–1789) selmecbányai evangélikus rektor őstörténeti munkái „a felbomló Hungarus keretből már kilépő, külön szlovák történeti tudat kialakulását jelezték” (KOSÁRY D.: *i. m.* 574.; vö. még 361.). Művei: *Commentatio historica de veteribus incolis Hungariae Cis-Danubianae* (Sopron 1767); *Pannonia veterum monumentis*

illustrata cum Dacia Tibiscana (Lipcse 1770); *Dissertatio de modo inveniendi situs veterum Pannoniae oppidorum* (Pozsony 1781), Csokonai ezek közül feltehetőleg az utolsóra utal itt. Székér Joákim (1752–1810) ferences tanár népszerű őstörténeti munkája (*Magyarok eredete*, 1791) a Deguignes-től Pray Györgyön keresztül átvett elemek eltorzulását mutatja, kiemelendő a magyarok dicsőségét (vö. KOSÁRY D.: i. m. 584.).

[3]

Ezt követően a költő legfőbb forrására, Anonymusra tér rá, valamint az ennek kapcsán kibontakozott vitára. *Béla' Író Deákja*, vagyis Anonymus *Gesta Hungarorum*át először Johann Georg Schwandtner (1716–1791) adta ki *Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini* (Bécs 1746) című művében. Csokonai ismerte Mándi István csengeri birtokos 1799-ben, Debrecenben kiadott fordítását is (*Magyar Sunád*, I. *A hadi iskoláról* című vers jegyzetét; vö. SZILÁGYI: *CsMűv.* 631.), amit már ugyanabban az évben hirdetett a *Magyar Kurír* (I. 523.). Utalás található Anonymusra Csokonai őstörténeti forrásjegyzékein, s hivatkozik rá több más levelében és versének jegyzetében is, így pl. az 1803 őszén Rhédeynek (feltehetően Rhédey Lajos gróf testvérének, Rhédey Ferencnek) írott levelében, valamint *A nemes magyarságnak felülésére és A borital mellett* című versek jegyzetében. Thuróczy János (1435–1888k.) *Chronica Hungarorum* című munkája ugyancsak megjelent Schwandtner kiadványában (I. fentebb). Utalás található rá Csokonai őstörténeti forrásjegyzékein is. Az ősi lakóhelyek, *Dentria*, *Magaria*, *Bascardia* kérdéseire nézve ugyanitt a következők olvashatók: „Türötzi: Scythiának egy részét nevezi Magyariának Baskiriának. 2. Dentiának, 3. Mogerriának.”

Cornides Dániel (1732–1787) itt említett művéből (*Commentatio de religione veterum Hungarorum*. Bécs 1791) Csokonai kivonatot is készített, ez maradt fenn és ez szerepel a kiadásokban Toldy óta *A magyarok ősi vallása* címen (I. *Csokonai Vitéz Mihály minden munkája*. Bp. 1981. II. 293.; Szilágyi Ferenc mutatta ki eredetét, SZILÁGYI: *CsMűv.* 651–654.). Cornides művét egyébként az a Johann Christian Engel adta ki, akihez Csokonai levelet is írt 1803. április 27-én; a levél őstörténeti vonatkozású része így hangzik:

...már három vagy négy esztendeje, mióta a' históriai, geographiai, és antiquarium Documentumokat gyűjtögetem, a' Magyarok' régi hazájáról, 's más Nemzetekkel való Atyafiságáról, szokásairól, és e' mostani Magyarországba lett megtelepedésekről; a' végre hogy Nemzetemet jövendőben egy Epopeiával ajándékozhassem meg, mellynek titulussa: ÁRPÁD, vagy a' Magyarok' kijövetele. Ezen tzelomra kézi könyvemmé tettem a' Tekintetes Úrnak azon kiseded, de a' dologra nézve legnagyobb épületű *Disquisitióját*, mellyet a' b. e. *Cornides Úr' Tentamenjével de religione veterum Hungarorum*, kiadni méltóztatott. A' mi a' Kijövetelnek és Országfoglalásnak Históriaját illeti, abban egészen az *Anonymus Belae Regis Notarium* nyomozom.

Most már képzelteti a' Tekintetes Úr, melly nagy lehetett az én örömöm, és vágyakozásom, mikor a' Tekintetes Úrnak a' *Cornidesiana Anonymi Defensió*ról való tudósítását olvasni szerentsém volt! Nevedetted bennem a' megelégedés, mikor azon Tudósításból azt is megérttettem, hogy a' Tekintetes Úrnak Originalis értekezései is benne léznek. (OSZK. Levelestár)

Az említett *Disquisitio*, vagyis vizsgálat, Engel kísérő tanulmánya Cornides művének kiadásához. Ebben is Anonymus művének igazát bizonyította, szemben azokkal a kortárs történetészekkel, akik vitatták a hun – magyar rokonságot. Engel másik kiadást is készített: *Vindicae anonymi Belae regis notarii* (Buda 1803), ennek hírlapbeli meghirdetésére vonatkozik Csokonai második utalása (*Cornidesiana Anonymi Defensio*). Engel tudósítása a *Magyar Kurír* 1803. április 5-i, 27. számában jelent meg (430–432), bővebb ismertetés is napvilágot látott németül, Schedius Lajos *Zeitschrift von und für Ungern* című lapjában (1803. II. 107.). A magyar nyelvű tudósításban írja Engel: „A könyv Summája oda megyen ki, hogy azon régi és betses Íróknak hitelessége azon sok ellen vetések ellen védelmeztessen, mellyeket nemcsak külföldi hanem honnyi Tudósok is tettenek.” (431.)

E hazai tudósok közül Csokonai egyrészt Palma Károly Ferenc (1735–1787) jezsuita történétíróra, illetve az ő népszerűsítő magyar történeti munkájára (*Notitia rerum Hungaricarum*. Nagyszombat 1770–1771; 1775²; 1785³, vö. KOSÁRY D.: *i. m.* 576.), másrészt Katona István (1732–1811) jezsuita történétíró *Historia critica regum Hungariae stripis Arpadianae*, 1–7. (Buda 1779–1782) című forrásokat kritikai jegyzetekkel közlő művére utal (vö. KOSÁRY D.: *i. m.* 576–577.).

[4]

A vitázó külhoni tudósok közül Csokonai Schlözert és Gebhárdit említi: mivel ez utóbbiról másutt részletesen is értekeztek, célszerű külön tárgyalni. Ludwig Albrecht Gebhardi (1735–1802) hannoveri történész négykötetes nagy Magyarország-történetét (*Geschichte des Reiches Hungarn und damit verbundenen Staaten*. 1778–1781) Kultsár István fordította magyarra: *Magyarország históriája. Gebhardi Lajos Albert munkáiból magyarázta Hegyi József. Meggazította, és 1803-ig folytatta Kultsár István*. 1–3. (Pest 1803). Csokonai a levél megírásának idején még eredetiből ismerhette csak, hiszen a fordítás 1803-ban látott napvilágot. Meghirdetése viszont a *Magyar Hírmondó* 1802. július 20-i, 6. számának Toldalékában jelent meg (99–103.), éppen erre vonatkozik Csokonai Kultsár Istvánhoz szóló, 1802. augusztus második felében keletkezett levele, amelyben hosszabb eszme-futtatás olvasható a hun–magyar rokonság kérdéséről; a költő itt a *Hunnusokról* szóló fejezetre, annak is főleg a jegyzeteire hivatkozik (KULTSÁR kiadásában: I. 230–276.).

Azt mondja t. i. Gebhardi, hogy a' Magyarok tsak azért vették fel Őseiknek a' Hunnusokat, hogy a' magok Nemzetének Történet-Könyveit az Átilla' fényes tetteivel feltsítsézhessék! Én azt tartom, hogy Ns. Nemzetem ditsőségének nevelésére Átilla nem szükséges: de még is úgy tartom, hogy Schlötzer után, a' ki (én legalább úgy ítélek) egy a' nemzeti részvétellel legtelyesebb írók közül, megbántanak bennünket némelly ujabb 's az ujításra viszetőbb német írók, a' midőn azt akarják imígy amúgy megvitatni, hogy a' Hunnusok és Magyarok nem egy nemzetből valók voltak. Magam is ebbe a' vélekedésbe voltam, mikor 1799ben Csurgón a' Mr. Históriából Exament tettem; de azolta való olvasásim 's vizsgálódásim arra a' részre állítottak, a' mellyen az eddig való Külföldi és nemzeti Iróink voltak. A' Németeknek minden erőssége tsak tagadó, állítót benne egyet se láttam: nékünk pedig minden lerontott okaink mellett is megmarad kettő, t. i. 1/ Hazai régi Historicussaink, kik ha nem régiek is Béla Király nevetlen IróDeákjánál, de történeteiket a' régi (még a' Tátár pusztítás előtt meglévő) Krónikáinkból szedték; és 2/ Egész Nemzetünknek hagyományja, melly a' legutolsó, legírásutatlanabb Parasztjainknál is megvan, a' mellyet ha históriai 's anthropologiai Crisisre vészünk, talán legcsalhatatlanabb bizonyosság, 's Dátumok' nem létében, én előttem ugyan a' legtiszteletesebb. De hosszan ebbe a' dologba ereszkednem nem lehet; elborít a' Materia bő volta, 's ki fogy magából a' Levél. Szokása szerént tsak enyeleg és vagdalózik *Schlötzer*, mikor azt mondja az Északi Históriajában, hogy a' Magyaroknak tsak annyi közök van a' Hunnusokhoz, mint a' Frankoknak a' Zsidókhoz. NB. Az Őreg Ūr tsak olyan embere volt a' Magyaroknak, mint a' Frantziáknak, mellyet megmutatni nem volna nehéz. Az Árpád' Plánumán való gondolkodás, őseink idejébéli Régiségeknek öszvekeresése, az akkori dolgokra való olvasás, megesmértették velem a' Belföldieken kívül Fischer, Spittler, Büsching 's a' t. találgatásait e' dolog felől. Engel és Katona Urak nékem igen tetszenek, noha olly nagy tudomány mellett mindenik tsinálhatott volna még többet is de tán tzéljok másra siettette őket. A' jó Palma Ūr is a' 3DIK Kiadásban már alá fektűt a' Német Crisisnek. Kár! — Ohajtánám a' Magyar Históriaának attyát, ki nem érti ezen a' Néven az idvezült Prayt? a' legutolsó Munkájában e' felől látni, de még az kezembe nem akadhott. Illyen bajos ám, Ns. Barátom! tudományos Hydropicában lenni 's forrástalan megyében nyavalyogni!! (a MTA Könyvtárának Kézirattára, K 3/19.)

Az Anonymust idéző rész mellett a másik fő érvként megnevezett nemzeti hagyomány részletebben kifejtve olvasható az *Anakreoni Dalokhoz* írott jegyzetekben: „Magyarjaim! Literátorok! ne tsak a' külföldi írókat olvassátok, hanem keressétek fel a' rabotázó egügyű Magyar az ő erdeiben és az ő Scythia pusztáiban, hánnyátok fel a' gyarló énekes könyveket, a veszekedő Predikáziókat, a' szür bibliopoliumon kiterített szennyes Romántzokat, hallgassátok figyelemmel a' danoló falusi leányt, és a jámbor puttonost; akkor találtok rá az Árpád' Szerentsi táborára, akkor lelitek fel a' nemzetnek ama' mohos, de annál tisztéletesebb maradványait, a' mellyeket az olvasott és útazott uratskáknak társaságában haszontalan keresnétek.”

A levél többi utalása megtalálható a Széchényihez írott levélben is, mindössze két szerző esetében van szó ezúttal másik műről: Schlözer *Északi Históriaja* alatt az *Allgemeine nordische Geschichte* (Göttinga 1771) című műveket kell értenünk, Pray Györgynek pedig az utolsó munkáját, amely halála évében jelent meg (*Historia regum Hungariae, cum notitiis praevis ad cognoscendum veterem regni statum pertinentibus. 1–3.* Buda 1801.; vö. KOSÁRY D.: *i. m.* 575.). Schlözernek a magyarokhoz való viszonyára nézve árulkodik az a mondat, amely *Kritische Sammlungen zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen* (Göttinga 1795–1798) című művében szerepel: „Egy jelentéktelen, nyers ázsiai horda, akik csak német segítséggel lettek egy hatalmas, művelt európai nemzet”. (Idézi KESZTYÜS Tibor: *i. h.* 360.)

[5]

A korabeli történeti viták ismertetése után tér rá Csokonai a honfoglalás korabeli források felsorolására, két csoportra, keletiekre és nyugatiakra osztva ezeket. Elsőként Const[antinus] Porphyrog[enitus] (905–959), vagyis VII. (Bíborbanszületett) Konstantin, bizánci császár (945–959) munkáját (*De administrando imperio*) említi, amelyről a mai történettudomány is azt mondja, hogy „a magyar őstörténet legértelmesebb forrása” (*A honfoglalás korának írott forrásai.* Szerk. KRISTÓ Gyula. Szeged, 1995. 110.). Csokonai őstörténeti forrásjegyzékén a következők olvashatók erre nézve: „Const.: A Patzinaditák laknak az Atel és Jejik folyóvizei mellett, vélek határosok a' Magyarok. — És még a' X. Században a' Napnyugati Magyarok a' Napkeleti, Á'siai Magyarokkal az edgyességet fenn tartották, a' midőn kereskedők által azoknak izenni szoktak, és ugyan azok által feleletet is vettek sőt őket meg is látogatták” (a vonatkozó részek modern fordítása, részletes jegyzetekkel: *A honfoglalás korának írott forrásai...* 118, 125.). A Leo név VI. (Bölcs) Leó (866–912) bizánci császárra (886–912) utal, aki együtt harcolva a magyarokkal, tapasztalatokat gyűjtött haremdurokról, s ezt leírta *Taktika* című hadtudományi munkájában (l. *A honfoglalás korának írott forrásai...* 101–109.).

A nyugatiak közül hármat említi a költő. Otto Frisingensis, vagyis Freisingi Ottó (1111/1114–1158) püspök, történetíró *Gesta Friderici imperatoris* című munkájában leírja 1147-es magyarországi útját; ez először Johannes Cuspinianus kiadásában jelent meg. (Strassburg 1515). Luitprándus, vagyis Luidprand (920k.–972), itáliai történetíró, cremonai püspök, *Antapodosis* (Bosszú) című művében ír a magyarokról (l. *A honfoglalás korának írott forrásai...* 211–218.). Regino (845k.–915) krónikaíró szerzetes, munkáját, a *Chronicont* (Krónika) magyar krónikaírók is használták a későbbiekben (l. *A honfoglalás korának írott forrásai...* 194–200.).

[6]

A későbbi, de nem kortárs történetírók munkáit ugyancsak alaposan ismerte Csokonai, erre vall itteni felsorolása. Először említi *Plancarpinust*, vagyis Jean du Plan Carpin (sz. 1220k.) francia utazót, aki beszámolót készített 1246-ban, a tatároknál tett útjáról (kiadta P. BERGERON: *Relation des voyages en Tartarie de Fr. Guillaume de Rubruquis et de Fr. Jean Plan de Carpin.* Paris 1634.). Idézi Pray (vö. MOLNÁR János: *Magyar Könyv-ház. X.* 1798. 119.), valamint utalás található rá Csokonai őstörténeti forrásjegyzékein is. Bergeron kiadásában jelent meg a másodikként említett Rubruquis, vagyis Guiljelmus Rubruk ferences szerzetes munkája is. 1253–55-ös utazásáról visszatérve részletes beszámolót küldött a pápának tapasztalatairól, amelyben szó esik magyar őstörténeti vonatkozásokról is (l. GYÖRFFY György: *Napkelet felfedezése.* Bp. 1965. 118–220.). Utalás található rá Csokonai őstörténeti forrásjegyzékein is. Odoricus Raynaldus,

vagyis Odorico Rinaldi (1595–1671), olasz történész folytatta a Cesare Baronio által elkezdett *Annales Ecclesiastici* című sorozatot, ő adta ki az 1198–1565 közötti időszakot felölelő XIII–XXII. köteteket. Aeneas Sylvius Piccolomini, a későbbi II. Pius pápa (1405–1464), 1462-től haláláig készítette végül félbemaradt *Historia rerum ubique gestarum locorumque descriptio* című munkáját, amely a magyar humanista történetírás (pl. Thuróczi) fontos forrása volt. Utalás található rá Csokonai őstörténeti forrásjegyzékein is. Schall, Johann Adam (1591–1669), német misszionárius hosszú ideig élt Kínában, ahol kínai nyelven (Thang-yo-wang néven) matematikai és asztrológiai műveket publikált. Itthon ismert munkája: *Historia narratio de Mission. S. J. apud Chinesens ex Literis R. P. Adami. Schall S. J.* (Viennae 1665), ezt idézi Dezsericzky is (vö. MOLNÁR János: *Magyar Könyv-ház.* VII. 1795. 307–308.). Utalás található rá Csokonai őstörténeti forrásjegyzékein is.

[7]

Végül, mint legkevésbé hozzáférhető, s így legkevésbé ismert forrásokat sorol fel egy orosz és egy arab forrást. Nesztor (1056–1114), orosz krónikaíró *Povesztyi vremennih let* című krónikájáról van szó először, amelyet Schlözer adott ki *Übersetzungen des russischen Chronisten Nestor bis zum Jahr 980* (Göttingen, I. 1802., II. 1809.) című művében. Csokonai őstörténeti forrásjegyzékén a következők olvashatók erre nézve: „Nestor: Muszka országban Kijovia mellett túl mentek a' Carpáton.” *Abulgazi Bayadur Khánnak Tatár (vagyis Mongol) Genealógiai Historiája:* Abul-Gázi Bahadur (1603–1663), Horezm kánja (1645–1663), történétíró. Nemzetsége genealógiáját tárgyaló művei először franciául jelentek meg (*Histoire généalogique des Tartares I–II.* (Leyden 1726), majd 1780-ban németül. Csokonai őstörténeti forrásjegyzékén a következők olvashatók erre nézve: „Abulg.: A' Baskirokkal szomszédoknak tartja, és azt mondja hogy laknak a' Tanais, Volga és Ural mellett. És hogy az említett folyóvizeknél Astrahanyb[an] egy Kuma nevű folyóviznél, melly a' Caucasus szomszédságában foly és a' Casp[ium] Tengerb[e] megy, van egy város nyoma, melly még ma is Madsarnak, azaz Magyar[na]k nevezetik.”

A magyarokról csak szórványosan megemlékező írások alig-alig hozzáférhetőek, lényegében csak gyűjteményes kiadásokban olvashatók, ezeket záráskeppen sorolja fel Csokonai, némileg megalapozva hamarosan elkövetkező kérését („Már csak ez az egy Czél is elmúlhatatlanná teszi az Árpád' Irójának egy Bibliothecánál való lakást.”). A *Corpus Historiae Byzantinae* bizánci történetírók munkáit közreadó nagy gyűjtemény (*Corpus Scriptorum Byzantinae Historiae.* 1–42. Paris 1648–1711). *Muratori Scriptorum Rerum Italicarum:* Lodovico Antonio Muratori (1672–1750) olasz archeológus, történész nevezetes, 28 kötetből álló forráskiadványáról van szó: *Rerum italicarum scriptores praecipui ab anno 500 ad annum 1500* (Milano 1723–1738., 1751.). A *Pistorius Scriptorum Rerum Germanicarum* megnevezéssel Johannes Pistorius (1546–1608) német teológus, történetíró háromkötetes forráskiadványára utal a költő: *Rerum Germanicarum veteres iam primum publicati scriptores* (Frankfurt 1583–1607). Az *Orosz Krónikák Schlötzer által és a Raynald Annales Ecclesiastici* utalások fentebb már említett művekre vonatkoznak. Végül, a *Histoire Générale des Voyages* esetében Antoine François Prévost, abbé (1697–1763) 20 kötetes nagy gyűjteményéről van szó: *Histoire générale des voyages par mer et par terre qui ont été publiés jusqu'à présent dans les différentes langues* (Paris 1746–1759) (vö. BITTERLI, Urs: „Vadak” és „civilizáltak”. Bp. 1982. 326–327. 595.)

A szakirodalmi szemle egy a honfoglalási eposzhoz kötődő tudós-terv bejelentésével zárul, nevezetesen, hogy összeszedi és egyben kiadja a magyarok eredetére vonatkozó mindeme forrásokat. Kellőképpen eruditus címet is fogalmaz, szándékai komolyságát demonstrálandó (*The-saurus...*, vagyis magyarul: „A magyar régiségek kincses-tára, avagy gyűjteménye minden korból, nyelvből, nemzetségből származó íróknak, akik a magyarok eredetéről, rokonságáról, lakóhelyéről, erkölceiről vagy tetteiről – Árpád vezér haláláig – bármit is emlékeztükben megőriztek.”). Mint oly sokszor Csokonai életében, a legmélyebb literátori-poétai invenció és a mindennapi kényszerből és a kínáló alkalom vonzásából fakadó taktikázás elválaszthatatlanul egybefonódik e levélben, s az egész *Árpádiász*-ügyben. Hogy milyen lett volna az eposz, ha elkészül,

nem tudjuk, mindössze annyi állapítható meg bizonynal, hogy utolsó éveinek nagyon komolyan vett, elsőrendűnek tekintett poétai vállalkozása volt ez. Ehhez mérten készült rá, hihetetlen alaposással tanulmányozva át a kérdésre vonatkozó mindazon forrásokot és irodalmakat, amelyek elérhetőek voltak számára. Hivatkozásai mögött ezúttal mindig tárgyismeret áll, nemcsak másodkézből átvett címeket sorol fel, mint az némely más alkalommal előfordul nála. Östörténeti műveltsége korának legjobb színvonalán állt. A poeta doctus felkészült a műre, s meghatározta ideális eposzköltői állapotát is az „édes esméretlen magánosság”-ban: „már éppen hozzá kezdek vala szokni magánosságomhoz, a’ mellyre magamat a’ végre szántam, hogy tsendes olvasásom ’s elmélkedésem által emberi Destinatiomhoz jobban közelíthessek, hogy Músáimnak áldott karjai közül a’ Világi Nyughatatlankodás ki ne rántzígáljon, hogy jelesben Arpádról írandó Epopoeiámat annál jobban elkészíthetvén haldokló Nemzetemnek szájába egy végső hatyúti Éneket adhassak a’ Duna’ és Tisza’ nádassai mellett, és hogy egy szóval Hazámnak, vagy legalább a’ Maradéknak haszonra való nézés nélkül szolgálhassak” (Görög Demeternek, 1801. február).

DEBRECZENI ATTILA

Egy pedagógiai hetilap 1849-ből. Sem neveléstörténeti, sem sajtótörténeti szakirodalmunk nem foglalkozott jelentőségének megfelelően a szabadságharc alatt megjelent szaklapok közül a *Katholikus Iskolai Lap* című hetilap történetével. Az 1985-ben megjelent sajtótörténeti összefoglalás¹ a szakmai és ismeretterjesztő orgánumokról szóló fejezetében szól a korszak pedagógiai lapjairól. Pár sorban megemlékezik a *Religio és Nevelés*, a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, a *Nevelési Emléklapok*, és az Eötvös által tervezett, de soha meg nem valósult *Nevelési Szemle* című pedagógiai lapokról, de nem említi a *Katholikus Iskolai Lapot*. Ugyanígy a legutóbb megjelent összefoglaló magyar neveléstörténeti kézikönyv² is alig néhány sort szentel a *Katholikus Iskolai Lap* ismertetésének.

Pedig a lap több szempontból is figyelmet, részletes tartalmi és történeti elemzést érdemel, mert bár rövid életű volt, ez a lap tekinthető az első hazai, kifejezetten pedagógiai szaklapnak. Elődei, az 1841-ben indult katolikus *Religio és Nevelés*, és az 1842-ben alapított *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, nem voltak pedagógiai szaklapok. Bár címükben szerepel a „nevelés” és az „iskola”, alapvetően egyházi és vallási kérdések, a két felekezet által fenntartott iskolákkal kapcsolatos hírek határozták meg e hetilapok tematikáját. A különféle tanügyi eseményekről beszámolókat és dokumentumokat tartalmazó *Közlemények a Kisdedővás és Elemi Nevelés Köréből* című, 1843-ban megindult orgánum, valamint a Tavasi Lajos által szerkesztett *Nevelési Emléklapok* (1846–1849), természetesen szintén nem tekinthetők pedagógiai szaklapoknak. Ezzel szemben a *Katholikus Iskolai Lap* túlnyomórészt elméleti pedagógiai kérdéseket tárgyaló neveléstudományi szaklap volt, e műfajban hazánkban az első.

1848. november 21-én a *Religio és Nevelés* című katolikus egyházi folyóirat címlapján megjelent az *Előleges értesítés egy kath. iskolai lap megjelenése felől*, vagyis a tervezett lap előfizetési felhívása és programja.³ (Az értesítés szerzője Somogyi Károly⁴ katolikus pap, a *Religio és Ne-*

¹ *A magyar sajtó története II. 1848–1867*. Szerk. KOSÁRY Domokos és NÉMETH G. Béla. Bp. 1985.

² *A magyar nevelés története. I.* Szerk. HORVÁTH Márton. Bp. 1988. 381–382.

³ SOMOGYI Károly: *Előleges értesítés egy kath. iskolai lap megjelenése felől*. = *Religio és Nevelés* 1848. II. 62. sz. 481–484.

⁴ Somogyi Károly életéről, működéséről tájékoztatást nyújtó írások: FERENCZY György: *Somogyi Károly élete*. = Magyar Sion 1888.; PÉTER László: *Somogyi Károly a szabadságharcban*. In. Uő.: *A szerette városa*. Bp. 1986. 180–189.; SZÓKEFALVI NAGY Erzsébet: *Somogyi Károly és Danielik János*. Szeged, 1993.

velés korábbi szerkesztője, aki 1843. július 2-ától öt éven át szerkesztette a lapot, és aki 1848. július 2-án átadta a szerkesztést a három hónappal korábban maga mellé vett segédszerkesztőnek, Danielik Jánosnak.)

Somogyi az előfizetési felhívásban elsőként azt hangsúlyozza:

„Nagy bátorság, ne mondjam vakmerőség kell hozzá, hogy egy ily, az irodalmi vállalatoknak nem kedvező időben, új, még pedig iskolai lap megindítására határozam el magamat.”⁵

1848. utolsó két hónapja valóban kevésbé volt alkalmas időszak olyan látszólag jelentéktelen ügyekkel való foglalkozásra, mint a nevelés. November 19-én a Kossuth által indított kormányalakítási tárgyalások megakadtak, december 13-án Windischgrätz hadseregének előőrsei átlélik a magyar határt, 22-én megjelenik Kossuth hadra hívó kiáltványa, 26-án Windischgrätz statáriumot hirdet a népfelkelők ellen, majd másnap elfoglalja Gyórt. December 30-án Perczel tábornok súlyos vereséget szenved Mórnál Jellačićtól, 1848 utolsó napján pedig az országgyűlés dönt arról, hogy a hadihelyzetre való tekintettel a kormány Debrecenbe teszi át székhelyét. Somogyi azonban, mit sem törődve a súlyos helyzettel, úgy határoz, hogy új pedagógiai szaklapot indít „szülék, tanítók, lelkipásztorok, és bármilyen ügybarátok” számára. A hetilapot olcsó áron, kis terjedelemben kívánja közrebocsátani. Az előfizetési felhívásban hangot ad annak a nézetének, hogy

„Honunk politikai állapotjának bármily alakulata mellett is fog a kath. egyház és nép közvetlen felügyelése alatt nagyszámú tanító- s nevelő intézet maradni, fog, és pedig nem kevesebb számmal újból is létesíttetni, s ezek is jól képzett s kath. érzelmű tanító és nevelőket igényelnek, kik viszont méltán számolnak eggy olly organumra, hol nemcsak a szaktudományokhoz tartozó ismeretekbeni gyakorlást, hanem egyszersmind vallásos érzelmeiknek is folytonos ... táplálékot és lelkesítést nyerjenek.”⁶

A fentiekből világosan kiderül, hogy Somogyi elsősorban a katolikus tanítóknak szánja lapját. Részletesen szól a megindítani kívánt lap tartalmáról is:

„Tárgyai lesznek a lapnak mindazon, iskolaügyet és nevelést illető hivatalos és magán tudósítások, a magán és házi nevelésre vonatkozó érdekes czikkek szintűgy, mint a nyilvános tanítást, elemi, polgári, real és gymnasiumi iskolákat, vagy akár fennsőbb tanító- s nevelő-intézeteket érdeklők, amennyiben ezek a tanítóknak ugyan figyelmeltetésül, a szülék- s nevelőknek pedig otthoni közremunkálásuk tekintetéből hasznos tanulságul szolgálhatnak.”⁷

Célja az, hogy az új lap rendszeres és pontos tájékoztatást adjon mind a pedagógusoknak, mind pedig a szülőknek a hazánkban működő alsó- és középfokú katolikus iskolák, tanítóképzők adatairól, tanulmányi rendjéről, az ott folyó oktatás tartalmáról és módszereiről. Emellett a hazai és külföldi legújabb elméleti pedagógiai törekvéseket és eredményeket is folyamatosan ismertetni akarja lapjában a szerkesztő.

A *Katolikus Iskolai Lap* első száma 1849. január 2-án jelent meg. Az új hetilap alcíme: *Oktatás- és neveléstani folyóirat*. A megjelenés összesen 25 szám nem tartalmazott állandó rovatokat, de a szerkesztésben érvényesült bizonyos következetesség. Csaknem minden lapszám-ban olvashatunk egy hosszabb elméleti jellegű tanulmányt, a neveléstudomány valamely fontos kérdésével kapcsolatban. Közölt a hetilap oktatás- és nevelés-módszertani cikkeket, neveléstörténeti összefoglalásokat, a kortárs európai oktatásügy legújabb eseményeiről és eredményeiről számot adó írásokat, de nem utolsó sorban a korabeli olvasó tájékozódhatott a lapból a hazai tanügy aktuális híreiről is.

⁵ SOMOGYI Károly: *i. h.* 481.

⁶ SOMOGYI Károly: *i. h.* 482.

⁷ SOMOGYI Károly: *i. h.* 484.

Az első szám – *Hivatásunk* című – vezércikkében Somogyi az igazi hazafiságról ír. Nézegette szerint: „a hazafiság magas érzete nélkül az ember igen szánandó teremtmény, egy elfajult korcs.” Szükség is volt a tanítók felelősségének az igazi hazafiság elmélyítésében történő szerepét hangsúlyozni a vezércikkben. Az új lap megjelenése után három nappal, 1849. január 5-én Windischgrätz bevonult a fővárosba. Somogyi régi szerkesztőtársa, Danielik János, aki időközben megszerezte a *Religió és Nevelés* című lap tulajdonjogát is, szembe fordult a szabadságharccal. Elítélte az uralkodóval való fegyveres összecsapást, császárhűsége szőlította fel a magyar tanítókat, több cikkben Windischgrätzezt mint szabadítót üdvözölte, olyan írásokat közölt, melyek a szabadságharc katonáinak a katolikus papok ellen elkövetett tetteit ecsetelték.

Ezzel szemben Somogyi Károly, bár nyílt politikai agitációt soha nem folytatott, mégis számos olyan cikknek adott helyet a *Katholikus Iskolai Lap* hasábjain, melyek a szabadságharc eszméi és céljai, a haladás mellett foglaltak állást. Az írások főként a népoktatás tartalmi megújításával, a tanítóképzéssel foglalkoztak, de olyan reformeszmék is megjelentek a lapban, mint a falusi írástudatlan felnőtt lakosság, a cselédek és a cigánygyermek oktatásának fontossága, a nemzeti nevelés szükségessége, az iskolai pluralizmus ügye.

A lap első számaiban folytatásokban jelent meg Majer Istvánnak, az esztergomi tanítóképző igazgatójának lelkesítő hangú írása, *Föl népnevelők, a reform mezejére!* címmel. A szerző azt javasolja, hogy minden plébános, együttműködve az iskolamesterrel, figyelembe véve a helyi körülményeket, dolgozzon ki új iskolai tanrendszert, iskolai rendtartást, napirendet. Ezt vitassa meg a szülők képviselőivel. A közösen elfogadott új rendszert vezessék be a helyi iskolában. A pap minden negyedévben egy vasárnap prédikáljon a templomban a nevelés fontosságáról.

Majer István felhívja a falusi tanítók figyelmét arra, hogy a tanyákon élő, iskolába nem járó gyermekeket és a cigány gyermekeket is próbálják meg becsalogatni az iskolába. Jól ismerve a falusi és városi szegény gyermekek sorsát, életviszonyait, a szerző esti iskolák létrehozását javasolja:

„Vannak falunkint kocza-gyermekek, dajkaleányok, pásztorsuhanczok, inasfiúk, gyáros gyerkőczkék, kiknek kedvökért esti tanoda tartandó a plebánián vagy az iskolában. Istennek nagy áldása az ily, többnyire elhagyott gyermekekre nézve az atyai gond és tanítás.”⁸

Az esti iskolákat a felnőttkorú cselédek is látogassák. A falusi nép ismereteinek bővítése céljából hozzanak létre minden helységben „Vasárnapi Kört”.

„Ki nem tudja, hogy a nép az ünnepi délutánt többnyire helytelenül tölti? Pedig ezen idő fölvilágosításra leghelyesebben volna fordítható. Télen a nyilvános tanodába, nyáron az árnyas pázsitra a lelkész vagy a mester által a nép ... összegyűjtendő, hol a Kath. Néplap nyilván fölolvasható, úgy szinte gazdászati, műtani vagy mesterségi, történeti, élettani vagy egészségügyi mulatva és gyakorlatilag tanító elbeszélések és fölolvadások tartandók lennének.”⁹

Majer István egy általa kidolgozott, és igen korszerű elemeket tartalmazó tanrendszert és nevelésmódszertani útmutatást is közzétett a lapban, azzal a nem titkolt céllal, hogy az mintául szolgáljon a hazai népiskolák új rendjének megvalósításához. A szerző jól ismeri a hazai tanügyi viszonyokat, az előírások és a valóság különbségeit. A fennálló rendelkezések szerint a gyermekeknek 12 éves korukig kellene iskolába járniuk, de a szülők többsége csak legfeljebb 10 éves koráig küldi gyermekeit az iskolába. Éppen ezért Majer azt javasolja, hogy a tanítók úgy rendezzék el a tananyagot, hogy a gyermek minden alapvető ismeretet 10 éves koráig sajátítson el, a későbbiekben csak ismétlésre kerüljön sor. Majer az alapvető ismeretek közé sorolja az

⁸ MAJER István: *Föl népnevelők, a reform mezejére!* = *Katholikus Iskolai Lap* 1849. január 16. 2. sz. 13.

⁹ MAJER István: *i. h.* 14.

olvasás, írás, számolás, vallástan mellett a földrajz, a történelem, a fizika, a gazdaszat sőt az egészségtan elemeinek megtanítását is.

„Az egészségtant eddig általán nem tanították falusi iskoláinkban, s ennek hiányát nagyon is érezzük. A szegény nép felsőbb iskolákat nem látogatván, soha senkitől sem nyer rendszeres útmutatást egészségének fönntartására... Betegség esetében közembereink kuruzslókhoz folyamodnak, az orvost kerülük, ... a nyavalya terjed, a közerő fogy, fajunk hanyatlik. E roppant bajnak főoka, hogy népünk soha semmiféle rendszeres egészségtani útmutatást nem nyert.”¹⁰

Ajánlja a kézműipar különféle ágainak oktatását a népiskolákban, és az elkészült termékek kiállítását is kívánatosnak tartja. Szól a fegyelemről, a jutalmazásról és büntetésről, a tanrend helyes beosztásáról, a vizgák és bizonyítványok kérdéséről. Majer Istvánnak a hazai népiskolai gyakorlatból kiinduló elméletileg megalapozott reformjavaslatai nagy visszhangot váltottak ki a lap olvasói, főként a tanítók és tanítóképzőintézeti tanárok körében. A *Katholikus Iskolai Lap* szerkesztője a későbbi számokban több olyan írásnak is helyt adott, melyek Majer cikksorozatának egyes részleteire reagáltak.

Márki József, a pesti katolikus tanítóképző tanára helyesli Majer elképzeléseit, az egészségtan, a gazdasági ismeretek, a „kézműtan” népiskolai tantárgyként történő bevezetésében, egyéért vele különböző módszertani kérdésekben is.

A lap 9. számában Koczányi Ferenc *Az iskolai fegyelemről* című cikkében szintén Majer nézeteit támasztja alá. Különösen érdekesek és korszerűek a jutalmazás és büntetés problémaköréről szóló elméleti fejtegetései. Véleménye szerint

„Mivel a jutalmak czélja mindenkor a tanulók javulása és tökélyesedése, következik, hogy a czéliránytalanokat okosan szükség mellőzni. Ilyenek volnának a különféle édességek, csemegék, pénz és egyebek, melyeknél az anyagi érték túlnyomósággal bír.”¹¹

Mindezek helyett a szóbeli dicséretet, az „érdem-émlékeket”, a tanodai ünnepélyeken való részvételt, és a hasonló jutalmakat tartja célravezetőnek. A büntetések megválasztásának kérdéseiről írva a szerző élesen elítéli azokat a büntetésfajtákat, melyek a

„tanulók egészségének árthatnak, s mellyel természetöknél fogva a szemérmességet, becsületérzést tompítják, a tanár méltóságát sérthetik.”¹²

Ide sorolja a testi fenytést, melyet teljesen elvet, de ugyanúgy elítéli, mint méltóságon aluli dolgot, a gyermekek játékszereinek elkobzását.

Hasonlóan Majer Istvánhoz és Márki Józsefhez, Koczányi is fontosnak tartja a népiskolai bizonyítványok félvélenkénti kiadását, és ezek egységessé tételét javasolja.

A *Katholikus Iskolai Lap* több számában olvashatunk különböző szerzők tollából cikkeket a helybéli pap és a tanító szerepéről és felelősségéről a nép műveltségének megalapozásában. Sebestyén Vendel lelkes szomorú képet fest a korabeli állapotokról.¹³ A képzetlen tanítók, a gyermekek nagy száma, az iskolák rossz állapota, csökkentik a tanítás hatékonyságát. Mindezek ellenére a szerzőnek az a véleménye, hogy a papok és tanítók sokat tehetnek saját erejükben is az iskolákért.

„A nép erkölcsi irányzata, a közműveltség ereje, mint a nép jóllétének és boldogításának hatalmas eszközei a mi kezeinkben vannak letéve. Boldogítsuk tehát a népet, reformáljuk iskoláinkat erőnkhez képest, mit sem várván a még mindig

¹⁰ MAJER István: *Föl népnevelők, a reform mezejére!* = *Katholikus Iskolai Lap* 1849. január 23. 3. sz. 26.

¹¹ KOCSÁNYI Ferenc: *Az iskolai fegyelemről.* = *Katholikus Iskolai Lap* 1849. március 6. 9. sz. 101.

¹² KOCSÁNYI Ferenc: *i. h.* 102.

¹³ SEBESTYÉN Vendel: *Falusi iskolák.* = *Katholikus Iskolai Lap* 1849. február 13. 6. sz. 64–65.

késlekedő országos rendelkezésre, melyt a míly hő vágygal várunk, szintolly tisztelettel fogadunk. Főnnálló iskoláinknak kiáltó szükségök van az ujjászületésre, nekünk pedig nemcsak szabadságunkban áll, hanem hivatásbeli kötelességünk is teljes eréllyel munkálni azoknak ujjáalkotásán. Teremtsünk új szellemet, és adjunk új irányt nekik!”¹⁴

A tanítók felelősségét hangsúlyozza Szabó Imre pesti egyetemi tanár is *Bizodalmas levelek falusi mesterekhez* című cikksorozatában.

„Ti mindenekelőtt tanítók vagytok, tanítói a nép gyermekeinek. Azon gyermekeké, kik otthon a szülői háznál keveset tanulnak, s ha egyszer az iskolán átvergődtek, rendesen semmit sem tanulnak. Hivatástok tehát magával hozza, hogy e gyermekeket szorgalmasan és lelkiismeretesen beavassátok mindazon ismeretekbe, mellyeket tudniok létsorsuk, és állapotukra nézve szükséges és hasznos.”¹⁵

A felelősségteljes hivatás jól képzett, értelmes tanítókat kíván. A szerző véleménye azonban az, hogy kora tanítóinak többsége alkalmatlan az oktatásra. Szerinte nem elég, ha egy fiatal elvégzi a „mesterképző” tanfolyamát. A tanítás hivatás, és csak olyanoknak szabad tanítani, akik erre valóban alkalmasak. Egy tanítónak egész életén át folyamatosan képeznie kell magát, „a tökéletesedés útján” nem szabad megállnia, hanem „folytonos tanulás által mindig előbbre kell haladnia.” A falu papjának és népének feladata a megfelelő tanító kiválasztása. A szerző elítéli a kor gyakorlatát, mely szerint az elsődleges szempont a tanító kiválasztásánál az, hogy jól énekel-e, el tudja-e látni a kántori teendőket. Mivel a „mesternek első és fő kötelessége a tanítás” a tanítók kiválasztásánál a jelölt tanítási képességeiről kell meggyőződni. Szabó Imre nyilvános próbatanítást kíván, melynek során a falu papja és a szülők képviselői meggyőződhetnek a tanítójelölt alkalmasságáról.

Szabó Imre cikkére reflektál Acsádi Jakab képezdei tanár a lap május 15-i számában.¹⁶ Úgy véli, hogy az állami és egyházi tanítóképzőkből megfelelő képzettséggel és felkészültséggel kerülnek ki a tanítók, és csak elvétve akad köztük olyan, aki végül a gyakorlatban alkalmatlannak bizonyul a tanításra.

Több cikk foglalkozik a korabeli tankönyvek problémáival is. Sebestyén Vendel véleménye szerint „az újabb tanításmód és tanrendszerek új tankönyveket tesznek szükségessé.”¹⁷ Elemezve a korabeli olvasókönyveket, keserűen állapítja meg, hogy az azokban található olvasmányok „szárazak, untatóak”. Nézete szerint olyan új olvasókönyveket kellene nagy számban forgalomba hozni, melyek természettani, egészségtani, gazdaságtani ismereteket közvetítenek a tanulóknak.

Beély Fidél, a bakonybéli bencés tanárképző tanára hosszú tanulmányt közöl *Az ifjúsági iratok árnnyoldalai, czélja és minősége* címmel a lap február 6-i számában. Ez a cikk azért méltó figyelmünkre, mert ez az első olyan magyar nyelven megjelent írás, mely az ifjúsági irodalom kérdéseivel tudományos alaposággal foglalkozik. A szerző felismeri, hogy milyen nagy az ifjúsági irodalom pedagógiai jelentősége. Azt vallja, hogy ez a gyermekek létszémlelete, magatartása, de ismereteinek szerzése szempontjából is az egyik leghatékonyabb eszköz. Az olvasmányok érzelmeiket keltenek a gyermekekben, eszményképeket nyújtanak nekik, élettapasztalatokat előlegeznek számukra, cselekvésre ösztönzik őket. Beély sorra veszi a gyermekek számára írott művek hiányosságait. Elítéli azokat a szerzőket, akik

„csak a csudás, és bámulat- vagy iszonyattal eltöltő tüneményeket vadássza; vagy édes ömlengések — és érzélgő jellemzésekben merül el... minden valószínű-

¹⁴ SEBESTYÉN Vendel: *i. h.* 64.

¹⁵ SZABÓ Imre: *Bizodalmas levelek falusi mesterekhez*. = Katholikus Iskolai Lap 1849. február 27. 8. sz. 92.

¹⁶ ACSÁDI Jakab: *A képezdek*. = Katholikus Iskolai Lap 1849. május 15. 19. sz. 221–224.

¹⁷ SEBESTYÉN Vendel: *Tankönyveink*. = Katholikus Iskolai Lap 1849. március 20. 11. sz. 127–130.

seget fölülhaladó színezetekkel. Ilyen művek távol legyenek az ifjúságtól ... mert általuk csak a képzelőerőnek nyújtjuk a legveszélyesebb táplálékot; s erőszakosan vonjuk el őt a valódi világtól, melynek viszonyai közt élnie kell.”¹⁸

Nézete szerint a csak időtöltésre, unaloműzésre szánt írások feleslegesek. Olyan munkákat kell az ifjúság kezébe adni, melyek hasznosak. Ezért történeti- és útleírásokat, valamint ismeretterjesztő műveket ajánl. Az olvasmányoknak ki kell egészíteniük az iskolában megszerzett tudást, sőt olyanoknak kell lenniük, melyek a nevelés esetleges hiányosságait is képesek pótolni.

„A gondallal megválasztott ifjúsági iratnak, azon kívül, hogy mulatva oktassa, nevelje, s viszont oktatva s nevelve mulattassa az ifjúságot; az iskolát, a szülői házat és a nevelést is kell gyámolítania, mintegy pótolnia hézagait, melyek tán itt-ott fönmaradtak.”¹⁹

A szerző különösen fontosnak tartja, csak szép és helyes magyar nyelven írott munkák kerüljenek a gyermekek kezébe.

„Szükséges, hogy az író anyai nyelvének egész birtokában legyen, s azt legnagyobb részletei-, sajátosságai-, elemeiben tökéletesen ismerje, mert az ifjúságnak örökölni csak a legnemesebbet, a szebbet, és ismét csak a legnemesebb és szebb alakban és idomban szabad és kell nyújtani.”²⁰

Somogyi, mint szerkesztő fontosnak tartotta, hogy a neveléstudomány minden ága képviselvé legyen lapjában. Igen értékesek és forrásértékűek a *Katholikus Iskolai Lap* magyar neveléstörténeti cikkei, melyek hazánk népnevelésének történeti alakulását követik nyomon a kezdetektől a 15. századig. (A cikksorozat további részei már nem jelenhettek meg.) Ugyanígy egészen új kezdeményezésnek tekinthetők a korabeli európai oktatásügyi helyzetét bemutató írások, valamint a kortárs külföldi pedagógiai szakirodalom értékelésével foglalkozó cikkek.

A lap utolsó öt száma már tükrözi a szabadságharc politikai eseményeit. Somogyi május 15-én közli lapjában, hogy Horváth Mihály csanádi püspököt nevezték ki vallás és közoktatásügyi miniszterré. Május 29-én a szerkesztő teljes egészében közlésezi Horváth Mihály május 18-i radikális hangú debreceni felhívását a papsághoz, szabadságharc támogatására a lap *Tan- és Nevelésügyi Tudósítások* című rovatában.²¹

A felhívás a haza összes lelkészéhez szól, felekezeti különbségre való tekintet nélkül. Miután szenvedélyes hangon felsorolja a Habsburgoknak a magyar nemzet ellen elkövetett bűneit, a szabadságharc jogosságát hangsúlyozza, és felhívja a lelkészek és tanítók figyelmét arra, hogy Ferenc József orosz seregek segítségével akarja a magyar szabadságküzdelmet leverni.

„A mi ügyünk szent, a mi harcunk a jog, az igazság, az önvédelem harca. És azért áldá meg Isten fegyvereinket, azért vezette hadainkat győzelemről diadalra. ... De ne higgyük, hogy dicső diadalaink már nyugalom párnájául szolgálhatnak. ... Külföldi hírlapokból szintúgy, mint honi hivatalos tudósításokból mind bizonyosabbá válik, hogy az atyáskodó császári család saját erejével nem győzhetvén le bennünket, barbár orosz zsoldosokat hoz be leigáztatásunkra, nemzeti létünk és szabadságunk legyilkolására.”²²

A vallás és közoktatásügyi miniszter arra buzdítja a lelkészeket, hogy álljanak a népfelkelés élére, győzzék meg a népet a szabadság megóvásának egyedüli lehetséges módjáról, a végsőkig tartó fegyveres ellenállásról.

¹⁸ BEÉLY Fidé: *Az ifjúsági iratok árnoldalai, célja s minősége.* = *Katholikus Iskolai Lap* 1849. február 6. 5. sz. 50.

¹⁹ BEÉLY Fidé: *i. h.* 51.

²⁰ BEÉLY Fidé: *i. h.* 53.

²¹ HORVÁTH Mihály: *Ministeri rendelet.* = *Katholikus Iskolai Lap* 1849. május 29. 20. sz. 241–244.

²² HORVÁTH Mihály: *i. h.* 242.

„... az egyházak főpásztorai és papjai, ünnepi öltözetben álljanak a nép élére, s ... buzdítsák a népet a vallási és polgári szabadság megoltalmazására. A nép vallása, hazája, szabadsága, tűzhelye védelmében megtörhetetlen, kitartó, minden áldozatra kész legyen, s a milliók egyesített ereje ellenállhatatlan hatalommal verje meg, irtsa ki, semmisítse meg a szabadság-gyilkosok zsoldos seregeit.”²³

Somogyi lapja teljes egészében közölte az orosz cár csapatai elleni megható és lelkesítő imádságot is.

Ugyanebben a számban kezdődött a *Nemzeti nevelésünk* című cikksorozat, mely ugyan név nélkül jelent meg, de bizonyos, hogy a szerkesztő állásfoglalását tükrözi. A cikk elején a szerző leszögezi, hogy nemzeti újjászületésünket önállóságunk és függetlenségünk kivívásának időpontjától, tehát 1849. április 14-től, a trónfosztás kimondásától kell számítani. A hazai nevelésügy új feladatok előtt áll. Ahhoz, hogy a magyar nemzet elfoglalhassa az őt megillető helyet az európai független államok sorában, az elsődleges feladat a tudományok, mesterségek területén való előrelépés, mert ez teszi lehetővé, hogy az ipar, és a kereskedelem fejlődhessen. Az oktatásügy fejlesztése tehát közös, állami és egyházi feladat, közügy.

„A tartós nemzeti jóllét, s a szabadságot jól és nemesen használni tudás sokoldalú műveltséget igényel, ... mit csak jó karba helyezett, kellő számban előállított iskolák képesek eszközölni. Egy önálló nemzet fiainak mindent és tökéletesen kitanulniok kell, mit a közjólét eszközlésére tudni, s mit ugyane célra létesíteni szükséges. S valljon van-e, lehet-e egy nemzet életében főbb szükség, az erkölcsi és értelmi, műipari s művészeti kifejlődést eszközölő tanítás- és nevelésnél?”²⁴

Somogyi Károly nézete szerint egy valóban nemzetinek nevezhető oktatási-nevelési rendszer csak akkor valósulhat meg, ha:

„Minden, bármily néven nevezendő, s bárki által szabadon állított s állítandó tanítás- és nevelési intézetek azonagy főcélra legyenek polgárilag irányozva, tudnillik a nemzeti jóllét- és műveltségnek minél nagyobb mértékbeni fölvirágoztatására.”²⁵

A kormányzat és az oktatás nyelve Magyarországon csak a magyar lehet, vallja a szerkesztő, de a nemzeti nevelés nem jelenti azt, hogy a hazánkban élő népek ne őrizhessék meg saját anyanyelvüket. Az elemi ismereteket minden gyermek tanulja a saját anyanyelvén. Az idegen ajkúak számára egyes körzetekben létre kell hozni anyanyelvi gimnáziumokat, ipariskolákat. A nemzeti nevelés szempontjából döntő a hazai történelem és földrajz oktatása. A haza múltjának és földjének ismerete kelti fel a polgároknak az igazi nemzeti érzelmeket.

A lap június 22-i számában Somogyi bejelenti, hogy új pedagógiai napilapot kíván indítani *Egyház és Iskola* címmel. Erre azonban már nem kerülhetett sor. Ekkor Haynau csapatai már közeledtek Pest felé. A *Katholikus Iskolai Lap* 25., 1849. június 30-i száma volt az utolsó. A szerkesztő sem a tervezett napilapot — mely hazánk első pedagógiai kérdésekkel foglalkozó napilapja lett volna — nem tudta kiadni, sem a *Katholikus Iskolai Lapot* nem tudta folytatni a hadihelyzet és anyagi okok miatt. A kormány július 5-én elhagyta a fővárost. Érdekes megjegyzéseket olvashatunk ezekről a napokról Somogyi naplójegyzeteiben, melyeket Ferenczy György tett közzé a *Magyar Sion* 1888-as évfolyamában.

„Pénzem nem volt — írja Somogyi — de lehetett volna, ha az országos ínséget kizsákmányolni akartam volna. Még mielőtt a kormány elhagyta volna Pestet, július hó első napjaiban, Horváth Mihály kultuszminiszter négyezer forinttal kínált meg, az általam az újjászületés érdekében indítandó egyházi és iskolai lap költségeinek fedezésére ... De és, látva a terv kivitelének ily körülmények közti lehe-

²³ HORVÁTH Mihály: *i. h.* 243.

²⁴ *Nemzeti nevelésünk*. = *Katholikus Iskolai Lap* 1849. május 29. 20. sz. 234.

²⁵ *Nemzeti nevelésünk*. *i. h.* 236.

tetlenségét, az ajánlatot el nem fogadtam, nem akarván állam pénzével terhelni felelősségemet.”²⁶

Miután nagy vonalakban áttekintettük hazánk első pedagógiai szaklapjának történetét, összefoglalásképpen elmondhatjuk, hogy a hetilap, bár csak 25 száma jelent meg 1849. január 2-a és június 30-a között, mégis nagy jelentőségű volt. Bár szerkesztője — katolikus papként — természetesen szem előtt tartotta a katolikus egyház tanügyi érdekeit, a polgári értelemben vett „tanszabadság” híve volt. Úgy vélte, hogy az állami és egyházi iskolák nem lehetnek ellenségei egymásnak. Az iskolafenntartók között alakuljon ki együttműködés és nemes verseny. Azt vallotta, hogy a közös célt, jól képzett és sokoldalúan művelt polgárok nevelését ki-ki a maga eszközeivel érje el. A szerkesztő szót emelt a nemzetiségek anyanyelvi oktatásának jogáért. Az oktatás- és nevelés korszerű elveit, módszereit a hazai és európai neveléstudomány új eredményeit népszerűsítette lapjában. Somogyi *Katholikus Iskolai Lapjához* hasonló, magas színvonalú, értékes pedagógiai szaklap csak tizennégy év múlva, 1863-ban indult meg hazánkban Márki József szerkesztésében.²⁷

FEHÉR KATALIN

²⁶ FERENCZY György: *i. h.* 594.

²⁷ *Népnevelők Lapja*. Egyetemes magyar népnevelési heti közlöny. (1863–1918)

FIGYELŐ

Haiman György (1914–1996). Elhunyt Haiman György, a neves könyvművész, könyv- és tipográfia-történész, akinek számos tanulmánya és közleménye folyóiratunkat is gazdagította. A Kner család leszármazottjaként maga is követte a nemes hagyományokat: megismerkedett Gyomán a tipográfia és a könyvművészet gyakorlatával, egy ideig – 1946-tól 1967-ig – a Kner nyomda vezetőjeként tevékenykedett, majd az Iparművészeti Főiskola tanára lett. Tudományos munkássága szorosan kapcsolódott a könyv művészetéhez, illetve annak történeti kérdéseéhez. (*A nyomtatott betű művészete.* Bp. 1942. – *A könyv műhelyében.* Bp. 1979.) Érdeklődése a nagy magyar tipográfus elődökhöz, főként Tótfalusi Kis Miklós felé fordult, és értékes, új eredményeket tárt fel vele kapcsolatban. (*Tótfalusi Kis Miklós a betűművész és tipográfus.* Bp. 1972. – *Tótfalusi Kis Miklós halotti kártája.* Bp. 1978. – *Nicholas Kis, a Hungarian Punch-cutter and Printer.* Bp. – San Francisco, 1983.) Több munkája kapcsolódott a közvetlen előd, a Kner család tevékenységéhez is. (*A Kner-család és a magyar könyvművészet, 1882–1944.* Bp. 1979. – *A Kner-nyomda, kiadványainak tükrében. 1882–1944. I–II.* Bp. 1982. (Lévay Botondnéval) – *Kner Imre emléke.* Bp. 1990.) Tudományos kutatásainak eredményeiért, különösen az általa kidolgozott, illetve továbbfolytatott tipográfiatörténeti elemző módszereiért elnyerte 1973-ban a kandidátusi, 1993-ban pedig a tudományok doktora címet. Nemzetközi elismertségét bizonyítja az 1977-ben kapott Gutenberg-díj és számos külföldi publikáció is. Hazai megbecsülését jelzi többek között az 1974-ben elnyert Tótfalusi Kis Miklós-díj és az a megtiszteltetés, hogy a Széchenyi Irodalmi és Művészeti Akadémia alapító tagja lett. Halála nagy veszteség szaktudományunk és mindazok számára, akik vele együtt aggódva figyelték könyveink egy része tipográfiai színvonalának hanyatlását.

Komlowszki Tibor (1929–1996). Munkája közben ragadta el a halál laptársunk szerkesztőjét, aki súlyos betegen is lelkiismeretesen gondozta az *Irodalomtörténeti Közlemények* utolsó számait. A magyar irodalomtudomány évszázados múltra visszatekintő folyóiratának mintegy negyven évfolyama Komlowszki Tibor közreműködésével jelent meg, aki már kevéssel egyetemi tanulmányai befejezése után, 1954-től kezdve bekapcsolódott a szerkesztőségi munkába, 1971 óta pedig – egy év megszakítással – egészen haláláig felelős szerkesztője volt. E szinte példátlanul hosszú kapcsolata a folyóirattal – amelynek szerkesztésében korábban még Császár Elemér is „csak” 28 évig vett részt – önmagában is tiszteletet parancsoló teljesítmény, különösen ha meggondoljuk, hogy 1954 és 1996 között mennyi változás következett be. Ragaszkodása ehhez a megtisztelő, de fáradtságos és nem túl hálás feladathoz csak azzal magyarázható, hogy ő maga is szerette, sőt hivatásának tekintette e munkát – igaz, ehhez és általában az irodalom iránti vonzódáshoz nem kisebb mester, mint a hódmezővásárhelyi Bethlen Gábor gimnáziumban éppen ott-tanulása idején – 1946/47-ben – óraadó tanárként működő Németh László személyisége és magyar órái adtak ösztönzést. Természetesen arra is szükség volt, hogy őt is szeresse mindenki; szerzők és kollégák egyaránt. A szakmai közvélemény olyan szerkesztőt is-

mert meg benne, aki egyszerre volt igényes és segítőkész a kezdő szerzőkkel szemben, és akit nem befolyásolt az, hogy a kéziratot beküldő melyik „tábor”-hoz tartozott.

E sok évtizedes, lelkiismeretes szerkesztői munkássága viszonylag kevés időt hagyott számára saját kutatásaihoz és munkái megírásához, de így is jelentős kötetkiadások őrzik nevét (*Régi Magyar Költők Tára XVII. század.* 8. Bp. 1976. — *A régi magyar vers.* Bp. 1979. — *Magyar költők 17. század.* — *A kuruc kor költészete.* I–II. Bp. 1990. — *Janus Pannoniusz és Balassi Bálint válogatott költeményei.* Bp. 1994. — *A XVII. század költői.* (Válogatás.) Bp. 1995. — *Reneszánsz és barokk.* [Drámák.] Bp. 1996.), valamint *A Balassi-vers karaktere* (Bp. 1992.) című tanulmánykötete.

Emlékeztét e munkák mellett — barátain és tisztelőin kívül — megőrzik az *Irodalomtörténeti Közlemények* szinte könyvtárnyi kötetei is.

KÓKAY GYÖRGY

A komáromi sajtó kétszáz éve. A közös összefogás szép példájaként jelentette meg Komárom-Esztergom Megye Közgylőlése, valamint a Komárom (Komarno) és Környéke Közművelődési és Kiadási Alapítvány, továbbá a Komáromi (Komarno) Nyomda és Kiadó Kft. a *Castrum* könyvek második darabját: SZÉNÁSSY ÁRPÁD: *A komáromi hírlapírás kétszázéves története 1789–1989* című könyvét. A sorozatot szerkesztő Virág Jenő, — a *Limes* című tudományos szemle főszerkesztője — ismét szimbolikus értelmű latin kifejezést választott e remélhetően hasonló színvonalú művekkel bővülő sorozat címéül. Már most előre bocsájthatjuk: Szénássy kötete méltó darabja e sorozatnak. Átvitt értelemben erőssége mind a felvidéki magyar és szlovák —, mind a magyarországi lokálpatrióta szellemiségű kultúrának. Miként a *Limes* folyóirat pozsonyi tematikus száma, úgy Szénássy könyve is a történelmi együttélés sorsközösségének, a közös múlt megismertetésének azonos felelősségére, az összefogás szükségességére hívja fel, nemcsak a kulturális értékek iránt elkötelezettséget érzők figyelmét.

A szlovákiai Komáromban élő mérnök, helytörténész Szénássy Árpád az ottani Nyomda és Kiadó Kft. révén *Honismereti Kiskönyvtár* sorozatcímmel jelenteti meg felvidéki helységek történelmi és művészeti értékeit bemutató, magyar és szlovák nyelvű kis füzeteit. Szénássy ezen kívül több —, a történelmi Komárom vármegyéhez kötődő személyiség életrajzát is megírta. Doktori értekezésében ezen régió —, a történelmi Komárom vármegye élelmiszeriparának múltját tárgyalta, majd két évszázad vonatkozó forrásait dolgozta fel tudományos alapossgal.

Nem előzmények nélkül való e kötet abban az értelemben sem, hogy szerzője már az 1970-es évek vége óta gyűjtötte a komáromi periodikák adatait: az első Csehszlovák Köztársaság (1919–1938) idején a Komáromban nyomtatott lapok adatait felsőfokú pozsonyi és prágai tanulmányai alatt, az ottani egyetemi könyvtárak állománya alapján állította össze. Az évforduló a teljesség feltárására inspirálta.

A komáromi hírlapírás kétszázéves története nem könnyű olvasmány, tudományos alapmű. Vele — több mint egy évtizedes kutatómunka, búvárkodás gyümölcseként — olyan könyvet vehetünk kézbe, amely a *Mindenes Gyűjtemény*, az első helyi magyar nyelvű sajtótermék megjelenésétől napjainkig teljességre törekvően mutatja be a Komáromhoz kötődő folyóiratokat, újságokat. Fontos rámutatni, hogy Szénássy a címben jelzetttnél többet teljesít könyvében, mert bemutatja a Komáromban nyomtatott, de nem ott írt és szerkesztett sajtóanyagot is. Így a kötetet olvasó a sajtó- és nyomdászattörténet helyi és szélesebb összefüggéseit is nyomon követheti.

A repertórium számadatai imponálóak: több mint kétszáz cím sok ezer évfolyamának több száz ezer oldaláról van szó! A komáromi hagyományok e gazdag, és a megelőző monográfiákat is kiegészítő adattára korszakok szerint, ezen belül betűrendben lajstromozza anyagát. Megadja az egyes lapok kiadóját, szerkesztőjét, periodicitását, címváltozásait stb. — a fellelhető tényeknek megfelelően hosszabb, rövidebb ismertetést közöl róluk. Miként az egész könyv, úgy az

első fejezet végén közölt, de részletesebben tárgyalt, vagy ma már nem található, csak irodalmi utalásokból ismert lapok jegyzéke is a további kutatásokra serkent. Az összeállítás csak az elérhető teljességre tudott törekedni, mivel a szórványokból ma már nem lehet következtetni a kötet 327–331. lapjain felsorolt periodikumok valamennyi adatára.

Szénássy Árpád kötetét az tudja igazán értékelni, aki Rév-Komáromon kívül az egész régió múltját bármely szempontból, bárminő metszetben vizsgálja. Számukra e mű megkerülhetetlen, nélkülözhetetlen. Az analitikus feltárás valóságos aranybánya a legkülönbözőbb tudományterületek múltja iránt érdeklődők számára. Mint a komáromi nyomdászat múlt század második felében játszó folyamatának és összefüggéseinek valamelyes ismerője ezt alátámasztanám egy szubjektív, de jellemző példával.

A komáromi Siegler nyomda az 1850-es években számos természettudományi, elsősorban nyitrai vonatkozású könyvet nyomtatott. Ennek kapcsán, Siegler Mihály nyitrai ismeretsége révén 1856–57-ben az ő nyomdájukból került ki a Nyitrán szerkesztett *Magyarhoni Természetbarát* és német melléklapja a *Der Naturfreund Ungarns*. E rövid életű, az előfizetők pénzéből fenntartott szaklap 1850–71 között az egyetlen próbálkozás volt egy időszaki sajtótermék megjelenítésére Komáromban. Ennek jelentőségét növeli a Szénássy-kötet egyik lektorának, Batári Gyulának más helyütt tett megállapítása, amely szerint a szóban forgó lap a magyar természettudományi szaksajtó korai előfutára volt. Példa ez egyúttal Komárom szellemi vonzására is – a legsötétebb abszolutizmus idején.

Szénássy Árpád könyvének második fejezete tartalom és műfaj szerint rendszerezi az előző szerkezeti egységben leírt lapokat, továbbá személy- és földrajzi névmutatót, a nyomdák felsorolását, az újságok periodicitás szerinti mutatóját, időrendi táblázatot és irodalomjegyzéket közöl. E sokrétű mutatórendszer biztosítja a visszakereshetőségi igények több szempontú kielégítését. A könyv méltó folytatása annak a sorozatnak, amelynek elején a komáromi születésű sajtótörténész, a „gőzhangya”, Szinnyi József munkássága áll, s amely sorozatban olyan további nagy nevek találhatók, mint Alapy Gyula, Baranyay József, Takáts Sándor, Gyulay Rudolf és mások. E nagy elődökhöz méltó művek megjelenését örömmel várjuk a jövőben is.

HORVÁTH GÉZA

BIBLIOGRÁFIA

A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtár-
történeti szakirodalom 1995-ben

Rövidítések:

Bibliotheca Apponyiana = Bibliotheca Apponyiana. Magyarország és Európa az Apponyi-gyűjtemény tükrében. (Emléklülés és kiállítás Apponyi Sándor születésének 150. évfordulója alkalmából. Szerk.: W. SALGÓ Ágnes.) Bp. OSzK. 1995. 177 l.

ItK = Irodalomtörténeti Közlemények

MG = Magyar Grafika

MKsz = Magyar Könyvszemle

Tanulmányok = Tanulmányok a természettudományok, a technika és az orvoslás történetéből. Bíró Gábor 70. születésnapja tiszteletére. Bp. 1995. (Eötvös Károly Megyei Könyvtár ny., Veszprém) 202 l.

Általános és elvi kérdések

W. SALGÓ Ágnes: Retrospektív katalogizálás Európában: a 15–19. század nyomtatott könyvei. (Az 1990. nov. 28–30. között Münchenben megtartott nemzetközi konferencia előadásai) = Könyvtári Figyelő 5. (41.) 1995. 4. 641–645.

Bibliográfiák, katalógusok, repertóriumok

ALVÁRI Csaba: Az Országos Műszaki Múzeum katalógustára = Tanulmányok 64–66.
BELITSKA-SCHOLTZ Hedvig (szerk.), PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR Jolán (bev.), SOMORJAI Olga, BERCZELI A. Károlyné, PAVERCSEK Ilo-
na (közrem.): Deutsche Theater in Pest und Ofen, 1770–1850. Normativer Titelkatalog und Dokumentation. Bp. 1995. 2 db, 1276 p.

BELLÁGH Rózsa: Keresztesi József és a Magyar Athenas todaléka = MKsz 111. 1995. 1. 90–94.

BORSA Gedeon: Pótlások és igazítások a „Régi Magyarországi Nyomtatványok” első kötetéhez VII. = MKsz 111. 1995. 3. 287–304.

DEBRECZENI Kornélia, Sz.: Apponyi Sándor és felesége, Esterházy Alexandra élete és munkássága a korabeli sajtóban (Bibliográfia) = Bibliotheca Apponyiana 153–169.

Élet és Literatúra – Muzáron 1826–1833. Repertórium. Összeáll., tanulmányt írta FRIEDRICH Ildikó. Bp. 1991. 102 p.

FEHÉR Erzsébet: Magyar nyelvű tankönyvek 1777–1848. Bp.: OPKM, [1995.] 246 p.

HAIMAN György: Gutenberg-Jahrbuch 1994 (recenzió). [Benne a magyar szerzők tanulmányairól elsősorban] = MG 39. 1995. 1. 63–64.

JAKAB András – MESTER Béla: A Filozófiai Figyelő és mellékleteinek repertórium a 1979–1993. = Filozófiai Figyelő 14. 1993. 226–274.

KISZELY Deborah: Discography of Ernő Dohnányi = Studia Musicologica 36. 1995. 1/2. 167–180.

KLINDA Mária: A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár ősnymtatványai 2. = A FSZEK Évkönyve 23. 1988/1990. 32–37. [1. = uo. 13. 1968. 121–136.]

KÓKAY György: A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Évkönyve XXIII. 1988–1990., XXIV. 1991–1993. (Bp. 1994.) (Recenzió) = MKsz 111. 1995. 4. 463–464.

A magyar irodalom és irodalomtudomány bibliográfiája 1988. Szerk. DOBÓ Katalin. Bp. 1994. 673 p.

PAVERCSIK Ilona: Húszéves a Kniha = MKsz 111. 1995. 200–203.

PAVERCSIK Ilona: A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtártörténeti szakirodalom 1994-ben = MKsz 111. 1995. 4. 453–462.

SOLTÉSZ Zoltánné: Száz éve jelent meg az Országos Széchényi Könyvtár első ősnymtatványkatalógusa = Könyv, Könyvtár, Könyvtáros 1995. 9. 37–41.

Cenzúratörténet és más jogi szabályozások

BOZÓKI András: Censorship in the 1980s = The Hungarian Quarterly. Vol. 36. 1995. No 139 (Autumn 1995) 100–110.

GAZDA László: A reformkori országgyűléseknek a sajtószabadságért folytatott küzdelme (Recenzió Bényei Miklós könyvéről) = Erdélyi Tükör 7. 1995. 1. 24.

KÓKAY György: Decsey (!) Sámuel sajtóvétség 1797-ben = MKsz 111. 1995. 3. 322–326.

Nymdatörténet

Több évszázadot érintő művek

FRIGYIK Katalin: A Számmer nyomda története. [Kiállítási katalógus.] (Székesfehérvár, Szent István Király Múzeum 1994. okt. 15.–dec. 11.) Székesfehérvár 1994. 48 p.

ill. 1 t. (A Szent István Király Múzeum Közleményei D sorozat 229.)

HAIMAN György: Hess András – korok és kortársak tükrében = MG 39. 1995. 1. 51–53.

Mátyás királytól napjainkig. Kis magyar nyomdatörténet (Riport GARA Miklóssal. Riporter: GYÓRI Illés György) = Typographia 125. 1995. 5. 8.

15–16. század

HÜBERT Gabriella, H.: Egy elveszett 16. századi naptárvers másolata = MKsz 111. 1995. 3. 310–312.

SOLTÉSZ Zoltánné: Valentin Geyßler nürnbergi nyomdász 1552-ben kiadott magyar vonatkozású egyleveles krónikája = MKsz 111. 1995. 1. 15–24. ill.

SZELESTEI N. László: Magyar és német nyelvű kalendáriumtöredékek (1590–1593) = MKsz 111. 1995. 3. 304–310.

17. század

ECSÉDY Judit, V.: A nagyszombati akadémiai nyomda első másfél évtizede (1648–1662) = MKsz 111. 1995. 4. 361–373.

HARGITTAY Emil: Pápai Páriz Ferenc – Csécsi János: Dictionarium Latino-Hungaricum et Hungarico-Latino-Germanicum. Cibinii 1767. (facs. kiad.: Bp. 1995.) [40] 648, 404 p. [4] t. A függelékben Cs. J.: Observationes orthographico grammaticae... című tanulmány.

LUKÁCSY Sándor (bev.): Pázmány Péter: Keresztyéni imádságos könyv. Grác 1606. [Facs. kiad.] Bp. 1993. 30 p. ill. (Bibliotheca Hungarica Antiqua 28.)

18–19. század

BOR Kálmán: Elfeledett nagyszombati cirill betűs nyomtatvány 1724-ből = MKsz 111. 1995. 3. 319–322.

DOMINKOVITS Péter: Egy elfeledett nyomdaalapítási kísérlet a reformkori Győrben = Kiszalárdi Könyvtáros 1994. I. 13–17.

HAIMAN György: A Számmer család és nyomdaik = MG 39. 1995. 1. 10–12.

- HORVÁTH J. József: Még egy selyemre nyomtatott tézislap = MKsz 111. 1995. 4. 436–438.
- KIRÁLY Péter: National endeavours in Central and Eastern Europe as reflected in the publications of the University Press of Buda 1777–1848. Bp.: Alfa, 1993. 103 p. ill.
- WEÖRES Sándor (tanulm.): Kalmár György: Summa. Az embernek épségben levő állapotjáról... Bp.: Pátria, 1993. 230 + 7 p. (Az 1772-es [helyesen 1770-es!] pozsonyi kiadás változatlan hasonmás kiadása)
- 20. század**
- CSAPÓ Mária: A nyomdaipar irányítása és átlamosítása 1949–1952 = Levéltári Közlemények 64. 1993. 1–2. 77–105.
- ERDÉSZ Ádám: „Valóságos közigazgatási intézménnyé fejlődöttünk” A Kner-Nyomda a magyar közigazgatásban = Magyar Közigazgatás 43. 1993. 9. 569–576.
- KONCZ Pál: Imre Géza ajkai nyomdász és könyvkötő = A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 19–20. 1993–1994. 487–502.
- ÖLVETI Gábor: Fejezetek a századforduló utáni debreceni nyomdák történetéből = Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve 21. 1994. 115–131.
- TAPOLCAINÉ SÁRAY SZABÓ Éva: Adalékok Fel-sőségalla nyomdászatának történetéhez. = Adalékok Tatabánya (művelődés)történetéhez. Tatabánya 1994. 67–108. p. (Tatabányai Levéltári Füzetek 1.)
- TAPOLCAINÉ SÁRAY SZABÓ Éva: Nyomdászok, könyv-, újság- és hírlapkereskedők Tatabányán – az iparfejlesztés alapján. = Adalékok Tatabánya (művelődés)történetéhez. Tatabánya 1994. 151–161. p. (Tatabányai Levéltári Füzetek 1.)
- Könyvművészet, illusztráció**
- BODÓCZKY István: Személyes beszámoló a Török Pál utcai archívumról (A Képző- és Iparművészeti Szakközépiskola, Bp.) = Magyar Iparművészet 1995. 2. 38–42.
- Buday György fametszetei. Szerk.: CSAPLÁR Ferenc. Kiállítás a Kassák Múzeumban, Budapest, 1995. december 10. Gyoma 1995. 31 p. ill.
- CENNERNÉ WILHELMB Gizella: Gróf Apponyi Sándor és a magyar történeti képes forrásanyag = Bibliotheca Apponyiana 25–36. ill.
- DUKKON Ágnes: Az illusztráció szerepe a reneszánsz és a barokk kor naptáraiban = Irodalomtörténet, irodalomértés. ELTE Tanárképző Főiskola 1995. (Szerk. Cs. VARGA István, VILCSEK Béla) 231–241. p. ill.
- GÁBOR Dénes: Szépművészeti könyvművészetünk [Kós Károly] = Erdélyi Tükör 7. 1995. 1. 12–15.
- HAIMAN György: Gondolatok az idézőjelről = MG 39. 1995. 5. 46–49.
- HAIMAN György: Kozma Lajos = Magyar Iparművészet 1995. 3. 53.
- HAIMAN György: Magyar litográfia = MG 39. 1995. 1. 19–21.
- HAIMAN György: Magyar litográfia 6. Faragó Géza kiállítási plakátja. Kromolitográfia 1910 körül = MG 39. 1995. 6. 22–23.
- HAIMAN György: Magyar litográfia 5. Játékkártyák a 15–16. századból. Kromolitográfia 1902–1903. = MG 39. 1995. 5. 13.
- HAIMAN György: Magyar litográfia 3. A követválasztásra bejött kortések díszmenete, Pest 1847. okt. 17. = MG 39. 1995. 3. 23.
- HAIMAN György: Magyar litográfia 4. Nécsey István: Illusztráció a Magyarország mada-raihoz. Kromolitográfia = MG 39. 1995. 29–30.
- HAIMAN György: Magyar litográfia 2. Szerelmey Miklós: Magyar hajdan és jelen (1847) című képes albumának kromolitográfiai címlapja = MG 39. 1995. 2. 42–43.
- HAIMAN György: Magyar litográfia 1. Trentsenszky árvízképe a pesti Színház térről 1838 = MG 39. 1995. 1. 27.
- HORVÁTH Csilla, B.: A Múzeum helytörténeti gyűjteményében lévő, Pécszet ábrázoló képes levelezőlapok V. (Irgalmasok utcája) = A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 38. 1993. 139.

- JÁNOSKA Antal: Apró képek mesterei. Pillantás a játékkártyák világára = Magyar Iparművészet 1995. 5/6. 68–72. ill.
- KARÁCSONYI Gréta (szerk.): Szerelem régi képes levelezőlapokon. (Bev. HORVÁTH Hilda) Bp.: Postacard 1994. 95 p. ill.
- KASS János grafikái (Szerk.: ERMÉNYI Lajos, előszó: TANDI Lajos) Szeged 1992. [126] p. ill. [Bibliofil kiad.]
- KASS János: Tipográfia és számítógép = Al föld 46. 1995. 1. 3–5.
- KÉKI Béla: A latin nyomdabetű rajzának fejlődése Gutenberg óta (Sajtó alá rend., ill: SOMKUTI Gabriella). Miskolc: [Miskolci Bölcsész Egyesület] 1994. 46, [16] p. ill. (Bölcsész-könyvek 3.)
- KNAPP Éva – TŰSKÉS Gábor: Irodalmi emblematika és emblémarecepció Magyarországon 1564–1796 = MKsz 111. 1995. 2. 142–163. ill.
- A Nagy Háború plakátjaiból – Plakate zum 1. Weltkrieg 1914–1918. Kiállítás Wien, Collegium Hungaricum 1994. június 9–29. Összeáll.: RÁKÓCZY Rozália. Bp. 1994. 53 p. ill.
- PETERCSÁK Tivadar: A képes levelezőlap története. Miskolc – Eger: Dobó István Vármúzeum, 1994. 207 p. ill.
- RÓZSA György: Vízkelety Béla litografált magyar királyképsorozata = MKsz 111. 1995. 1. 97–100. ill.
- SZÁNTÓ Tibor: A tipográfia: a megismerés és a tájékoztatás használati eszköze és egyúttal látvány = MG 39. 1995. 1. 28–29.; 2. 52–63.; 3. 33–40.; 4. 30–38.; 5. 24–31.; 6. 32–41.
- Typo-grafika – Gyakorlat és elmélet. Haiman György tipográfiai és tipográfiaörténeti kiállítása az OSZK-ban 1995. márc. 10.–április 10-ig [rövid ismertetés] = MG 39. 1995. 2. 76.
- Térképészet**
- BARTHA Lajos – PUSKÁS Katalin: A debreceni kollégium kéziratos glóbuszai (Előzetes beszámoló a rézmetsző deákok földgömbjeiről) = Geodézia és Kartográfia 47. 1995. 4. 216–222.
- BRICHZIN, Hans: Megjegyzések az első nyomtatott Magyarország térképről (1522) = Cartographica Hungarica 1992. 1. 37–40. ill.
- DEÁK Antal András: A Danubius Pannonico-Mysicus műhelyitkai = Tanulmányok 49–51. [Marsigli, Luigi Fernando művének rézmetszeteiről]
- GRÓF László: Magyarország térképei az Ortelius atlaszokban = Cartographica Hungarica. 1992. 1. 26–35. ill.
- HUSZÁR Éva: Heves megye ábrázolása térképnyomatokon 1491–1598 között = Cartographica Hungarica 1992. 2. 29–38. ill.
- KERESZTESSY Csaba: Dóka Klára: Térképgyűjtemények az egyházi levéltárakban (Levéltári Módszertani Füzetek 15.) Bp.: MOL, 1992. 302 p. = Levéltári Közlemények 65. 1994. 1/2. 209–212.
- MEURER, Peter H.: Eine Kriegskarte Ungarns von Dominicus Custos (Augsburg 1598) = Cartographica Hungarica 1992. 1. 22–24. ill.
- PLIHÁL Katalin: Érdekességek a térképek világából 20. = Geodézia és kartográfia 47. 1995. 1. 61–62.
- PLIHÁL Katalin: Magyarországról készült és 1528-ban megjelent térkép és készítője a források tükrében = Cartographica Hungarica 1992. 2. 11–14.
- REICHERSTOFFER, Georg: Chorographia Transilvaniae, Chorographia Moldaviae. Ford. SZABADI István. Debrecen: KLTE, 1994. 139 p. (Series Fontium Latinorum Debreceniensis 1.)
- REISZ T. Csaba: Lipszky János Pesten. Kísérlet Pest-Buda térképének kiadására 1802-ben = Történelmi Szemle 37. 1995. 2. 229–255.
- STEGENA Lajos: Négyszázötven éve, Brassóban született atlasz a Rudimenta Cosmographica = Cartographica Hungarica 1992. 2. 15–18. ill.
- SZÁNTAI Lajos: De Jode atlaszának Magyarország térképe = Cartographica Hungarica 1992. 2. 24–28. ill.
- SZÁNTAI Lajos: Egy újrafelfedezett Magyarország falitérkép = Cartographica Hungarica 1992. 1. 2–5. ill.

SZATHMÁRY Tibor: Hazánk első ismert nyomtatott haditérképének vizsgálata társtérképeinek függvényében. 1–2. rész = Cartographica Hungarica 1992. 1. 6–19. ill.; 2. 2–10., ill.

Térképhungarika iránytű = Cartographica Hungarica 1992. 1. 44–51. ill.; 2. 46–53. ill., 1993. 3. 56–63. ill., 1994. 4. 58–63. ill.

Papír

BEDŐ József: Egy papírrégiséggyűjtő ars poeticája = Magyar Iparművészet 1995. 1. 31–34. ill.

KASTALY Beatrix: Európai kutatások az írott kulturális örökség védelmére = Papíripar 39. 1995. 3. 78–82.

KASTALY Beatrix: Időálló hazai nyomópapírok = MG 39. 1995. 3. 43–47.

KASTALY Beatrix: A papír időállóságával kapcsolatos kutatások a nemzetközi konferenciák tükrében = Papíripar 39. 1995. 6. 211–216.

PELLER Tamás Károly: Papírlapok javításának módszerei a restaurálásban. A papíröntés = Papíripar 39. 1995. 1/2. 43–46.

VARGA Nándor Lajos: Vízjegyek. Kézzel merített magyar vagy külföldi magyar vonatkozású papirosok 1330-tól 1896-ig. Művészeti kézirat [Bp.] 1970. reprintje (Bp. 1995, Balassi K.) 1–2. kötet közös tokban.

Kötéstörténet

BEÖTHYNE Kozocsa Ildikó: Egy magyar karthauzi kolostor könyvkötéseinek szerkezeti vizsgálata = MKsz 111. 1995. 68–76. ill.

KONCZ Pál: A budai és pesti könyvkötők pecsétje 1729-ből = Turul 67. 1995. 3/4. 79. ill.

ROZSONDAI Marianne: A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár történeti kötéseiről = FSZEK Évkönyve 23. 1988/1990. 26–31. I–XII.

SOLTÉSZ Zoltánné: Révay Mártonné Esterházy Zsófia Isocrates-kötetének kötése és későbbi possesszorai = MKsz 111. 1995. 2. 131–141.

Kiadástörténet

Több évszázadot érintő művek

KAPRONCZAY Katalin: Az Erdélyi Magyar Nyelv-mívelő Társaság kétszáz éve (1793–1993) = Valóság 38. 1995. 8. 108–110.

POSTMA Ferenc: Hebräische Grammatiken in Ungarn, 1635–1992. Betrachtungen aus Anlass einer neuen Bestandsaufnahme von A. Strbik = MKsz 111. 1995. 3. 312–319.

RÁKÓCZI Katalin: Az első magyarországi német nyelvű kalendáriumok, almanachok és prognosztikonok orvostörténeti forrásértéke (16–17. század) = Tanulmányok 178–181.

SZILÁGYI Ferenc: Erdély ritkaságai. Kiadásra váró 17–18. századi szépirodalmi és filozófiai művek marosvásárhelyi és kolozsvári könyvtárakban = Studia nova (Károli Gáspár Református Egyetem I/1.) 1994. 1. 133–154.

17. század

BARTÓK István: A humanizmustól a klasszicismus felé. Molnár Gergely grammatikájának 1700 előtti kiadásairól = MKsz 111. 1995. 4. 349–360.

BINDER Pál: Rákóczi György román bibliája = Europa Balcanica-Danubiana-Carpathica. 2. A. Bp. 1995. 211–215.

BIRDAȘ, Emilian: Noul Testament de la Bălgrad = Europa Balcanica-Danubiana-Carpathica. 2. A. Bp. 1995. 177–181.

FEHÉR Erzsébet: Lorántffy Zsuzsanna Bibliás könyve és román iskolája = Honismeret 23. 1995. 3. 23–25.

HELTAI János: „Szent Atyák Öröme”. Medgyesi Pál és Vásárhelyi Dániel hitvitája = Europa Balcanica-Danubiana-Carpathica. 2. A. Bp. 1995. 224–235.

HÜBERT Gabriella, H.: Balassi Istenes énekeinek legelső kiadása? = MKsz 111. 1995. 2. 169–172.

MISKOLCZY Ambrus: Sub semnul reformei? (Cîteva probleme și întrebări privind ediția a 2-a a Noului Testament de la Bălgrad din

anul 1648) = Europa Balcanica-Danubiana-Carpathica. 2. A. Bp. 1995. 187–210.

RUDEANU, Ioan Octavian: Noul Testament de la Bălgrad și teologia lui = Europa Balcanica-Danubiana-Carpathica. 2. A. Bp. 1995. 182–186.

SZELESTEI N. László: Bocatius János 1611-ben Kassán megjelent műveiről = MKsz 111. 1995. 4. 427–431.

18. század

CSEPREGI Zoltán: Adalék a „Laubáni Biblia” megjelenési évének kérdéséhez = MKsz 111. 1995. 1. 87–90.

CSETRI Elek: Régi erdélyi méhészkönyvek = História 1995. 5/6. 53–55.

HOPP Lajos: A Törökországi Levelek első kiadása = MKsz 111. 1995. 1. 38–50.

KÓKAY György: „Olim omnis homo natus est liber”. A Contrat social latin nyelvű kiadásának terve 1792-ből = MKsz 111. 1995. 2. 176–178.

KUNTÁR Lajos: Szombathely leghíresebb könyve: Mikes Kelemen Törökországi levelek = MKsz 111. 1995. 2. 190–195.

19–20. század

ESZENYINÉ BORBÉLY Mária: A könyvkiadás változásai az 1980-as évek közepétől napjainkig = Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle 30. 1995. 1. 33–39.

GEOFFROY, René: Német nyelvű emigráns írók magyar kiadóknál 1933–1944 között megjelent munkái = MKsz 111. 1995. 1. 51–67.

INDALI György: Kisfaludy Károly és Helmezy Mihály előfizetési felhívása a Jelenkor tárgyában a Budapest gyűjtemény aprónyomatványai között = FSZEK Évkönyve 23. 1988/90. 45–52.

SZERAFINNÉ SZABOLCSI Ágnes: Az Erdélyi Szépírók Céh könyvkiadói tevékenysége (1924–1944) = Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle 30. 1995. 1. 90–95.

VARGA Sándor: A magyar könyvkiadás és -kereskedeleme: 1939–1944. = Könyvvilág 39. 1995. 4. 3.

Könyvkereskedeleme

ESZENYI Miklós: Ferenczi Bernát és utóda. Egy könyvkereskedés története = Herman Ottó Múzeum Évkönyve 32. 1994. 535–543.

KÖSZEGFALVI Ferenc: A hódmezővásárhelyi könyvterjesztés kezdete és virágkora (Csengeri Ferencről Weisz Lászlóig) = MKsz 111. 1995. 4. 416–426.

TAPOLCAINÉ SÁRAY SZABÓ Éva: Könyvkiadás, könyvterjesztés, olvasás Komárom és Esztergom vármegyében (1705–1849) = Esztergomi évlapok 1994. 91–106.

Sajtótörténet

Átfogó művek

BÉNYEI Miklós: A tudományos szaksajtó kialakulása Magyarországon = MKsz 111. 1995. 3. 344–345. (Batári Gyula könyvéről recenzió)

DEBRECENI Anikó: Sajtó és politika a századfordulón. A „Felvidék” és az „Ung” lapok tükrében = Honismeret 23. 1995. 1. 75–82.

JEMNITZ János: A munkás- és szocialista sajtó történetéből = Nemzetközi munkásmozgalom története 20. 1994. 177–191.

SZABADVÁRY Ferenc: A Magyar Tudományos Akadémia természettudományos folyóirat kiadása = Tanulmányok 5–7.

18. század

BATÁRI Gyula: A tudományos folyóiratok kiadásának kezdetei Magyarországon = Természet Világa 126. 1995. 6. 268–271. ill.

CZIBULA Katalin: A pest-budai német sajtó színháztörténeti híradásai 1781–1790 között = MKsz 111. 1995. 1. 25–37.

FEJÉR László: Vízügyi vonatkozású cikkek a „Tudományos Gyűjtemény”-ben = Tanulmányok 32–34.

MÓRA László: A tudományos szaksajtó kezdetei hazánkban. Recenzió Batári Gyula: A tudományos szaksajtó kialakulása Magyarországon 1721–1867. (Bp. 1994.) c.

könyvéről = Könyvtári Figyelő 5. (41.)
1995. 1. 299–300.

19. század

BARTHA Lajos: Két elfelejtett természettudományi folyóirat (Természetbarát (1846–48), Urania (1884) = Tanulmányok 35–38.

BÉNYEI Miklós: A centralista Pesti Hírlap és Debrecen = Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve 21. 1994. 53–75.

BÉNYEI Miklós: Kossuth Lajos Pesti Hírlapja és Debrecen = Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve 20. 1993. 71–85.

FEHÉR Katalin: Reformkori sajtóviták a nők művelődésének kérdéseiről = MKsz 111. 1995. 3. 247–263.

HOFFER Tamás: Könyvtári vonatkozású cikkek a győri sajtóban 1892–1898 = Kisalföldi Könyvtáros 1994. 1. 45–50.

JOBST Ágnes: Fürdői Lapok – a balneológia szolgálatában = Orvosi Hetilap 136. 1995. 38. 2064–2067.

KIRÁLY Pál: A „legöregebb” magyar műszaki-gazdasági folyóirat [Erdészeti Lapok] = Tanulmányok 25–31.

KISS Réka: A Vadász és Versenylap (1857–1867) = Honismeret 23. 1995. 5. 80–84.

MÁTAY Mónika: Nemes nemzetálmom, avagy a reformkori nyilvánosság jellegzetességei a Honderű című divatlap tükrében = Jelkép 1994. 2. 57–68.

A sajtó világa a Somogy tükrében 1866–1890. Összeáll. NAGY Zoltán. Kaposvár 1995. 94 p.

19–20. század

BEKE György: Magyar lapalapítás – román diktatúrában (A Brassói lapok századik születésnapja) = Új Horizont 23. 1995. 2. 44–48.

CSATH Béla: „Urban-féle” újság = Tanulmányok 22–24.

Emlékezés a 125 éves Bányászati és Kohászati Lapokra. Molnár László: 1893–1896. Benhe István: 1897–1900. = Bányászati és Kohászati Lapok; Bányászat 126. 1993. 3–4. 286–298, 418–425.

HALÁSZ Albert: Az alsólendvai sajtó és a néprajz 1889–1919. Bp. 1994. 286 p. ill.

HIDVÉGI Jenő: Orvostörténelem – az Orvosi Hetilapban = Orvosi Hetilap 136. 1995. 40. 2177–2180.

KOMORÓCZY Géza: Magyar sajtó erdejében zsidó fák, facsoportok: Scheiber Sándor magyar zsidó sajtóbibliográfiája elé = Szombat 5. 1993. 9. 23–28.

MÓRA László: [Száz] 100 éves a Magyar Kémiai Folyóirat = Évfordulóink 1995. 76–79. ill.

VÁMOS Éva Katalin: A Magyar Kémiai Folyóirat, mint a hazai kémia nemzetközi kapcsolódásainak tükré = Tanulmányok 14–18.

VÁMOS Éva: Százéves a Magyar Kémiai Folyóirat = Orvosi Hetilap 136. 1995. 26. 1401–1403.

VEKERDI László: Kötetbíráló és köszöntő a Természettudományi Közlöny 125. évében = Forrás 27. 1995. 5. 105–107.

VITÁLIS György: 125 éves Bányászati és Kohászati Lapok – 100 éves az Országos Magyar Bányászati és Kohászati Egyesület = Hidrológiai Tájékoztató 1993. ápr. 10–15.

20. század

ANDRÁS Károly: Maritain és a Vigilia = Vigilia 60. 1995. 3. 166–171.

CSORBA Csaba: Az ausztráliai Magyar Múlt = Honismeret 23. 1995. 3. 87–89.

Debreceni Szemle. Válogatás az 1927–1944. évfolyamok anyagából. Szerk. GUNST Péter, ANGI János, BÉNYEI Tamás és PÓSÁN László. Debrecen 1993. 18 p. ill.

IZSA Jenő: A Magyar Katonai Szemle 1935–1944 között megjelent írásai tükrében = Akadémiai Közlemények (ZMKA) 202. 1994. 167–179.

KATONA SZABÓ István: 1956-ról Erdélyben. Tallózás az egykori sajtóból, feljegyzésekből = Erdélyi Magyarság 16. 1993. 6–9.

KEREKES Béla: Magyar Mezőgazdaság – 1967 = Gazdálkodás 37. 1993. 8. 61–67.

KUNTÁR Lajos: Húsz éves a Vasi Honismereti Közlemények = Honismeret 23. 1995. 3. 83–86.

- LAK István: Múltunk és jelenünk (1–2.) = Vakok Világa 1993. szept. 8–12.; okt. 13–17.
- LAK István: Múltunk és jelenünk – 40 év lapunk történetéből (3.) = Vakok Világa 1993. nov. 20–24.
- A Lendület évei 1982–1987 (Szerk.: BALLA D. Károly és BERTICS Katalin). Bp. 1994. 51, [5] p. ill. (Galéria könyvtár 23.)
- MÁRKUS Rozália: A brémai „Deutsche Presseforschung” tevékenysége = MKsz 111. 1995. 1. 102–106.
- NAGY Csaba: Irodalmi Újság 1957–1989. Dokumentumok a lap történetéből. Bp. 1993. 263 p.
- NAGY SZUZSA: Fél évszázad krónikása. Adalékok az 50 éves Hajdú-Bihari Napló és elődjei történetéhez. Debrecen 1994. 65 p. ill.
- NÉMETH G. Béla: Három jövőkép a Magyar Csillagban = Kortárs 39. 1995. 4. 66–72.
- PALLÓ Gábor: Folyóiratrobbanás az 1950-es években = Tanulmányok 11–13.
- PAPP-VÁRY Árpád: [negyven] 40 éves a Cartographia = Geodézia és Kartográfia 47. 1995. 2. 67–78.
- PETŐ Ernő: A gyöngyösi sajtó 1945–1946 = Mátrai tanulmányok 1993. 153–165.
- RÓZSA Mária: A „Pester Lloyd” ismeretlen utolsó számai az Osztrák Nemzeti Könyvtárban = MKsz 111. 1995. 2. 195–196.
- SZABÓ Ferenc: A Vigilia indulása = Vigilia 60. 1995. 2. 92–98.
- TERPLÁN Zénó: A „Technika” c. folyóirat a két világháború között = Tanulmányok 8–10.
- TISZA István: Az 1930-as évek magyar nyelvű közlekedési folyóiratai = Közlekedési Múzeum Évkönyve 9. 1988/1992. 335–357.
- VASY Géza: Irodalmi folyóirataink és az „Árgus” = Árgus 6. 1995. 2. 73–75.
- HORVÁTH Alice: „Musis patriis-gratisque posteris”. Öt múlt századi könyvtár építéséről = Esztergom évlapjai 1994. 49–70. ill.
- KOVÁCS Imre, P.: Híres iskolai könyvtárak. Gyűjtemények a pápai kincsházban = Könyv, Könyvtár, Könyvtáros 1995. 2. 48–57.
- SOLYMOSI László: A veszprémi Székesegyházi Könyvtár és kölcsönzői a középkor végén = Veszprémi Szemle 3. 1995. 1. 3–14.
- VARGA András: A szeged-alsóvárosi ferences rendház könyvtára = Csongrád Megyei Könyvtáros 26. 1994. 1/4. 19–36.

18. század

FEKETE Csaba: Debreceni könyvtáros deákok 1700 előtt. = Könyv és Könyvtár 17. 1994. 95–107.

FEKETE Csaba: Jánki Péter munkássága a Kollegiumi Könyvtárban = A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 69. 1991. (1993.) 309–331.

FÖLDVÁRI Sándor: Cirillbetűs szerkönyvek a magyar művelődéstörténetben = Honismeret 23. 1995. 2. 38–41.

19–20. század

DEÉ NAGY Anikó: A marosvásárhelyi Teleki Téka = Könyvtári Figyelő 5. (41.) 1995. 2. 284–291.

JÓNÁS Károly: A magyar országgyűlés házelnökei a képviselőház könyvtári bizottságának élén (1887–1950) = Valóság 38. 1995. 8. 65–76.

JÓNÁS Károly: 125 éves az Országgyűlési Könyvtár = Könyvtári Figyelő 5. (41.) 1995. 4. 611–620.

JÓNÁS Károly – VEREDY Katalin: Az Országgyűlési Könyvtár története, 1870–1995. Bp. 1995. 492 p. ill.

TÓTHNÉ KURÁN Julianna: Egy százéves könyvtárról. (Recenzió Kéglí F.: 100 éves könyvtár Székesfehérváron. c. könyvéről) = Könyvtári Figyelő 5. (41.) 1995. 1. 301–302.

TULOK Magdolna: A százéves Római Magyar Akadémia Fraknoi-könyvtárának vi-

Könyvtártörténet

Több évszázadot érintő művek

BÁNHEGYI B. Miksa: Egy magyar kolostori könyvtár a reformkorban [Pannonhalma] = Esztergom évlapjai 1994. 129–142. ill.

szontagságai = Könyvtári Figyelő 5. (41.) 1995. 1. 67–73.

SZÉKELYNÉ KÖRÖSI Ilona: Megmentett görög könyvek = Honismeret 23. 1995. 6. 119.

20. század

CSÉCS Teréz: A Xántus János Múzeum Szakkönyvtára = Kisalföldi Könyvtáros 1994. 2. 28–32.

FRANG József: A Marcali Járási Könyvtár története 1950–1966. Marcali 1994. 59 p. ill. (Somogyi Könyvtártörténeti Füzetek 1.)

FUTAKY László: Két évtized könyvtárfejlesztési törekvései Szabolcs-Szatmár megyében (1971–1990) = Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle 30. 1995. 4. 576–594.

HORVÁTH József: A Soproni Levéltár könyvtára = Kisalföldi Könyvtáros 1994. 1. 51–56.

JÁVORI Ferencné: A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár a Könyvtári Híradóban. (Könyvtári Híradó a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárban) = Könyvtári Figyelő 5. (41.) 1995. 1. 43–46.

KELEMEN Elemér: Neveléstörténet – OPKM = Magyar Pedagógia 94. 1994. 1/2. 113–126.

KÓKAY György: Az egyházi könyvtárak sorsa Magyarországon = Könyv és Könyvtár 1993. nov. 7–12.

KOROMPAI Gáborné: Az Egyetemi Könyvtár egyetemtörténeti gyűjteménye [Debrecen] = Könyv és Könyvtár 17. 1994. 111–117.

KOVÁCS Ilona: Az európai könyvtárak hungarika anyaga = Könyvtári Figyelő 5. (41.) 1995. 2. 209–218.

MARTON János: A magyar tudományos könyvtárak lepusztulása az elmúlt 25 évben = Tudományos és Műszaki Tájékoztatás 42. 1995. 1. 3–7.

RÁCZ Ágnes: Új utakon a 45 éves Könyvtár-tudományi Szakkönyvtár = Könyvtári Figyelő 5. (41.) 1995. 1. 23–35.

SÁNDOR Tibor: Hagyomány és megújulás. Helytörténeti-helyismereti tevékenység a Budapest Gyűjteményben = Könyv, Könyvtár, Könyvtáros 1995. 4. 30–36.

SZABÓ József, N.: Nemzetközi könyvtári kapcsolatok – folyóirat- és könyvakciók 1945–1946 = MKsz 111. 1995. 3. 275–286.

Bibliofília

16–17. század

DÉZSI János: Dudith András és könyvei = Csongrád Megyei Könyvtáros 26. 1994. 1/4. 37–48.

FARKAS Gábor: Egy lengyel humanista (Jan Dantyszek) könyve = MKsz 111. 1995. 1. 76–87. ill.

JOBST Ágnes: Medicina in ex libris (Apró nyomtatványok műszaki, természettudományos és orvostörténeti gyűjteményekben) = Tanulmányok 78–79.

JOBST Ágnes: Medicina in ex libris = Lege Artis Medicinæ 5. 1995. 498–500 + 2 p. ill.

KLINDA Mária: Bejegyzések vizsgálata 1601 előtti nyomtatványainkban = FSZEK Évkönyve XXIV. 1991/1993. (Bp. 1994.) 86–91.

OJTOZI Eszter: Possessori bejegyzések a Debreceni Egyetemi Könyvtár 17. századi külföldi könyveiben [I.] = MKsz 111. 1995. 4. 432–436.

OJTOZI Eszter: Possessori bejegyzések a Debreceni Egyetemi Könyvtár 17. századi külföldi könyveiben II. (Katolikus szerzetesek és világi papok könyvei) = MKsz 111. 1995. 2. 172–176.

SARBAK Gábor: Hadnagy Bálint pálos szerzetes kézírása a budapesti Egyetemi Könyvtár 372-es számú őnyomtatványában = MKsz 111. 1995. 2. 164–169.

SOLTÉSZ Zoltánné: Ojtozi Eszter: A Debreceni Egyetemi Könyvtár 1651–1699 közötti külföldi könyvei és possessoraik. Bp. 1994. (Recenzió) = MKsz 111. 1995. 4. 464–465.

18. század

HOPP Lajos: A bujdosó Rákóczi = MKsz 111. 1995. 3. 336–343.

KOÓS Judith: Ráday Gedeon könyv- és műgyűjteménye a XVIII. században. Aszód 1994. 180 p. ill. (Múzeumi füzetek 43.)

KOÓS Judith: Ráday Gedeon Könyv- és műgyűjteménye a 18. században (Kiállítás, Aszód 1994) = Magyar Iparművészet 1995. 1. 50–51.

ORTOZI Eszter: Egy Milton kötet Erdélyi János könyvtárából = Könyv és Könyvtár 17. 1994. 159.

19–20. század

BAKONYI Péter – KISS Ferenc: Jelentkezik a Magyar Bibliofil Társaság = MG 39. 1995. 6. 75.

BEKE Margit: Simor tudománypártolása és könyvgyűjteménye = Simor János emlékkönyv. Bp. 1992. 23–30. (Strigonium Antiquum 1.)

BÉNYEI Miklós: Javaslat az erdélyi régiségek gyűjtésére – anno 1846 = Erdélyi Tükör 7. 1995. 3/4. 22–23.

FORRAI Márta: A zalai Zichy család könyvtára = Esztergom évlapjai 1994. 75–82. ill.

KÖPECZI Béla: Az Apponyi-gyűjtemény történeti forrásértéke = Bibliotheca Apponyiana 11–16. ill.

A Magyar Iparművészeti Főiskolán a Typografikai tanszék megalakulása óta készült kis példányszámú kiadványok. (Bibliográfia. Összeáll. ZÁPORI REGENHART Krisztina) Bp. 1995. 76 [2] p. ill. (Borda Antikvárium könyvészeti kiadványai)

Magyarország és Európa az Apponyi-gyűjtemény tükrében. Emlékkiállítás Apponyi Sándor születésének 150. évfordulója alkalmából. Kiállítási katalógus, OSZK 1994. január 21. – április 21. Összeáll.: W. SALGÓ Ágnes = Bibliotheca Apponyiana 101–152.

PIFKÓ Péter: A mecénás Majer István = Esztergom évlapjai 1994. 83–90.

SALGÓ Ágnes, W.: Az Apponyi-gyűjtemény még publikálatlan tételei = Bibliotheca Apponyiana 37–45. ill.

SOLTÉSZ Erzsébet: Apponyi Sándor Hungarica-gyűjteménye és katalógusa = Bibliotheca Apponyiana 17–23.

SZÁLLÁSI Árpád: Az orvosi bibliofília és Helischer József esztergomi könyvtára = Esztergom évlapjai 1994. 71–74.

TAKÁCS Mária: Dedikált könyvek Illyés Gyula könyvtárában = Dunatáj 18. 1995. 2/3. 9–13.

Olvasástörténet

BÁRDOS István: A Belvárosi Katolikus Olvasókör megalakulása és művelődése Esztergomban (1882–1950) = Új Forrás 27. 1995. 1. 37–43.

CSÓKÁS László: A magyar írói foglalkozás kezdetéről = MKsz 111. 1995. 3. 238–246.

GÁSPÁR Gabriella: Az olvasóközönség társadalmi összetétele a reformkort megelőző időszakban = Esztergom évlapjai 1994. 107–118.

GÖMÖRI György: Magyarok a régi Oxfordban a kollégiumi számadáskönyvek és könyvtári vendégkönyvek alapján = ItK 99. 1995. 2. 190–198.

MONOK István: Azonosságok és különbségek három nyugat-magyarországi város 16–17. századi olvasmányaiában (Ruszt, Sopron, Kőszeg) = Hungarológia 6. 1995. 231–244.

MONOK István: Francia szerzők a magyar nemesség olvasmányaiában 1526–1671 (A 16–17. századi magyarországi könyvtár- és olvasmánytörténet forrásai) = Csongrád Megeyei Könyvtáros 26. 1994. 1/4. 49–60.

SZELLE Béla: A nép és az olvasás az önkényuralom időszakában = MKsz 111. 1995. 3. 264–274.

TILCSIK György: A reformkori Szombathely második olvasótársasága = A Societas Scientiarum Savariensis és előzményei. Szombathely 1994. 54–65.

VESZPRÉMI Károlyné: A Győri Olvasó Egylet (Kaszinó) a Győri Közlöny és a Győri Hírlap tudósításainak tükrében = Kisalföldi Könyvtáros 1994. 1. 39–44.

A múlt könyvtárosai, bibliográfusai, újságírói

B. I.: Soproni Béla 1914–1995. = MG 39. 1995. 2. 44.

Emlékezés Lengyel Lajosra = MG 39. 1995. 4. 23–25.

- FODOR Béla: Kelényi Béla Ottó (1897–1944) = FSZEK Évkönyve 23 1988/1990. 58–63.
- GERENCSÉR Miklós – LAKATOS Éva: Búcsú Sinay Jenőtől = Kisalföldi Könyvtáros 1994. 2. 33–37.
- KÁNTOR Zsolt: Stílus és műgond. Beszélgetés a nemrég elhunyt Petőcz Károllyal = MG 39. 1995. 3. 11–15.
- KÉGLI Ferenc: Petrik Géza élete és munkássága = Könyv, Könyvtár, Könyvtáros 1995. 11. 41–50.
- KATSÁNYI Sándor: Párhuzamos életrajzok. Gu-lyás Pál, Szabó Ervin és a korszerű köz-könyvtár gondolatának kibontakozása = Könyvtári Figyelő 5. (41.) 1995. 2. 199–208.
- MEZEI György: In memoriam dr Hiller István (1934–1993) = Könyv és Könyvtár 1994. jan., 41–43.
- PÉTER Katalin: Benda Kálmán 1913–1994. = Levéltári Közlemények 5. 1994. 1/2. 258–260.
- SOMKUTI Gabriella: Petrik Géza sírjánál = Könyv, Könyvtár, Könyvtáros 1995. 11. 51.
- SÜLI-ZAKAR István: Milleker Rezső (1887. áp-rilis 17.–1945. május 8.) = Debreceni Szemle 3. 1995. 2. 270–287.
- SZELESTEI N. László: Tarnai Andor 1925–1994 = MKsz 111. 1995. 1. 101–102.
- TÓTH Béla: Hatvani István (1718–1786) = Tanulmányok 182–189.

V. ECESEDY JUDIT

SZEMLE

Rózsa György: Kulturális örökség és információs társadalom. Bp. 1995. Argumentum. 84 l.

A 20. században az óriási technikai fejlődés kapcsán, az újabb és újabb technikai találmányok megszületését, majd gyors térhódítását követően a kultúra, különösen a humán kultúra művelői, ápolói és féltői egyre gyakrabban és következetesen emelték fel szavukat az egyoldalú technikai civilizáció veszélyei, a mechanikus gondolkodás és látásmód ellen, az emberi művelődés és kulturális magatartás múltbeli értékei, jelen állapota és jövőbeli folyamatos fejlődése érdekében. Voltak, akiket annyira aggódóvá és pesszimistává tett egy-egy fejlődési folyamat pillanatnyi tendenciája, egy-egy találmány térhódítása, s korábbi értékeket létrehozó rendszerekre kiszorítólag ható működése, hogy borúlátó válságelméleteket fogalmaztak meg, illetve: ha e modern találmányok, az új médiák hívei és eredményeik szószólói voltak, diadalmasan hirdették nagyszerűségüket és jósolták meg a korábbi, ezek által felváltott hagyományos eljárások bukását.

Talán legismertebb közülük — különösen az írásmesterségek művelői, a könyvek és információk gondozói körében — McLuhan kanadai szociológus teóriája, amelyet a televízió gyors amerikai térhódítása kapcsán A Gutenberg-galaxis (*The Gutenberg Galaxy*. 1962.) című művében fejtett ki. E szerint a televízió a maga nagyobb lehetőségeivel, a néző figyelmét és erőfeszítéseit kevésbé igénybe véve, mint teszi azt az írásos-nyomatásos kommunikáció, kiszorítja, illetve erősen visszaveti az írásbeli kultúrát. Kétséges tehát, hogy van-e még jövője a nyomtatott betűnek, az írásbeli közlésmódnak. Az elektronikus közlési ipar, a tömegkommunikációs eszközök tömege szembefordul-e a humán műveltséggel,

visszaszorítja-e azt? Lehetséges, hogy vége van a Gutenberg-galaxisnak, a gutenbergi korszaknak, a könyvnyomtatás kozmikus időszakának.

Azóta bizonyossá vált, hogy az egymást követő és felváltó közlésmódok és közlési eszközök nem szorítják ki, nem szüntetik meg az előzőket, hanem megtalálják és elfoglalják a maguk helyét és betöltik a maguk szerepét köztük, s ezzel a társadalmi kommunikációnak, a tömegközlésnek új rendszere alakul ki, amelyben az egyes tényezők kiegészítik egymást, felerősítik egymás kommunikációs hatását. Ez történt az írásos-nyomatásos közlésmód és elektronikus kommunikáció különböző válfajai, köztük a televízió esetében is.

Azóta a kommunikációnak új forradalma következett be, az elektronikus információfeldolgozás, a számítógép forradalma. A számítógép az élet minden területén, a társadalom minden szektorában, munkahelyen és a családban, a közösségek és az egyének életében egyaránt helyet kért és kapott; lehetővé vált az érintkezés és a kapcsolatteremtés egyénekkel, kisebb és nagyobb közösséggel, a közellel és a távval, a világ legtávolabbi részeivel, létrejött az információs társadalom, megszületett az információs szuper-autosztráda. Az ember forgalmazhat az egész világon, eljuthat mindenhová, bárhonnán megszerezhet minden információt, de csak információs hálózatokon, rendszereken, tulajdonképpen a számítógépen keresztül. Közvetlen személyi érintkezésképp nincsenek, társas-társadalmi életet nem él, csupán közvetett kapcsolatai vannak egy technikai eszközön, berendezésen keresztül. Kétségtelenül új, személytelen kapcsolat ez, új „minőség” a kommunikáció történetében — ember és ember párbeszéde helyett ember és gép dialógusa.

Hogy viszonylik mindez kulturális örökségünkhöz, mi a szerepük, mi legyen a funkciójuk kulturális hagyományainknak és mai kultúránknak az információs társadalomban, ezt vizsgálja Rózsa György — bocsássuk előre — igen fontos és elgondolkoztató és gondolatébresztő írásában. Nagy szükség van ilyen könyvre Magyarországon is, ahol a számítógépet az informatika elvakult hívei, köztük számos könyvtáros is célnak tekinti, s nem olyan hasznos eszköznek, amilyen eddig nem állt még a könyvtárosok, a bibliográfusok, az adatgyűjtők és adatközlők, az információfeldolgozók és közvetítők rendelkezésére. Ezzel a fontos eszközzel azonban a kulturális hagyományok és jelen kultúránk eredményeit tudjuk tárolni és feldolgozni, s ehhez ezeket meg kell ismernünk. Ismernünk kell ugyanakkor az ember — gép egyoldalú kapcsolatból adódó elszemélytelenedés és elmagányosodás veszélyeit, s az ennek a kiküszöbölésére irányuló teendőinket is. Tulajdonképpen minderre felhívja a figyelmet és sok tekintetben megoldásokat is javasol, útmutatást ad Rózsa György könyve.

A szerző a kultúrát nagyon széleskörűen, átfogón, komplex módon értelmezi. Nemcsak a műveltséget, a tudást sorolja e fogalomkörbe, hanem a hagyományok és szokások, a viselkedési formák, a moralitás, a nemzeti és nemzetközi identitások gazdag halmazának is tekinti, amely egyben közgazdasági kategória, a társadalmi-gazdasági fejlődés mozgatója és ösztönzője, hajtóereje. Tehát — szó szerint idézve Rózsa Györgyöt — „a kultúra az emberi tevékenység legáltalánosabb, legmagasabb szintű megnyilvánulása”.

Ugyanakkor a kultúrát nem kezelik sehol a világon valóságos értéke szerint, a politikai és gazdasági kérdések mellett mindenütt háttérbe szorol, különösen a gazdasági nehézségekkel küzdő országokban, amilyenek a közép-európai régió államai is. De az információs társadalom egészében a történelemben még eddig nem tapasztalt piaci megfontolások befolyásolják a kultúra megítélését és megbecsülését (illetve meg-nem-becsülését).

Az egyének személyi kapcsolata a kultúrához, a művelődéshez, de általában a hagyományos társadalmi-társas élethez ugyancsak

nem-kívánatos módon alakul. Az egyén elfordul a társas élettől, embertársaitól, nem folytat velük közvetlen párbeszédet, kulturális életet nem a színházban, a könyvtárban él, tanulmányait nem iskolában végzi, hanem mindezt otthonában a számítógép felhasználásával teszi, elszigetelődik, elmagányosodik, személyisége elszegényedik. Beszédstílusuk romlik, kifejezőképessége csökken, s mindez érződik írása stílusán és fogalmazási képességén is; az írásos közlésmód színvonala erősen hanyatlik az információs szupersztrádan.

Rózsa György tulajdonképpen fokozatosan az egész emberiséget, az emberi kultúrát, közelebből a szóbeli kommunikációt és az „írás-mesterségeket” fenyegető nagy veszély bekövetkezésének a lehetőségére hívja fel a figyelmet. Ugyanakkor ennek elhárítását az információs társadalom kétségtelen eredményeinek az emberiséget szolgáló továbbfejlesztésében és a kulturális örökség, a hagyományok megbecsülésében és felhasználásában, illetve e kettő szintézisében, egy az informatika vívmányaival áthatott humanista társadalom megerősítésében látja.

A kötetet Fejtő Ferenc elismerő, a szerző érdemeit méltató előszóval ajánlja az olvasók figyelmébe.

FÜLÖP GÉZA

Mészáros István: A magyar nevelés- és iskolatörténet kronológiája 996 — 1996. Bp. 1996. Nemzeti Tankönyvkiadó. 313 l.

A lexikonok, bibliográfiák szükségességének felismerése után viszonylag hosszú időnek kellett eltelnie ahhoz, hogy nálunk is készüljenek kronológiák azon tudományágakban, amelyeknél évszámokkal is megjelölhető az időrendi fejlődés. Így látott elsőként napvilágot — mindnyájunk örömeire és hasznára — a Benda Kálmán szerkesztette magyar történeti kronológia, amelyet a világirodalom, illetve a világtörténet feldolgozása követett „évszámokban” Vajda György Mihály és Pál József, illetve Engel Pál összeállításában. Hasonlóan nagy és fontos vállalkozás Mészáros Istváné, aki jelen kötetével a magyar nevelés és a hazai iskolák történetét követte nyomon — évszámokban.

A kötetre nagy szüksége volt a neveléssel, a neveléstörténettel foglalkozóknak éppúgy, mint az oktatás- és iskolaügy sorsát szívében viselő közigazgatásbeli hivatalnokoknak, de az oktatásügy dolgaihoz hozzászólóknak is. A kötet aktualitását két körülmény adja: az első magyarországi iskola, a bencések Szent Márton hegyén épült iskolájának ezeréves évfordulója, amelynek létezését Mór pécsi püspöknek „puer scholasticus”-ként való említése hitelesíti, valamint az a bizonytalanság, amely napjainkban az iskolaügy átszervezése körül tapasztalható.

A nevelés- és iskolatörténeti kronológia első adata a Géza fejedelem alapította bencés kolostor iskolájának megindulása – 996, az utolsó pedig 1996. március 2-a, amikor hivatalosan elkezdődtek az ezeresztendő magyar iskola jubileumi rendezvényei. A „milicentennaris” iskolatörténetnek legfontosabb tényeire vonatkozó alapvető kronológiai adatokat kapjuk e munkában. A szerző is kiemelte a „legfontosabb”, illetve az „alapvető” szavakat, kifejezve ezzel szándékát, illetve már eleve elhatárolta magát azoktól az igényektől, jámbor óhajoktól, amelyek egy részletesebb kronológiát vártak volna. Bizonyos – miként azt a szerző is tudja – , hogy számos rendelkezésre álló anyagot dolgozhatott volna be kötetének első, pl. az 1700–1800-as évek fordulójával foglalkozó részébe (itt pl. a magyar művelődésben akkor igen nagy szerepet játszó protestáns kollégiumokra gondolok), amellyel nemcsak teljesebbé tehetné a történetüket, hanem a kötet aránytalanságát is megszüntethette volna. Mészáros István tudatosan vállalta ezt az aránytalanságot: mert amíg a korábbi évekkel kapcsolatban számos rész tanulmánnyal, sőt monográfiákkal is rendelkezünk, addig a nevelés- és iskolatörténetben a „fordulat évének” tekinthető 1949 után bekövetkezett változásoknak ilyen átfogó, ugyanakkor a fontos részletekre is kiterjedő bemutatásával sehol nem találkozunk. Ez a tény indokolja azt, hogy amíg 950 év tárgyalása 111 lapon történik, addig az elmúlt majd ötven év feldolgozása 250 oldalt kap.

A kötet nagy érdeme – a teljességen, a tényekre támaszkodó, minden minősítéstől tartózkodó adatok és megállapítások megbízha-

tóságán túl, amely Mészáros István minden művének sajátja – , hogy egy-egy adat mögött ott rejlik a történelem. Változásai azután végighullámszerűen az egész magyar művelődésben. Egy példa erre: 1787. február 20-án kelt rendeletével II. József megkövetelte, hogy a közép- és felsőszintű iskolákban német legyen a tanítás nyelve, majd három évvel később II. Lipót minden addigi rendeletet visszaállított. Ugyanekkor szüntették meg a tanügyi ellenőrök működését, valamint a protestáns tanárok alkalmazását is, amelynek következményeként Kazinczy Ferenc, illetve Szenjői Szabó László elvesztette kenyerét, sodródva azután a hazai jakobinusok mozgalma felé. Így jelennek meg emberi sorsok a kötet száraz tényei mögött.

Ugyanígy tükrözik az 1951-es évektől napjainkig játszó tanügyi történések a történelem változásait, a hazai élet zajlásait a „Miénk az iskola” mozgalomtól kezdve a sok vitát kavart NAT-on át a felsőoktatási intézmények számának növekedéséig. Az utóbbi években mutatkozó különbség, amint azt a kötet adatai mutatják, hogy megszínesedett a tanügyi világ: számos külföldi delegáció és kongresszus hazai munkájáról olvashatunk, de arról is, hogy a pedagógusok tiltakozó tömeggyűléseket tartottak, sőt kivonultak az utcára követeléseik érvényesítésére.

A terjedelmi aránytalansággal – mint arra utaltunk – kényszerűségből ugyan, de megbékél a régebbi korok iránt érdeklődő, megértve a szerző szempontjait. Kevésbé tudunk azonban egyetérteni azzal, amire Mészáros István is utal az előszóban, hogy „terjedelmi korlátok miatt” nem kerülhettek be kötetébe a határainkon túl, a Kárpát-medencében, illetve a nyugati országokban létrehozott, illetve máig működő magyar iskolák adatai, amelyek pedig szintén a magyar iskolatörténet szerves részét képezik. Fájjaljuk ezt a hiányt, mert amíg a hazai változásokat – igaz, fáradságos munkával, de a korabeli sajtó tanulmányozásával – végigkövethetjük, a szomszédainkban élő magyar nemzetiségek iskolarendszerének áttekintésére azonban semmilyen módon nem nyílik lehetőség. Egy másik példa: sokszor hallottunk a Burg Kastl-i, az egykori Nyugat-Németországban működő gimnáziumról, de semmit nem tudunk róla. Sokak óhaja

volna tehát, hogy a kiváló szerző egy külön kötetet szentelve ennek a kérdéskörnek, terjessze ki feldolgozó munkáját a határon túlra is, amelynek önálló kötetben való megjelenésére, ha másként nem, akkor alapítványi segítséggel, bizonyos hogy talál kiadót.

Mészáros István kötete – hasonlóan eddigi tevékenysége kiváló eredményeihez – nagymértékben gazdagította a hazai művelődéstörténeti ismereteket: levéltári és könyvtári kutatásaival, valamint a korábbi kötetek hasznosításával alapvető munkával gyarapította a nevelés- és iskolatörténetet, amelynek csak látszólag száraz adatai, rövid tényszerű közleményei mögött drámaian rajzolódik ki a hazai iskolaügy története. Különös erővel mutatkozik meg az a nagy változás, amelyik a „fordulat éve” után, majd a közelmúlt néhány esztendeje alatt iskoláinkban, művelődésünkben és társadalmunkban végbement. Minősítésüket majd az utókor iskolatörténészei, társadalomtudósai végzik el.

T. ERDÉLYI ILONA

Meschendorfer, Hans: Siebenbürgen auf alten Karten. Gundelsheim, 1996. Arbeitskreis für Siebenbürgische Landeskunde. VII, 149 l. és 5 tábla. (Historisch-Landeskundlicher Atlas von Siebenbürgen, Beiheft.)

Az erdélyi szászok Magyarország keretein belül több mint hét évszázadon át élt együtt szomszédaival. Az 1918. évet követően ennek az időnek egy tizede, tehát mindössze hét évtized alatt azután – azt csaknem teljesen egészében elhagyva – zömmel áttelepült Németországba. Ezzel gyakorlatilag feladta választott hazáját a Kárpát-medencében, de mégsem feledve azt.

Az etnikailag immár szinte megszűntnek minősülő népcsoport Németországban élő tagjai ugyanis élénk kapcsolatot tartanak fenn egykori szülőföldjükkel. Az általuk egykor ott teremtett kultúra emlékeinek fennmaradásáért rendkívül sokat tesznek, amihez megfelelő lehetőséget nyújt az immár egységes Németország gazdasági ereje. Különösen jól érzékelhető ez egykori erdélyi településeik jelentős épületeinek rendbetételében. Ezeket ugyanis

az elmúlt évtizedek meglehetősen megviselelték, ráadásul a földrengések is sok kárt okoztak bennük. Most a német állam és különböző alapítványok látványos módon hozzák sorra rendbe az egykor túlnyomó részben szászok által lakott városok fontosabb építményeit: templomokat, iskolákat stb.

De a múlt emlékeinek ez az ápolása a kultúra számos további területén is tapasztalható. Leszűkítve ennek vizsgálatát immár a *Magyar Könyvszemle* által képviselt könyvtörténetre, e téren is jelentős tevékenységet fejt ki a Heidelberg közelében fekvő Gundelsheimben székelő „Arbeitskreis für Siebenbürgische Landeskunde” (Erdélyi Honismereti Munkaközösség). A magát a korábban Erdélyben megjelent helytörténeti periodikumaik folytatásának tekintő folyóiratuk (*Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde*) mellett rendszeresen jelentetnek meg önálló kiadványokat, ugyanebben a témakörben, amelyek egy része a *Magyar Könyvszemle* olvasóinak érdeklődésére is igényt tarthat.

Ennek kapcsán megemlíthető, hogy legtöbb lefordították németre a retrospektív magyar nemzeti bibliográfia legrégebbi korszakát alkotó *Régi Magyarországi Nyomtatványok* elnevezésű kiadvány (RMNy) első kötetéből (1471–1600) valamennyi erdélyi kiadvány teljes ismertetését. Ez önálló kötetben látott napvilágot (*Alte Siebenbürgische Drucke*). Sajnos a határidők és pénzügyi lehetőségek nem adtak módot arra, hogy az 1973-ban napvilágot látott magyar kiadványhoz időközben megjelent kiegészítések, igazítások és pótlások abba bedolgozásra kerüljenek. Így is fontos lépés volt ez abban az irányban, hogy ez a hazai kiadvány, amelyet a Magyar Tudományos Akadémia megjelenését követően nívódíjjal jutalmazott, anyanyelvünk sajnálatos elszigeteltségét áttörve az eddigénél jóval szélesebb körben váljék hozzáférhetővé.

Az egykori erdélyi szászok már említett németországi kiadványai közül az alábbiakban egy másik, ugyancsak legutóbb napvilágot látott kötet kerül ismertetésre. Ez a Münchenben élő, brassói származású Hans Meschendorfer munkája az Erdélyt ábrázoló három legrégebb térképről: „Lazarus/Tannstetter 1528 – Johannes Honterus 1532 – Wolfgang Lazi-

us 1552/56". Az igényes küllemben előállított kiadvány szöveges része mellett megtalálható ezeknek a térképeknek hasonmása is. Érdekes itt megjegyezni, hogy mindhárom ma csupán egyetlen példányban ismeretes. Közülük az első kettőt az Országos Széchényi Könyvtár őrzi.

A legkorábbi, egész Magyarországot ábrázoló térképet 1528-ban nyomtatták Ingolstadtban. Meschendörfer ennek Erdélyt ábrázoló részét reprodukálta, de az egészet szemügyre vette. Foglalkozik a szerzőség meglehetősen bonyolult kérdésével, ahol is figyelmét elkerülték Plihal Katalin ezzel kapcsolatos újabb keletű írásai. (Feltehetően ebben – legalábbis részben – a magyar nyelv mások számára annyira elszigetelt volta lehet a „ludas”.)

Meschendörfer munkája többségében Honterus 1532. évi, Bázelen készített és kizárólag Erdélyt, sőt ezen belül is elsősorban a százok lakta vidékeket ábrázoló *Chorographia Transylvaniae*val foglalkozik. A szerzőnek a legapróbb részletekbe hatoló vizsgálódása valóban minden igényt kielégít. Az azonos méretű hasonmáson kívül kibővített formátumban is közreadott változatban színekkel emelte ki a százok által lakott területeket. Ezen felül ennek a térképnek 1546–1548 táján Brassóban készült második kiadását, amely csak töredékesen maradt fenn, a Honterus által végzett változtatások optikailag jól érzékelhető kiemelésével rekonstruálta.

Itt kell megemlíteni, hogy a Bázelen metszett térkép egyetlen ma ismert példányát az eredeti dúcokról 1539 tájt már Brassóba hazaköltözve vonta le feltehetően maga a szerző az ott újonnan alapított nyomdájában. A második, javított változata is ugyanott készült 1546–1548 tájt immár brassói papírra. Tehát mindkét térkép hazai kiadvány, mégsem került, illetve nem is fog bele kerülni a RMNy elnevezésű bibliográfiába, mert annak egyik gyűjtőkori feltétele: „legalább egy sornyi szedett szöveg”. A *Chorographia Transylvaniae* ezzel szemben – beleértve a feliratokat és szöveges részeket is – kizárólag fametszet felhasználásával készült.

Honterus térképe valóban kimagasló jelentőségű Erdély kartográfiája történetében,

akárcsak az ő személye a maga korában hazánkban. Alig akad hozzá hasonlóan sokoldalú humanista, aki a latinban és görögben való rendkívüli jártassága mellett önálló kiadványok megírásával érdemben foglalkozott joggal és teológiával, földrajzzal és zenével. Ráadásul a művészetben sem volt járatlan, hiszen könyvei igen színvonalas díszítéséhez és illusztrálásához a fametszeteket maga véste. De a napi élet gyakorlatától sem állott távol, hiszen munkái megjelentetésére nyomdát, majd ennek ellátására papírmalmot szervezett szülővárosában. Végül, de nem utoljára mederbe terelte kora nem ritkán túlfűtött vallási vitáját, és viszonylag zökkenőmentesen vezette át szinte teljes egészükben az erdélyi szokásokat a lutheri reformációhoz. E nagyformátumú személyiségnek egyik „műhelyforgácsa” volt a maga nemében szinte egyedülálló *Chorographia Transylvaniae*.

Meschendörfer leírása a harmadik, Lazius-féle és Magyarország egészét ábrázoló térképről minden tekintetben hiteles és kellő tájékoztatást nyújt. A szerző vizsgálódását nyilván nem korlátozta a mostani könyvében tárgyalt három térképre, hiszen kötetében (144. lap) kitűnő, családja módjára készített összeállítás található a 16. században Magyarországról, illetve Erdélyről készült több mint félszáz különböző térkép kartográfiai összefüggéseiről.

BORSA GEDEON

1000 Jahre Buchmalerei in Göttweig. Sonderausstellung der Bibliothek des Stiftes Göttweig/Niederösterreich anlässlich des Millenniumsjahres 1996. 27. April bis 31. Oktober 1996. Text und Gestaltung: P. Dr. Gregor M. LECHNER OSB. Bad Vöslau, 1996. Druckhaus Grasl. 176 l.

A magyarok előtt már több mint egy évszázad óta ismert a göttweigi bencés apátság Hungaricumokat őrző könyvtára. A fáradhatatlan munkabírási P. Gregor Lechner OSB, a göttweigi Kunstsammlungen őrje, művészettörténész, most a könyvfestészet emlékeiből adott közre egy válogatást, amelyben a hangsúly a középkoron van, bár a barokk után, még századunk első éveiből is akadt kiállítá-

nivaló. Az osztrák Stifteek színvonalas kiállítási katalógusaiban lévő kódexleírások elsősorban művészettörténészeknek szólnak, ez alól Lechner könyve sem kivétel. Göttweig szerencsés helyzetének köszönhető, hogy a bemutatott anyag sok fontos darabja vagy helyben készült (pl. több mint tíz kézirat a 12. századból), vagy valamivel — ám nem évszázadokkal — később került a bencések könyvtárába, néhány pedig a levéltárba. Feltűnhet a könyv címében említett „1000 Jahre Buchmalerei” annak ismeretében, hogy a Stift 1983-ban ünnepelte fennállásának 900. évfordulóját: ennek magyarázata, hogy a schwarzwaldi St. Blasien bencései, amikor 1094-ben átvették az ágostonos kanonoktól az 1083-ban Altmann, passauai püspök által a Wachau keleti bejáratánál kies helyen alapított monostort, magukkal hozták könyveiket is.

A bevezető dolgozat sok egykorú szerzőtől vett idézet felhasználásával árnyalt képet ad a középkori kódexek világáról. A cassiodorusi „luxus pro Deo” felfogás értelmében készült liturgikus díszkéziratok sokszor e nemes szándék ellenére adható, vehető, pontosabban elvehető értéktárgyként viselkedtek. A számos középkori példát mellőzve elég legyen az 1925—1938 közötti időszakra utalni, amikor a nehéz gazdasági helyzet következtében az apátság több címéliját volt kénytelen pénzé tenni: többek között így került 1935-ben az Országos Széchényi Könyvtárba hat Corvina. Az irodalomjegyzékben örömmel fedeztük fel Hajdú Helga 1931-es füzetét (*Lesen und Schreiben im Spätmittelalter*, Fünfkirchen 1931). A kiállított könyvek jegyzékét a katalógus leírásai követik, kiegészülve a kiállításnak helyet adó és tapétaikról zöld, kék és sárga szobáknak nevezett Fürstenzimmer elsősorban barokk festményeinek ismertetésével (ennek a résznek egyébként szintén bibliográfiája van).

Hét csoportba osztja Lechner az anyagot: A — Biblica, B — Väterliteratur, Exegese, C — Liturgica, D — Gebetbücher, Stundenbücher, E — Profana, F — Scientia, G — Historia. Ezt egyszerűbben lett volna célsze-

rű beosztani: a C és a D csoport egybevonása révén a helyére kerülhetne a D2-vel jelzett ferences breviarium, a Stundenbücher pedig nem mások, mint egyéni használatra szánt liturgikus könyvek. A Historia csoportban leírt *Bessel-Missale* (G10), bár tényleg fontos emléke a nagy apát, Gottfried Bessel (1714—1749) tevékenységének és a Stift történetének, azért mégiscsak a liturgikus emlékek közé tartozik. Hasonlóképpen az E és az F csoport is természetesen egy egységet képezne: Aratos „profán” *Phainomenaja* (E1) korának „tudománya” volt, ugyanúgy mint a Scientia közé sorolt, asztronómiai és aritmetikai traktátusokat tartalmazó 15. századi miscellanea kézirat (F3), mint ahogy „tudomány” volt (és ma is az) a „profán” *Priscianus grammatikája* (E2). Egyébként a leírások minősége kárptolja az olvasót a munka hevében nem egészen átgondolt csoportosítási következetlenségekért. Nem hagyhatjuk említés nélkül azt a három kéziratot, amelyek eredetileg a közelben fekvő Ranna pálos monostorában voltak, és csak a Pálos rend feloszlatása után kerültek jelenlegi őrzési helyükre: rannai pálos eredetű a katalógusban B17-es számú Cod. lat. 223. (*Speculum humanae salvationis*), ami a C7 pálos misekönyvvel együtt megfordult Rómer Flóris kezében még 1881-ben (*Könyvtári búvárlataim Altenburgban és Göttweigan*. = MKSz 1881.), és a C11-es pálos misekönyv.

Az egyes leírások az illető exponatum tartalmi ismertetésével kezdődnek, a díszítések (iniciálék) művészettörténeti értékelésével és az ebből fakadó, sokszor más emlékekkel való összehasonlításból adódó datálással és lokalizálással folytatódnak, majd egy rövidített kodikológiai leírás után a vonatkozó szakirodalommal végződnek. Minden egyes tételt egészoldalal, jó minőségű színes kép illusztrál, bár eredeti nagyságukat csak a Schriftspiegel/Schriftblock mérete alapján lehet elképzelni.

SARBAK GÁBOR

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója
Szedte az Argumentum Kiadó
Tördelte a CompuScript KKT
Megjelent 11,8 A/5 ív terjedelemben
HU ISSN 0025-0171
Nyomta az Argumentum Kiadó nyomdaüzeme
Felelős vezető Roznai Zoltán

TARTALOM

<i>Pavercsik Ilona</i> : David Frölich sajátkezű feljegyzései műveiről. II.	429
<i>Soltész Zoltánné</i> : Neves possessorok újabban felismert kötetei.	451
<i>Kindlovits Kálmán</i> : Egy elfeledett nemzetiségi hetilap a 19. század második évtizedéből.	461
<i>Iónás Károly</i> : A Magyar Országgyűlés könyvtárának vezetői 1952-ig.	478

KÖZLEMÉNYEK

<i>Koltai András</i> : Privigyétől Rómáig. Mösch Lukács és Rátay Egyed kéziratossal utleírásai.	494
<i>Ójtozi Eszter</i> : Possessori bejegyzések a Debreceni Egyetemi Könyvtár 17. századi külföldi könyveiben. IV. (Nemesek és polgárok könyvei).	508
<i>Kókay György</i> : Rendőrminiszteri jelentések I. Ferenchez Koppi Károly egyik munkájáról. (1793).	514
<i>Órosz Beáta</i> : Csokonai Vitéz Mihály történeti-földrajzi tárgyú könyvkijegyzései. II. Az anyag keletkezése és háttere.	517
<i>Debreczeni Attila</i> : Az „őstörténész” Csokonai.	523
<i>Óhár Katalin</i> : Egy pedagógiai hetilap 1849-ből.	532

FIGYELŐ

<i>Laiman György</i> (1914–1996).	540
<i>Kókay György</i> : Komlós Tibor (1929–1996).	540
<i>Órváth Géza</i> : A komáromi sajtó kétszáz éve.	541

BIBLIOGRÁFIA

<i>Ecsedy Judit</i> : A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtártörténeti szakirodalom 1995-ben.	543
---	-----

ZEMLE

<i>Ózsa György</i> : Kulturális örökség és információs társadalom. Bp. 1995. (<i>Fülöp Géza</i>).	554
<i>Iécsáros István</i> : A magyar nevelés- és iskolatörténet kronológiája. 996–1996. Bp. 1996. (<i>T. Erdélyi Ilona</i>).	555
<i>Schwendörfer, Hans</i> : Siebenbürgen auf alten Karten. Gundelsheim, 1996. (<i>Borsa Ge-deon</i>).	557
100 Jahre Buchmalerei in Göttweig. Sonderausstellung der Bibliothek des Stiftes Göttweig/Niederösterreich anlässlich des Millenniumsjahres 1996. 27. April bis 31. Oktober 1996. Bad Vöslau, 1996. (<i>Sarbak Gábor</i>).	558

SOMMAIRE

<i>Pavercsik, Ilona</i> : Les notes autographes de David Frölich sur ses oeuvres. II.	429
<i>Soltész, Mme Zoltán</i> : Les volumes récemment découverts des possesseurs célèbres.	451
<i>Kindlovits, Kálmán</i> : Un hebdomadaire nationalitaire oublié dans la deuxième décennie du XIX ^e siècle.	461
<i>Jónás, Károly</i> : Les directeurs de la Bibliothèque du Parlement Hongrois jusqu'à 1952 ..	478

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Koltai, András</i> : De Privigye à Rome. Les relations de voyage manuscrites de Lukács Mösch et d'Egyed Rátay	494
<i>Ojtozi, Eszter</i> : Des notes de possesseurs dans les livres étrangers parus au XVII ^e siècle de la Bibliothèque de l'Université de Debrecen. IV. (Livres des nobles et des bourgeois.)	508
<i>Kókay, György</i> : Les rapports du ministre de la police à François I, empereur d'Autriche, sur l'un des ouvrages de Károly Koppi (1793)	514
<i>Orosz, Beáta</i> : Les extraits de livres de Mihály Csokonai Vitéz sur des sujets historiques et géographiques. II. L'origine et l'arrière-plan de la matière	517
<i>Debreczeni, Attila</i> : Csokonai, le „préhistorien”	523
<i>Fehér, Katalin</i> : Un hebdomadaire pédagogique de 1849	532

CHRONIQUE

<i>Haiman, György</i> (1914–1996)	540
<i>Kókay, György</i> : Tibor Komlószi (1929–1996)	540
<i>Horváth, Géza</i> : Deux siècles de la presse de Komárom	541

BIBLIOGRAPHIE

<i>V. Ecsedy, Judit</i> : La littérature spéciale hongroise de l'histoire de l'imprimerie, du livre, de la presse et des bibliothèques en 1995	543
--	-----

REVUE

<i>Rózsa, György</i> : Héritage culturel et société d'information. Bp. 1995. (<i>Fülöp, Géza</i>)	554
<i>Mészáros, István</i> : La chronologie de l'histoire de l'éducation et des écoles hongroises. 996–1996. Bp. 1996. (<i>T. Erdélyi, Ilona</i>)	555
<i>Meschendorfer, Hans</i> : Siebenbürgen auf alten Karten. Gundelsheim, 1996. (<i>Borsa, Ge-deon</i>)	557
1000 Jahre Buchmalerei in Göttweig. Sonderausstellung der Bibliothek des Stiftes Göt-tweig/Niederösterreich anlässlich des Milleniumsjahres 1996. 27. April bis 31. Ok-tober 1996. Bad Vöslau, 1996. (<i>Sarbak, Gábor</i>)	558